

ZUIDERWATERLINIE NOORD-BRABANT

een open boek

sterck volck te kunnen hebben, die hebben hier
 geen hant, als dat de Franckse lianen gelast worden
 te zijn ende alle ophand sel moeten in passijde
 nemen, men veragatte niet dat de verolide officier
 en ingenicieur genouch te zijn om een inspectie van
 te nemen, men leit nu dat niet in een feet
 Slechte staet is al menendelyc open liggende
 dat daer daerom op ontbarend en van an te staen
 te zijn in een negatieve grana, Ende de Franckse
 dat niet van viden, Ende een niet niet de
 overkijnen met veel rassen
 Mij loof J. Reede Godard van Reede
 Godard van Reede

Een brief van de vestingbouwer Menno van Coehoorn uit 1701. Bron: Ruitenber, VSBfonds, 2016.

“In de gedurige ocupasie daar ick in ben.” Een citaat uit een brief van
 Menno van Coehoorn aan opperbevelhebber Godard van Reede.
 De bekende vestingbouwer kon in 1701 niet ingaan op een uitnodiging van
 stadhouder-koning Willem III om naar Engeland te komen. Hij was druk
 doende om Bergen op Zoom en andere plaatsen voor te bereiden op een
 dreigende nieuwe oorlog met Frankrijk. De Spaanse Successie Oorlog stond
 op het punt te beginnen...

■

Inleiding

De Zuiderwaterlinie op de kaart

Henri Swinkels, gedeputeerde Leefbaarheid en Cultuur,
provincie Noord-Brabant

8 - 17

1

Sporen van oorlog en vrede

Bevochten Brabant

Arnoud-Jan Bijsterveld, hoogleraar Cultuur in Brabant,
Tilburg University

18 - 29

Er was eens...

Patrick Timmermans, directeur Erfgoed Brabant

30 - 59

2

Plaatsen van herinnering

*Zuiderwaterlinie: het belang van zwarte
bladzijden in het geschiedenisboek*

Arnoud-Jan Bijsterveld, Tilburg University

62 - 79

3

De toekomst van het verleden

De Zuiderwaterlinie in/als perspectief

Joks Janssen, buitengewoon hoogleraar Ruimtelijke Planning en
Cultuurhistorie, Wageningen University

82 - 101

4

Baat bij het verhaal

Verdiene en beleven op de Zuiderwaterlinie

Wim Haarmann, senior-onderzoeker Telos en Kristel Zegers,
promovenda Storytelling and Clustering, Telos

104 - 123

5

Ruimtelijk DNA

Eendracht maakt macht

Marco Vermeulen, ruimtelijk ontwerper Studio Marco Vermeulen

126 - 173

6

Welkom in de Zuiderwaterlinie

*Op naar samenhang in bezoekersontvangst en
informatievoorziening*

Marco Vermeulen, ruimtelijk ontwerper Studio Marco Vermeulen

176 - 203

7

De Zuiderwaterlinie in vijf stellingen

West Brabantse Waterlinie; bakermat van inundatie

210 - 225

Stelling van Willemstad; forten aan het open water

226 - 243

Stelling Breda - Geertruidenberg; linies en schansen

244 - 261

Stelling 's-Hertogenbosch - Heusden; bekroonde vestingsteden

262 - 287

Stelling Grave - Ravenstein; strijd met en tegen de Maas

288 - 303

8

Storytelling van de Zuiderwaterlinie

Beleving van verborgen geschiedenis

Moniek Hover, Ondrej Mitas, Juriaan van Waalwijk en
Bart Stadhouders, Breda University of Applied Sciences (NHTV)

306 - 315

9

Bouwen aan de Zuiderwaterlinie

Eerste resultaten en toekomstperspectief

René Kwant, regisseur Zuiderwaterlinie

318 - 329

■

Register

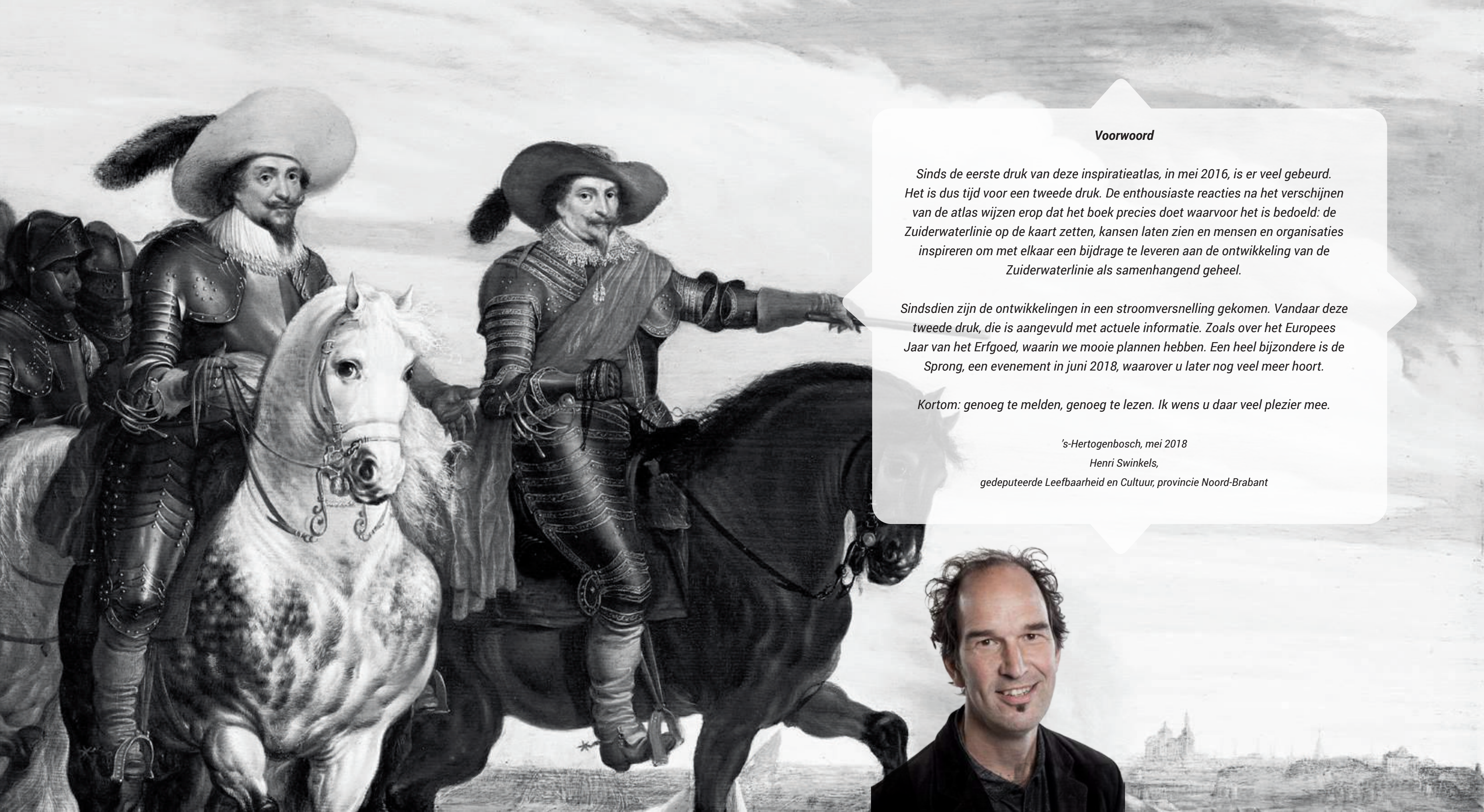
*Restanten van verdedigingswerken buiten
de vestingsteden*

332 - 345

■

Colofon

348 - 349

Voorwoord

Sinds de eerste druk van deze inspiratieatlas, in mei 2016, is er veel gebeurd. Het is dus tijd voor een tweede druk. De enthousiaste reacties na het verschijnen van de atlas wijzen erop dat het boek precies doet waarvoor het is bedoeld: de Zuiderwaterlinie op de kaart zetten, kansen laten zien en mensen en organisaties inspireren om met elkaar een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie als samenhangend geheel.

Sindsdien zijn de ontwikkelingen in een stroomversnelling gekomen. Vandaar deze tweede druk, die is aangevuld met actuele informatie. Zoals over het Europees Jaar van het Erfgoed, waarin we mooie plannen hebben. Een heel bijzondere is de Sprong, een evenement in juni 2018, waarover u later nog veel meer hoort.

Kortom: genoeg te melden, genoeg te lezen. Ik wens u daar veel plezier mee.

's-Hertogenbosch, mei 2018

Henri Swinkels,

gedeputeerde Leefbaarheid en Cultuur, provincie Noord-Brabant

INTENTIEOVEREENKOMST ZUIDERWATERLINIE

Ondertekenden:

1. Provincie Noord-Brabant, rechtsgeldig vertegenwoordigd door gedeputeerde H. Swinkels, gemachtigd door de Commissaris van de Koning (d.d. 20-9-2016) handelende ter zitting van het bestuur van Gedeputeerde Staten d.d. 20-9-2016 verder te noemen: "de Provincie";
2. Gemeente Bergen op Zoom, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Wethouder A. van der Weegen;
3. Gemeente Steenbergen, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Wethouder P. Lepoldt;
4. Gemeente Moerdijk, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Wethouder T. Zwiers;
5. Gemeente Drimmelen, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Wethouder J. van Oosterhout;
6. Gemeente Geertruidenberg, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Wethouder B. van den Kieboom;
7. Gemeente Oosterhout, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Wethouder M. Willems;
8. Gemeente Breda, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Wethouder M. de Bie;
9. Gemeente Waalwijk, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Wethouder J. Knijzers-Verschelling;
10. Gemeente Heusden, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Wethouder W. van Engeland;
11. Gemeente 's-Hertogenbosch, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Wethouder H. van Olde;
12. Gemeente Vught, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Wethouder P. Penning;
13. Gemeente Sint Michielsgestel, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Wethouder K. Lasse;
14. Gemeente Oss, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Wethouder J. van der Schoot;
15. Gemeente Grave, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Burgemeester L. Roolvink;
16. Gemeente Heumen, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Burgemeester P. Meugde;
17. Noord-Brabantse Waterschapsbond, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Dijkgraaf L. Verhejen;
18. ANWB, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Directeur M. de Jager;
19. Staatsbosbeheer, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Gebiedsmanager J. Both;
20. Brabants Landschap, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Districtsbeheerder H. Schep;
21. Nederlandse Vereniging van Vestingsteden, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Voorzitter W. van Hees;
22. Erfgoed Brabant, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Directeur P. Timmermans;
23. bkbc, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Directeur Ch. van Koppem;
24. Kunstbalie, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Directeur J. Stoffels;
25. Visit Brabant, rechtsgeldig vertegenwoordigd door Directeur H. Harjens;

Inleiding

Nederland heeft zich niet alleen eeuwenlang verdedigd tegen het water maar ook met behulp van het water. Dit blijkt wel uit de vele waterlinies die ons land kent. De Zuiderwaterlinie is daarvan de oudste, de langste en de meest benutte. Zij is een aaneenschakeling van 11 Brabantse vestingsteden en hun omland, van Bergen op Zoom tot voorbij Grave.

Het was de indertijd wereldberoemde vestingbouwer Menno van Coehoorn die er rond 1700 een samenhangend geheel van maakte. De Zuiderwaterlinie was niet alleen een verdedigingslinie maar markeert ook nog altijd een culturele grens tussen Noord en Zuid, zand en klei, protestant en rooms-katholiek - voorbij de Zuiderwaterlinie begint een andere wereld.

Samenwerking

Voor de Zuiderwaterlinie geldt dat het geheel meer is dan de som der delen. Door de linie in haar samenhang te ontsluiten en te ontwikkelen, creëren we cultuurhistorische "massa" (lees ook: relevantie), ruimtelijke verbinding en een toeristische destinatie van formaat. Deze ontwikkeling kan alleen tot stand komen op basis van gedeeld eigenaarschap en partnerschap van maatschappelijke organisaties, ondernemers e.a. Samenwerking is echter niet alleen noodzakelijk voor het grote geheel, het biedt ook afzonderlijke partners voordelen op het gebied van kennisontwikkeling en -uitwisseling, fondsenwerving en promotie.

De partnerconferentie Zuiderwaterlinie van 27 mei 2016 was de aftrap voor de beoogde samenwerking. Ons doel is de Zuiderwaterlinie (inter)nationaal op de kaart te zetten als één groot cultuurhistorisch ensemble én om nieuwe gebiedsontwikkeling tot stand te brengen met de linie als richtinggevend thema. Het samenwerkingsverband concentreert zich op corporate projecten d.w.z. op activiteiten die de Zuiderwaterlinie in zijn geheel betreffen. Dit alles doen we naast en ter versterking van het vele dat er lokaal en regionaal gebeurt en dat zijn eigen dynamiek heeft.

Het samenwerkingsverband Zuiderwaterlinie is op regionaal niveau georganiseerd in vijf stellingen resp. de Stelling Bergen op Zoom - Steenbergen, de Stelling van Willemstad, de Stelling Breda - Geertruidenberg, de Stelling 's-Hertogenbosch - Heusden, de Stelling Grave - Ravenstein. Uit hun midden kiezen zij bestuurlijk en ambtelijk vertegenwoordigers voor resp. de stuurgroep en het programmteam.

Partners komen de volgende intenties overeen:

Strategische partners ondertekenen deze intentieovereenkomst. Zij verklaren:

- Het belang van de Zuiderwaterlinie als verbindend en onderscheidend thema voor Brabant te onderkennen evenals de kansen die de Zuiderwaterlinie biedt voor realisatie van hun eigen doelstellingen;
- Het wettelijk te vinden om de Zuiderwaterlinie als samenhangend geheel verder tot ontwikkeling te brengen als cultuurhistorisch ensemble én als richtinggevend thema voor de (vrij)tijds-economie, ruimtelijke opgaven (waterberging, natuur, landschap, stedentour) en andere aspecten van gebiedsontwikkeling;
- Samen te willen werken aan de uitwerking van het programma en de organisatie binnen het netwerk van partners en aan de gewenste ontwikkeling te zullen bijdragen door:
  - Als ambassadeur voor de Zuiderwaterlinie op te treden;
  - De Zuiderwaterlinie duurzaam te agenderen binnen de eigen organisatie en zoveel mogelijk te verbinden aan de eigen taakstelling;
  - Afstemming te zoeken tussen de eigen activiteiten inzake de Zuiderwaterlinie en het grotere geheel (zoals dat ook omgekeerd het geval is);
  - De eigen activiteiten rond de Zuiderwaterlinie duidelijk als zodanig te profileren, zowel in communicatie-boodschap als door gebruik van de - nog te ontwikkelen - basistijl Zuiderwaterlinie;
  - In het kader van bovengenoemde profilering in elk geval het logo van de Zuiderwaterlinie te gebruiken;
  - Medewerking te verlenen aan overkoepelende projecten door expertise, uren, netwerk e.d. in te zetten en dit voor eigen rekening en risico te doen;
  - Tijdig alle informatie te verstrekken die noodzakelijk is voor de voortgang van projecten en activiteiten zoals bijvoorbeeld de toekomstige webpagina;
- Een gezamenlijke verantwoordelijkheid te hebben voor het succes van programma en organisatie. Na tussentijdse evaluatie in 2017 bepalen zij de voortgang daarvan en hun eigen bijdrage daaraan.
- Om de intentieovereenkomst en de doelstellingen van de Zuiderwaterlinie te kunnen realiseren is een stuurgroep en een programmteam gevormd, waarin de partners per stelling vertegenwoordigd zijn en zich laten vertegenwoordigen. Elke stelling wordt vertegenwoordigd door 1 bestuurder in de stuurgroep en 1 ambtelijk vertegenwoordiger in het programmteam.
- Dat deze intentieovereenkomst intenties bevat die niet in rechte afdwingbaar zijn en voorts af het overige te zullen doen dat goede partners van elkaar mogen verwachten.

Ondertekend op het Zuiderwaterlinecongres te Vught d.d. 30 september 2016.

1. **Naam van provincie Noord-Brabant, H. Swinkels, gedeputeerde**
2. **Naam van gemeente Bergen op Zoom, A. van der Weegen, wethouder**
3. **Naam van gemeente Steenbergen, P. Lepoldt, wethouder**
4. **Naam van gemeente Moerdijk, T. Zwiers, wethouder**
5. **Naam van gemeente Drimmelen, J. van Oosterhout, wethouder**
6. **Naam van gemeente Geertruidenberg, B. van den Kieboom, wethouder**
7. **Naam van gemeente Oosterhout, M. Willems, wethouder**
8. **Naam van gemeente Breda, M. de Bie, wethouder**
9. **Naam van gemeente Waalwijk, J. Knijzers - Verschelling, wethouder**
10. **Naam van gemeente Heusden, W. van Engeland, wethouder**
11. **Naam van gemeente 's-Hertogenbosch, H. van Olde, wethouder**
12. **Naam van gemeente Vught, P. Penning, wethouder**
13. **Naam van gemeente Sint Michielsgestel, K. Lasse, wethouder**
14. **Naam van gemeente Oss, J. van der Schoot, wethouder**
15. **Naam van gemeente Grave, L. Roolvink, burgemeester**
16. **Naam van gemeente Heumen, P. Meugde, burgemeester**
17. **Naam van Noord-Brabantse Waterschapsbond, L. Verhejen, dijkgraaf**
18. **Naam van ANWB, M. de Jager, directeur marketing en vereniging**
19. **Naam van Staatsbosbeheer, J. Both, gebiedsmanager**
20. **Naam van Brabants Landschap, H. Schep, districtsbeheerder**
21. **Naam van Nederlandse Vereniging van Vestingsteden, W. van Hees, voorzitter**
22. **Naam van Erfgoed Brabant, P. Timmermans, directeur**
23. **Naam van bkbc, Ch. van Koppem, directeur**
24. **Naam van Kunstbalie, J. Stoffels, directeur**
25. **Naam van Visit Brabant, H. Harjens, directeur**

INLEIDING

De Zuiderwaterlinie op de kaart

Henri Swinkels, gedeputeerde Leefbaarheid en Cultuur, provincie Noord-Brabant

De geschiedenis van Nederland en het water is een uniek cultuurhistorisch verhaal. Al eeuwenlang verdedigen we ons niet alleen tegen het water maar gebruiken we het water ook om ons te verdedigen.

Dat zien we terug in een ingenieus stelsel van waterlinies dat dwars door Nederland loopt.

De Zuiderwaterlinie is daarvan de oudste, langste en meest benutte. Deze linie loopt van Bergen op Zoom in het westen tot Grave in het meest oostelijke puntje van de provincie en verbindt zo elf historische vestingsteden in Brabant met elkaar. De Zuiderwaterlinie is niet alleen belangrijk militair erfgoed maar ook een culturele grens en ontmoetingspunt: tussen noord en zuid, rooms-katholiek en protestant, zand en klei, de harde en de zachte 'g'. Toch is de linie tot op heden nog vrij onbekend bij het Nederlandse publiek en zelfs bij veel Brabanders. De afgelopen twee jaar hebben we met elkaar een veelbelovend begin gemaakt om daarin verandering te brengen.

Samenhang

De eerste initiatieven om onderdelen van de Zuiderwaterlinie op lokaal en regionaal niveau weer zichtbaar te maken, dateren van zo'n vijftien tot twintig jaar geleden. Ik noem bijvoorbeeld het herstel van de linie Bergen op Zoom - Steenbergen met onder meer Fort de Roovere en zijn spraakmakende 'Mozesbrug'. De provincie leverde hieraan een flinke bijdrage via het programma 'Landschappen van Allure'. Een ander voorbeeld is het herstel van de vestingwerken in 's-Hertogenbosch. Aan deze projecten van het eerste uur zijn inmiddels veel recente voorbeelden toe te voegen, mede door de toenemende aandacht die we met elkaar voor de Zuiderwaterlinie hebben bewerkstelligd'. Ook is duidelijk dat de jarenlange roep om de Zuiderwaterlinie als samenhangend geheel tot ontwikkeling te brengen in brede kring gehoor heeft gevonden. Dit ligt niet alleen voor de hand vanuit historisch perspectief, maar ook vanwege de kansen die het biedt. De linie als geheel is immers sterker dan de som der delen.

Partnerschap

In het voorwoord bij deze tweede druk vertelde ik al dat de ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie in een stroomversnelling is terechtgekomen na het eerste partnercongres in mei 2016, in Bergen op Zoom. Op het vervolgoncongres, slechts vier maanden later op Fort Isabella in Vught, ondertekenden 25 partners een intentieovereenkomst. Onder hen alle vijftien gemeenten langs de linie en de gezamenlijke waterschappen.

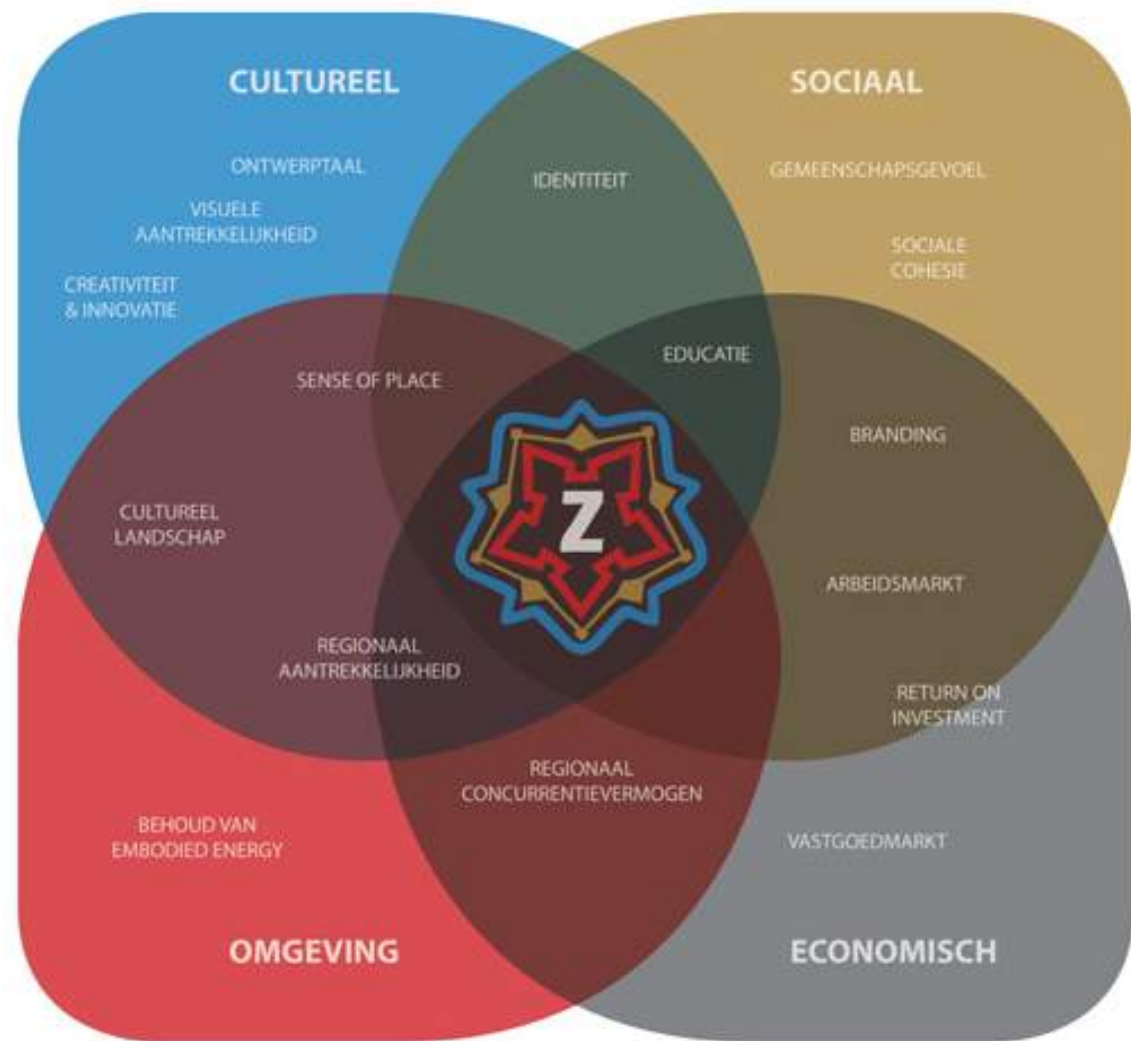
En verder de ANWB, Staatsbosbeheer, Brabants Landschap, de Nederlands Vereniging van Vestingsteden en Gelderse overbuurgemeente Heumen. Zelf mocht ik tekenen voor de provincie Noord-Brabant, samen met vertegenwoordigers van de provinciale uitvoeringsorganisaties Erfgoed Brabant, Visit Brabant, bkbc en Kunstbalie.

Deze partners ontwikkelen de Zuiderwaterlinie met elkaar als samenhangend geheel. Dat is belangrijk, want die ontwikkeling kunnen we alleen maar tot stand brengen vanuit zo'n netwerk, op basis van gedeeld eigenaarschap. Ook zijn inmiddels een stuurgroep en programmteam volop actief. En de eerste projecten die de samenhang van de Zuiderwaterlinie laten zien, zijn in voorbereiding of deels al opgeleverd. Denk aan de nieuwe website, het lange-afstands-wandelpad, de markering van de belangrijkste bezienswaardigheden en een toolkit communicatie voor de partners.

Naamgeving

Wij gebruiken de naam Zuiderwaterlinie in dit document over het algemeen als verzamelnaam voor een aaneenschakeling van vestingsteden en andere verdedigingswerken in het omland vanaf de Tachtigjarige Oorlog. De strikt historische naam Zuiderwaterlinie heeft slechts betrekking op het deel van de linie tussen Geertruidenberg en Grave in de periode 1874 - 1920.

¹ Denk onder meer aan het herstel van de Waterschans en het Ravelijn plus de herinrichting van het Markiezenhof in Bergen op Zoom; de aanpak van de haven, de Blauwe Sluis en Fort Henricus in Steenbergen; de integrale ontwikkeling van de Stelling van Willemstad inclusief de investeringen in Fort Sabina; het nieuwe museum in Breda; het haven- en schansgebied in Terheijden, de restauratie en herbesteding van Fort Lunet in Geertruidenberg, de Elshoutse Zeedijk en Doeverense Sluis in Heusden; de herbesteding van Fort Isabella in Vught (particulier) en nieuwe restauraties in 's-Hertogenbosch; de opname van de Zuiderwaterlinie in het Deltaprogramma rivieren voor de Maas bij Ravenstein en Megen en een complete integrale visie op verder herstel van de vesting Grave. Dit alles naast talloze andere initiatieven, in toenemende mate ook van particulieren en andere private partijen.

De subdomeinen die in verschillende studies in kaart gebracht zijn: de holistische vier domeinen benadering. Origineel van: BERTELSMANN (2015), Cultural Heritage Counts for Europe, bewerkt door SMV, 2016.

Verbeeldings- en verbindingskracht

De ontwikkelingen die we rond de Zuiderwaterlinie in gang hebben gezet, sluiten naadloos aan op het provinciale erfgoedbeleid. Wij gaan daarbij uit van de kracht van erfgoed als verbeelders en verbinder: erfgoed dat niet op zichzelf staat, maar dat een belangrijk onderdeel van de samenleving vormt. In het erfgoedbeleid van de provincie onderscheiden we vier verhaallijnen met daarin de verhalen die we over vijftig jaar nog willen vertellen. Met beeldbepalende gebouwen, collecties en landschappen als stille getuigen. De Zuiderwaterlinie (als onderdeel van de waterlinies in Brabant én de rest van Nederland) is een belangrijk icoon binnen de verhaallijn 'Bevochten Brabant'.

We benutten ook de verbindingskracht van erfgoed. Erfgoed mobiliseert en activeert mensen die zich inspannen voor behoud, restauratie en duurzaam gebruik. Erfgoed bindt en verbindt, geeft identiteit en maakt trots, het inspireert en werft. Juist die energie, kennis en betrokkenheid willen we benutten. Met de verbindingskracht van erfgoed vergroten we

de leefbaarheid, de mogelijkheid tot ontmoeting en het gevoel van saamhorigheid. Zo verbeeldt erfgoed de verhalen die onze provincie hebben gemaakt en gevormd tot het Brabant van nu. En het verbindt de mensen van nu met elkaar en met de vele Brabanders die hen voorgingen.

Ambitie

Wat betreft de ambitie voor de ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie past de traditionele, Brabantse bescheidenheid ons eigenlijk niet. Daarvoor is de linie te bijzonder en te kansrijk. Ik vind in elk geval dat we de uitdaging aan mogen gaan om de Zuiderwaterlinie nationaal en internationaal op de kaart te zetten. In de eerste plaats als cultuurhistorisch ensemble en in het verlengde daarvan ook als impuls voor ontwikkeling op andere gebieden. We kunnen de intrinsieke, cultuurhistorische waarde van de Zuiderwaterlinie immers verbinden met het werken aan de kwaliteit van onze omgeving en aan ons verdienvermogen.

Zo kunnen de verhalen van de linie lokale gemeenschappen versterken, kan het landschap nog aantrekkelijker worden als we onze geschiedenis er weer uit kunnen aflezen, kan een toeristische bestemming van formaat ontstaan en een nog meer inspirerende plek voor toeristische en andere bedrijven. Het gaat kortom om het beter benutten van het cultuurhistorische, sociaal-economische en ruimtelijke potentieel van de Zuiderwaterlinie.

Inspiratieatlas

Deze tweede druk van de inspiratieatlas is een kloek boekwerk gebleven. In twee opzichten blijft het – zie de ondertitel – ook een open boek. Ten eerste doet de atlas letterlijk een boekje open over de Zuiderwaterlinie. U treft een schat aan informatie die nog niet eerder op deze schaal was ontdekt en samengebracht: overzichten van belangrijke historische gebeurtenissen en van vele andere bepalende elementen van de linie, verschillende ontwikkelingsperspectieven, etcetera.

De atlas is, zoals de naam al aangeeft, bedoeld om inspirerende bouwstenen aan te reiken voor de ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie in de komende jaren. Daarmee is het geen afgesloten verhaal en dus ook in tweede opzicht een open boek: een boek met een open einde. Er valt namelijk nog veel meer te ontdekken. Iedereen is ook nadrukkelijk uitgenodigd om de komende jaren visie, kennis, ideeën en plannen in te brengen. Het programma Zuiderwaterlinie is een programma-in-ontwikkeling dat we met elkaar verder vormgeven. Hoe dan ook: wie het materiaal in deze atlas overziet, is het vast met mij eens dat het goed is om de Zuiderwaterlinie aan de vergetelheid te onttrekken.

In Coehoorns voetspoor

Het was de grote vestingbouwer Menno van Coehoorn die rond 1700 de afzonderlijke vestingsteden en andere verdedigingswerken in Brabant met elkaar verbond en versterkte met nieuwe onderdelen. Zo maakte hij een robuust geheel. Met ons programma van 'verbinden en versterken' treden wij in zijn voetspoor.

Het verbeeldend én verbindend vermogen van de Zuiderwaterlinie is groot. Zij kan uitgroeien tot een icoon voor Brabant als we planmatig verder werken aan samenhang in activiteiten, profilering en organisatie. Zo versterken we de positie van Brabant op het gebied van wonen, werken, leven en beleven. Wat minder algemeen en abstract geformuleerd: uiteindelijk gaat het er natuurlijk om dat bewoners en bezoekers, werkers en kenners van Brabant de vruchten kunnen plukken van de omgang met het rijke verleden. Het biedt verbinding, trots, plezier en perspectief.

Ontwikkeling Zuiderwaterlinie: zeven redenen op rij

- Als oudste, langste en meest benutte waterlinie van Nederland is de Zuiderwaterlinie een omvangrijk en onderscheidend erfgoed-ensemble. Daarmee onderstrepen we het cultuurhistorisch belang van Brabant.
- De Zuiderwaterlinie koppelt het bekende, nationale thema 'water' aan het verhaal van Brabant. Zo is zij een identiteitsdrager van formaat. Die kan lokale gemeenschappen versterken en de onderscheidende kwaliteiten van Brabant nog beter voor het voetlicht helpen brengen.
- De wereldwijde promotie van 'Nederland waterland', mét het unieke fenomeen van de waterlinies, zet de Zuiderwaterlinie ook in een internationaal perspectief.
- De verbinding van elf vestingsteden en hun ommeland creëert naast cultuurhistorische ook (cultuur)toeristische massa: de Zuiderwaterlinie als bestemming van formaat. Het geheel is meer dan de som der delen.
- De verdedigingswerken en landschappelijke kenmerken, de verhalen en tradities van de Zuiderwaterlinie bieden inspiratie en richting voor gebiedsontwikkeling. Dat omvat vele terreinen, van waterveiligheid tot natuurprogramma, van stedenbouwkundige opgave tot landschappelijke inrichting, van regiomarketing tot cross-sectoraal samenwerken.
- De kwaliteiten van de Zuiderwaterlinie sluiten direct aan bij belangrijke trends in de markt en behoeften van bewoners, bezoekers en consumenten. Denk onder meer aan de vraag naar authentieke verhalen en 'couleur locale', de belangstelling voor (de eigen) geschiedenis, de vraag naar nieuwe bestemmingen voor shortbreaks en de groeiende markt voor riviercruises.
- De ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie honoreert en benut de bestaande initiatieven en energie, waarbij we veel effect mogen verwachten van relatief bescheiden investeringen.

Doelstellingen

Met het programma Zuiderwaterlinie werken we aan:

- Het bevorderen van behoud, herstel en ontwikkeling van de beeldbepalende elementen van de linie, zowel in de gebouwde omgeving als landschappelijk³.
- Het ontwikkelen en verspreiden van kennis over de linie, zowel historisch-wetenschappelijk als toegepast.
- Het versterken van het leefklimaat in de regio met verbindende verhalen, aantrekkelijke voorzieningen en lokaal-regionaal eigenaarschap.
- Het verhogen van de economische activiteit, met name binnen de vrijetijdseconomie (productontwikkeling en promotie) en vervolgens mogelijk ook daarbuiten.
- Het vergroten van de ruimtelijke kwaliteit door de verbinding van landschap en stedenbouw met historische identiteit.

Voorwaarde om deze doelstellingen te realiseren is het vergroten van de bekendheid, herkenbaarheid en waardering van de Zuiderwaterlinie. Dat is dan ook integraal onderdeel van de plannen op de korte en lange termijn.

De Zuiderwaterlinie in zijn (historische) context

- inundatievlakken waterlinies
- + + + waterlinies en stellingen
- water
- huidige landsgrens

³ Het programma zelf is geen restauratieprogramma, maar de benadering van de Zuiderwaterlinie als één groot erfgoedcomplex sluit bijvoorbeeld wel aan op de doelstellingen en werkwijze van de Erfgoedfabriek, het provinciale programma voor restauratie en herbestemming.

Staats-Spaanse Linies 1583 - 1794

De Stelling van de monden der Maas en van het Haringvliet 1874 - 1922

Bathstelling 1939 - 1940

Oude Hollandse Waterlinie 1672 - 1822

Stelling van Amsterdam 1881 - 1963

Stelling van Den Helder 1811 - 1839

Nieuwe Hollandse Waterlinie 1815 - 1951

Grebbe linie 1745 - 1940

Betuwelinie 1799 - 1944

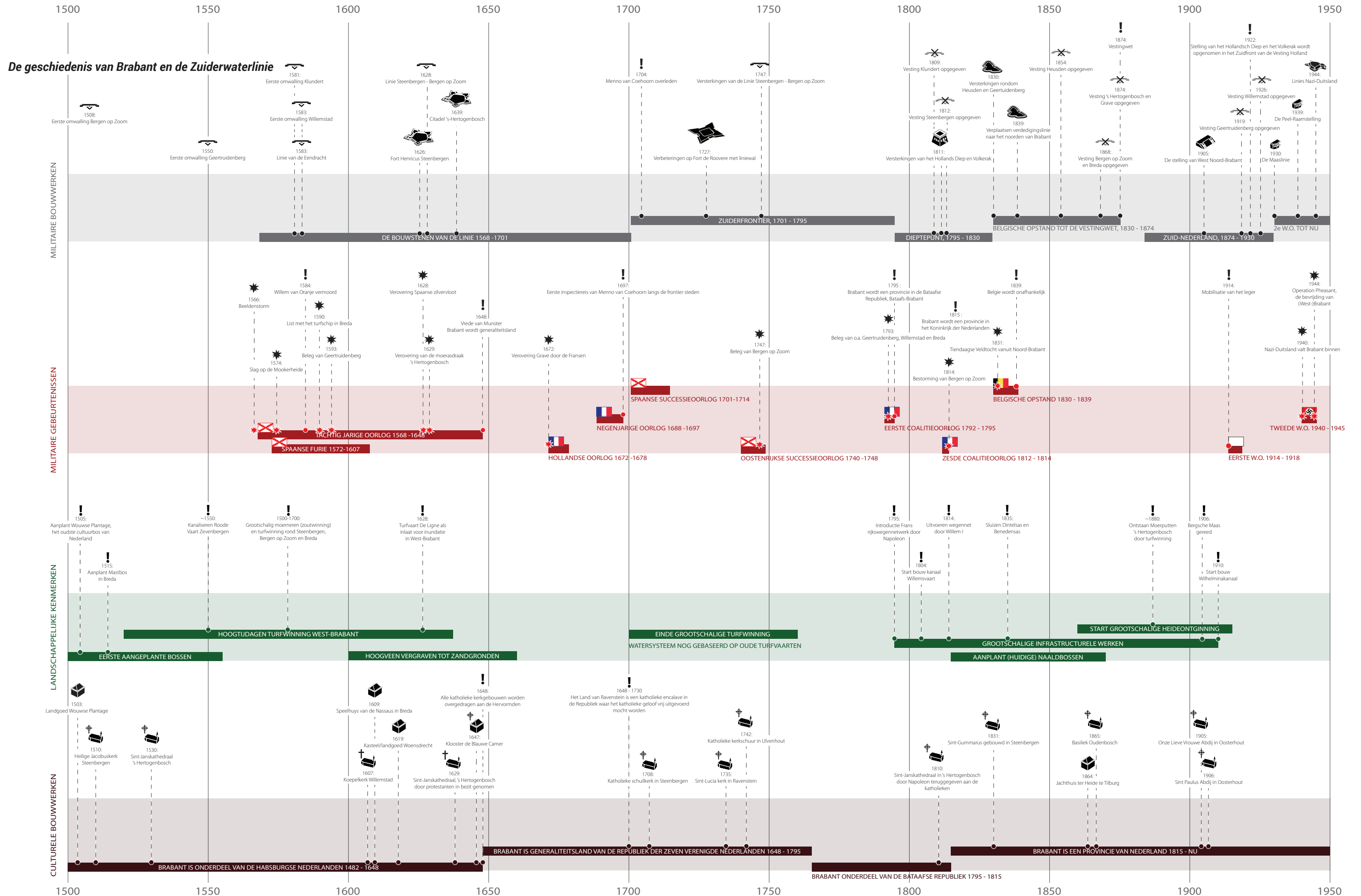
Zuiderwaterlinie 1582 - 1920

Friese waterlinie 1589 - 1680

Maaslinie 1939 - 1940

Peel-Raamstelling 1939 - 1940

Ijssellinie 1951 - 1964

Kleine Schans, Terheijden

Op een zandrug parallel aan de Mark ontstond in de veertiende eeuw het West-Brabantse dorp Terheijden. De ligging van het dorp was van grote invloed op de ontwikkeling en geschiedenis van het gebied. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog bouwden afwisselend Staatse en Spaanse troepen hun tentenkampen en forten bij het dorp. Ook raakten ze er meermaals in zware gevechten verwickeld. Spaanse troepen legden de schans in 1590 aan op de plek van hun kamp. In 1637 gaven Staatse troepen de schans zijn huidige vorm. Die diende sindsdien om de scheepvaart op de Mark en de verbinding Breda-Moerdijk te beschermen. De schans is gerenoveerd en voorzien van recreatieve faciliteiten.

607-208
13-10-2016
WP12-F13

Een flattermijn bij het treinstation in Bergen op Zoom, onderdeel van de vestingwerken van Bergen op Zoom ontworpen door van Coehoorn. De eerste die in Nederland gevonden is. Bron: www.omroepbrabant.nl, 2017.

1 SPOREN VAN OORLOG EN VREDE

Bevochten Brabant

Arnoud-Jan Bijsterveld, hoogleraar Cultuur in Brabant, Tilburg University

Noord-Brabant neemt al decennialang een gunstige positie in op het gebied van logistiek, dienstverlening en maakindustrie. Dat is een direct gevolg van de geografische ligging van de provincie: grenzend aan België, vlakbij Duitsland, dichtbij de werelddhavens van Rotterdam en Antwerpen. Bovendien doorkruizen goede verkeers- en spoorwegen en kanalen Noord-Brabant. En is er directe toegang tot de grote rivieren de Schelde, Maas en Waal. Diezelfde ligging maakt Noord-Brabant al eeuwenlang militair en strategisch tot een uiterst belangrijke regio.

De beheersing van water- en landwegen en de toegang tot de Hollandse en Zeeuwse delta waren en zijn essentieel voor elke macht en leger die in de loop van 2000 jaar de Brabantse bodem hebben betreden. De oudst bekende veldslag op Brabants grondgebied vond zelfs al plaats voor het begin van de jaartelling. Sinds kort weten we dat de Romeinse veldheer Julius Caesar in 55 voor Christus twee Germaanse stammen vernietigde nabij het Noord-Brabantse Kessel, gelegen aan de Maas. Dit is niet ver van de plek waar eeuwenlang Maas en Waal met elkaar verbonden waren. De lijst van veldslagen en militaire confrontaties die sindsdien op Noord-Brabants grondgebied zijn uitgevochten, is ongelooflijk lang.

Texandrië

De strategische ligging van Noord-Brabant maakt dat, al vanaf de Romeinse tijd, grens- en verdedigingslijnes door de provincie lopen, meestal parallel aan de grote rivieren. Ten tijde van de Romeinse limes langs de Rijn fungeerde de Maas als een soort tweede verdedigingsgordel.

Al vanaf de Romeinse tijd lopen grens- en verdedigingslijnes door Noord-Brabant

De militaire invloed was hier duidelijk merkbaar in de inheems-Romeinse nederzettingen. Achter de linies woonden soldaten en veteranen. Cuijk ontwikkelde zich tot een regionaal centrum, met naast een handels- en ambachtswijk en twee tempels, ook een Romeins castellum. Toen het Romeinse leger zich in de vierde eeuw na Christus definitief achter de Maas moest terugtrekken, werd Cuijk zelfs 'frontstad'. Ook elders langs de Maas verschenen kleine fortificaties, deels in steen.

Keizer Julianus gaf rond 360 na een nederlaag de opdringende stam der Salische Franken toestemming zich te vestigen in Texandrië. Die naam kreeg het gebied van het huidige Noord-Brabant tot in de twaalfde eeuw. Enkele jaren later, in 373, werden binnenvallende Saksen verslagen *apud Deusone*, dat mogelijk verwijst naar (een plaats aan) de rivier de Dieze.

Machtsopbouw

Hoe belangrijk de beheersing van land- en waterwegen was, zien we ook aan de machtontplooiing van koningen, hertogen, graven en bisschoppen in de volle middeleeuwen (tussen 900 en 1200). Heel duidelijk blijkt dat belang uit de machtsopbouw van de bisschop van Luik en de met hem verbonden kerkelijke instellingen vanaf het jaar 1000. Hij bezat bijvoorbeeld versterkingen bij de splitsing van de Rijn en de Waal nabij Pannerden en bij de samenvloeiing van de Waal en de Maas bij Heerewaarden. Die laatste naam betekent overigens 'uitkijkpost van het leger'. Andere goederen lagen langs routes waarlangs men vanaf de Midden-Maas met droge voeten de benedenstroom van de Maas kon bereiken.

Strategisch belang

Vanaf ongeveer 1050 bouwden aristocraten met lokale en regionale macht hun versterkingen: langs die rivieren en verspreid over het Brabantse zandgebied. Die hadden vaak de vorm van houten en later stenen torens op kunstmatige heuvels, de zogenoemde motteburchten. Voorbeelden kennen we uit Breda, Altena, Sint-Oedenrode, Boxtel, Heeswijk en Eindhoven. Ze vormden een volgende fase in de opbouw van verdedigbare plaatsen in Noord-Brabant. Toen de hertog van Brabant vanaf ongeveer 1190 zijn macht naar het noorden uitbreidde tot aan de Maas, moet ook hij het strategisch

belang van de regio hebben gezien. Aan weerszijden van de Maas nam hij posities in. Tijdelijk in Dordrecht en Tiel, en blijvend in de handelsnederzetting 's-Hertogenbosch. Deze stad gaf hij rond 1195 'stadsrechten'. Ook toen al vielen militair en economisch belang grotendeels samen. Dat zagen ook de concurrerende Hollanders, die vanuit Heusden in 1202 een geslaagde raid op de nieuwe stad uitvoerden. Later, in de veertiende eeuw, heette 's-Hertogenbosch 'een veste ende een slot ... ons lands op dat einde'. Dat betekent: een vesting en een burcht aan Brabants noordgrens.

Waar adellijke heren verdedigingswerken bouwden, vielen inkomsten, rijkdom en rechten te verdedigen. Ze moesten dan ook geregeld slaags zijn geraakt met elkaar. Zo weten we van gewapende campagnes rond 1200 in westelijk Brabant, waarbij de heer van Breda en de graaf van Holland samen optrokken tegen de hertog van Brabant. In de Kempen raakte de hertog slaags met de graaf van Gelre.

Eeuwenlang strijdgebied

Deze gevechten waren nog maar incidenten. Ze vormden de opmaat tot een periode waarin Noord-Brabant eeuwenlang bijna ononderbroken frontgebied, bufferzone en slagveld zou zijn.

De opvolgingsstrijd in het hertogdom Brabant in 1356-1357 had zich nog grotendeels buiten Noord-Brabant voltrokken. Daarmee ging wel het Land van Heusden 'voorgoed' voor Brabant verloren. De daaropvolgende Gelderse Oorlogen tussen de hertogdommen Brabant en Gelre raakten Noord-Brabant echter ingrijpend.

Eeuwenlang is onze provincie frontgebied, bufferzone en slagveld

Deze steeds weer oplaaiende strijd om macht en territorium speelde zich met tussenpozen af tussen 1366 en 1543. In de Slag bij Niftrik, ook wel Slag van Ravenstein genoemd, wisten Gelderse ruiters, gesteund door inderhaast opgetrommelde Nijmegenaren, in 1388 een gigantisch Brabants invasieleger tegen te houden. In de jarenlange strijd raakten ook andere gewesten en zelfs internationale partijen als Engeland en Frankrijk betrokken. De Bourgondische en Habsburgse hertogen van Brabant namen in de vijftiende eeuw de leiding in de oorlog tegen Gelre. Plundertochten in het Maasland waren Brabants deel.

Dr. Frank Petter,
burgemeester Bergen op Zoom

'Een Europees kennisnetwerk om de Zuiderwaterlinie internationaal te ontwikkelen'

"Bergen op Zoom ligt aan het westelijke uiteinde van de Zuiderwaterlinie en is een belangrijk onderdeel van dit ingenieuze liniestelsel. Als poort naar Zeeland en de Hollandse gewesten, hebben ze aan het einde van de 17de eeuw de verdedigingswerken rond Bergen op Zoom drastisch onder handen genomen.

Dit gebeurde naar de plannen van Menno van Coehoorn. De verdedigingswerken die – als onderdeel van de linie – daardoor ontstonden, droegen bij aan het imago van de onneembare stad."

"De Zuiderwaterlinie is qua opzet, inrichting en oorspronkelijk verdedigingsbelang zo uniek dat die op Europese schaal onder de aandacht moet komen. Denk aan verschillende thema's, zoals de waterbouwkundige reputatie van Nederland. De kennis die we vroeger toepasten om het water in te zetten als vriend, is nu van onschatbare betekenis als het gaat om duurzaam waterbeheer. En op het gebied van vrijetijdseconomie biedt de Zuiderwaterlinie uitgelezen kansen om tot internationale ontwikkeling te komen. Het opbouwen van een Europees kennisnetwerk over linies brengt die ambities binnen bereik."

Prof. dr. Wim Klinkert,
hoogleraar militaire geschiedenis

'Het soldatenleven onderzoeken'

"Als je je eigen land en provincie wilt begrijpen, dan heb je kennis nodig van de militaire geschiedenis. Militaire elementen bepalen sterk hoe Brabant eruit ziet. De laatste decennia is er veel wetenschappelijk onderzoek gedaan naar hoe militairen leefden. Dus niet alleen de hoge heren, maar ook de soldaten in de forten. Waar kwamen ze vandaan, wie waren ze, hoe gingen ze om met elkaar en met de mensen in de garnizoenen?"

"De stellingen van de Zuiderwaterlinie ontstonden in verschillende tijden en waren in verschillende periodes belangrijk. De linie was niet één historisch project, zoals de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Menno van Coehoorn was de eerste die er samenhang in aanbracht. Gemene deler is dat de onderdelen van de linie altijd in dienst stonden van de verdediging van Holland en Zeeland. Daarover is nog meer kennis nodig. Gelukkig doen ze lokaal veel onderzoek naar objecten. Dat levert bouwstenen op voor onderzoek naar de linie als geheel."

Leestips

1. *Atlas Historische vestingwerken in Nederland, Noord-Brabant* redactie: J. Sneep e.a.; Stichting Menno van Coehoorn/Walburg Pers, Zutphen 1996; ISBN 90 5730 048 6.
2. *Reeks Militaire Geschiedenis van Nederland: Deel 1 De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) Van Opstand naar geregelde oorlog* redactie: P. Groen (NIMH) e.a.; Uitgeverij Boom, Amsterdam 2013; ISBN: 97 8946 1054 753.

Desastreuze zestiende eeuw

Nog desastreuzer dan de oorlogen in de late veertiende en vijftiende eeuw, was de strijd in de zestiende eeuw. Die eeuw telde maar liefst 85 jaren oorlogsjaren. Maarten van Rossem, de gevreesde veldheer in dienst van de hertog van Gelre, hield in 1542 met 14.000 voetsoldaten, 2.000 ruiters en 18 stukken geschut een afschuwelijke strooptocht door de Meierij. Na slechts enkele vredesjaren begon in 1568 de opstand of burgeroorlog. Die zou uitgroeien tot de Tachtigjarige Oorlog die in Noord-Brabant vreselijk heeft huisgehouden. Herhaalde brandstichting, verovering, inkwartiering en plundering door zowel de Spaanse als de opstandige Staatse legers – vooral bestaande uit huurlingen uit bijvoorbeeld Schotland en delen van het Duitse rijk – leidden tot ongekende verwoesting en ontvolking. Leo Adriaenssen schatte dat de bevolking in de jaren 1579-1588 met maar liefst 70 procent in omvang afnam als gevolg van geweld, ziekte, honger en vlucht. Decennialang liepen de frontlijnen dwars door Noord-Brabant. Er werd grootscheeps geïnvesteerd in de aanleg van de modernste verdedigingslijnen en verdedigingswerken die Europa in die tijd kende.

Bergen op Zoom en het omringende Markiezaat bleven vanaf 1577 steeds in handen van het Noorden. Na de herovering van Breda door de Staatse troepen in 1590, liep de stad in de jaren daarna vrijwel leeg door ziekte en ontvluchting. In 1625 viel de stad weer in Spaanse handen, maar vanaf 1637 was ze weer Staats, net als het omringende gebied van de Baronie. De Republiek veroverde 's-Hertogenbosch en zijn Meierij in 1629. De Brabantse bevolking bevond zich dus decennialang tussen hamer en aambeeld.

Staats-Brabant

Na de Vrede van Münster in 1648 keerde de vrede in Noord-Brabant, nu Staats-Brabant, allerminst terug. Als buffergebied moest het de klappen opvangen van de Franse invasies en bezettingen: de reeks van oorlogen die Lodewijk XIV tegen de Republiek voerde: de Hollandse Oorlog (1672-1678), de Negenjarige Oorlog (1688-1697) en de Spaanse Successieoorlog (1702-1713). De invallen van 1747 en 1794 troffen vooral het platteland in het zuiden en oosten van Noord-Brabant. De gevolgen waren groot. Zo hadden in 1688 de dorpen in Kempenland het zwaar te verduren: bij de inval van de Fransen gingen Bladel en zeven andere dorpen in vlammen op. Ook de vestingsteden ontsnapten niet aan verwoesting. De Staatse legers schoten in 1674 Grave in puin in een poging de Fransen te verdrijven. In 1747 was het de beurt aan Bergen op Zoom om beschoten en verwoest te worden, ditmaal door de Fransen. In 1794 trof het Franse invasieleger onder bevel van generaal Pichegru bij Boxel het geallieerde leger: troepen uit Groot-Brittannië, Hessen en Hannover. Zoals een slag op Brabants grondgebied het begin van de 'Franse tijd' markeerde, zo was het ook een slag in Brabant die het einde inleidde: tijdens de slag bij Strijbeek in januari 1814 raakte een geallieerd leger onder Pruisisch

Bombardement van Bergen op Zoom, 1747, Simon Fokke, Cornelis Pronk, 1772. Bron: Rijksmuseum, 2015.

bevel slaags met de Napoleontische troepen. Die waren op terugtocht uit een herrijzend Nederland. Al met al waren in de periode van Staats-Brabant (1648-1795) twee op de drie jaren oorlogsjaren. Geen wonder dat de regio berooid en verarmd achterbleef.

Buffer en verdedigingsgordel

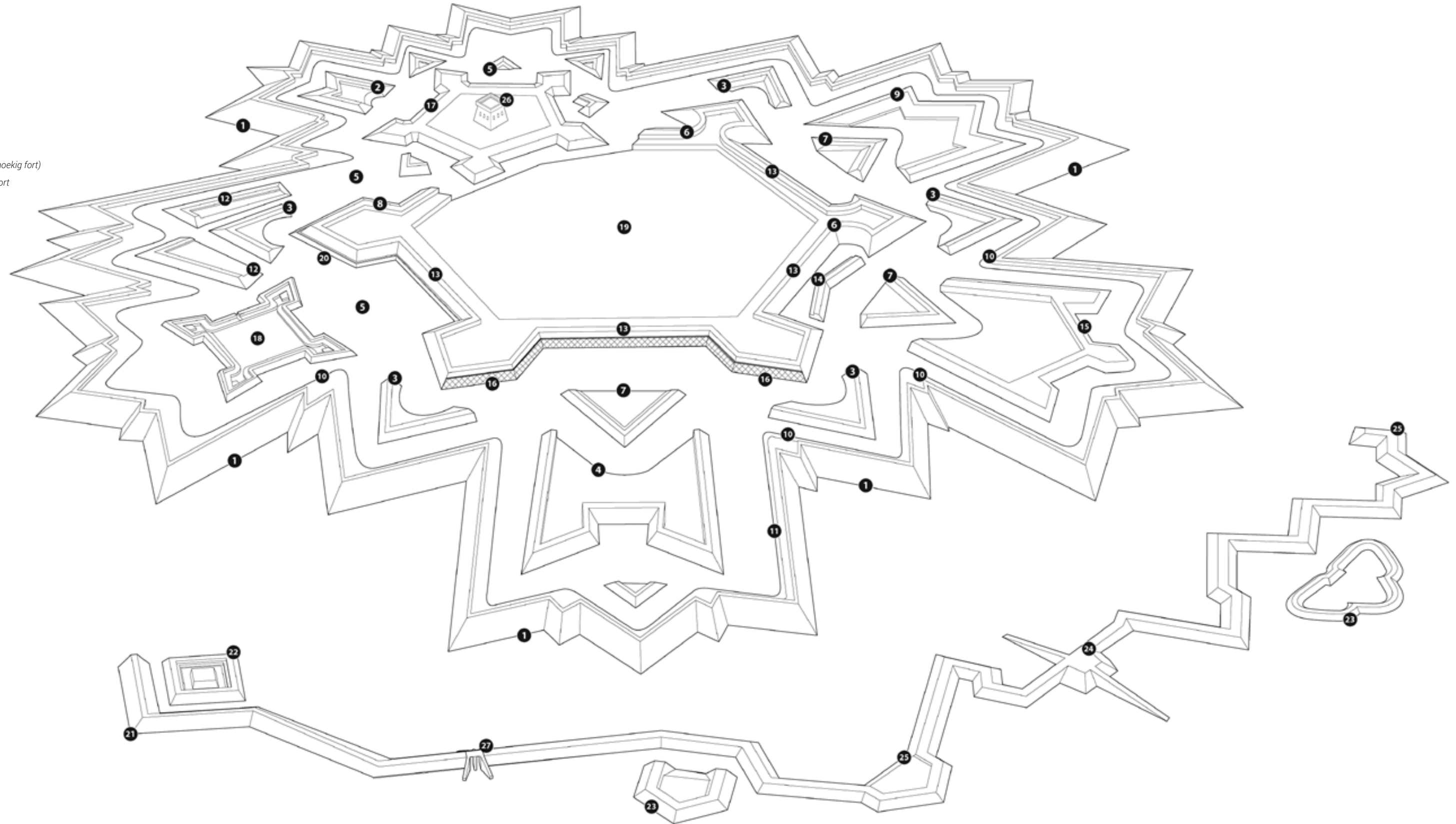
Al zou Nederland nadien tot 1940 niet meer formeel betrokken raken bij een oorlog, ook de negentiende eeuw bracht weer troepen en oorlogsdreiging naar Noord-Brabant. Tussen 1830 en 1839, toen koning Willem I de Belgische onafhankelijkheid weigerde te erkennen, waren in Noord-Brabantse legerkampen tienduizenden soldaten gelegerd. Uiteraard mobiliseerde

het Nederlandse leger ook tijdens de Eerste Wereldoorlog. Opnieuw brachten duizenden mannen vier lange, saaie jaren door in kazernes, legerkampen en forten en ingekwartierd bij Brabanders thuis. Het militair opperbevel bleef zodoende Noord-Brabant de gehele negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw tijd zien als buffer en verdedigingsgordel van de Hollandse tuin, later de Vesting Holland.

Fundamentele veranderingen in de landsverdediging kwamen er pas na de ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Toen vloog de Duitse invasiemacht simpelweg over de verdedigingslijnen heen en daalden parachutisten achter de als onneembaar beschouwde Hollandse Waterlinie neer. ■

Terminologie vestingwerken

- 1 glacis
- 2 tenaille (als buitenwerk)
- 3 halve maan
- 4 hoornwerk
- 5 vestinggracht
- 6 bastion (met gebogen flanken en orreillons)
- 7 ravelijn
- 8 bastion (oud-Nederlands vestingstelsel)
- 9 dubbele Tenaille
- 10 wapenplaats
- 11 bedekte weg
- 12 contre garde
- 13 courtine (gordijn)
- 14 tenaille (als verdediging van de courtine)
- 15 kroonwerk
- 16 revetement (stenen bekleding van de wal)
- 17 citadel (Oud Nederlands vestingstelsel, gebastioneerd vijfhoekig fort)
- 18 oud-Nederlands vestingstelsel, vierhoekig gebastioneerd fort
- 19 terreplein
- 20 fausse-braye (onderwal)
- 21 redan
- 22 redoute
- 23 lunet
- 24 acces
- 25 linie(wal)
- 26 Tour Modèle
- 27 inundatiesluis

Bron: Kamps, P. J. M., (1999) Terminologie vestingwerken, inrichting, aanval en verdediging. Stichting Menno van Coehoorn, 2015.

Terminologie vestingwerken

1. Glacis

Flauw aflopend talud, gelegen buiten een vesting.

2. Tenaille

Een losse geknikte onderwal tussen twee bastions in. Een binnenwaarts gebroken wal, die voor de courtine ligt met aan de einden soms voorzien van een omgebogen flank.

3. Halve maan

Een soort ravelijn vóór de punt (saillant) van een bastion.

4. Hoornwerk

Een buitenwerk bestaande uit twee halve bastions met een courtine ertussen.

5. Vestinggracht

Al dan niet met water gevulde greppel die benadering van de wal of buitenwerken moet bemoeilijken.

6. Bastion (met gebogen flanken en orreillons)

Vijfhoekige uitbouw in een vestingwal, speciaal ter bestrijding van een dode hoek.

7. Ravelijn

Verdedigbaar eilandje in een vestinggracht, ter verdediging van een erachtergelegen vestingwal.

8. Bastion (oud-Nederlands vestingstelsel)

Vijfhoekige uitbouw in een vestingwal, speciaal ter bestrijding van een dode hoek. Het oud-Nederlands vestingstelsel is een aan de Nederlandse grondstoffen en landschappen aangepaste manier van het ontwerpen en bouwen van vestingwerken.

9. Dubbele Tenaille (als buitenwerk)

Als voorwerk wordt met Dubbele Tenaille een in- en uitspringende, zigzaggende wal bedoeld.

10. Wapenplaats

Open ruimte achter een in- of uitspringende punt van de buitenwal of glacis om manschappen en/of wapens bijeen te brengen.

11. Bedekte weg

Doorlopende weg om een vesting heen, gedekt door het glacis.

12. Contregarde

Een langwerpig aarden buitenwerk, gelegen voor de facen van bastions, ravelijnen e.d., ter dekking tegen direct vuur.

13. Courtine (gordijn)

Wal tussen twee bastions in.

14. Tenaille (als verdediging van de courtine)

Een binnenwaarts onder een stompe hoek gebroken wal, gelegen in de gracht voor de courtine en aan de einden soms voorzien van een omgebogen flank; veelvuldig toegepast bij gebastioneerde stelsels ter bescherming van courtines en aansluitende flanken van bastions tegen bresschieten.

15. Kroonwerk

Het buitenwerk van een vesting, bestaande uit meestal twee aaneensluitende gebastioneerde fronten en twee lange, enigszins naar elkaar toelopende flanken die veelal aansluiten op de vestinggracht.

16. Revetement

Stenen bekleding van het buitentalud van de vestingwal.

17. Citadel (Oud Nederlands vestingstelsel, gebastioneerd vijfhoekig fort)

Fort in of bij een stad dat als laatste toevluchtsoord kon dienen voor een in de stad gelegerd garnizoen, maar ook als basis van waaruit een opstandige burgerij kon worden onderdrukt.

18. Terreplein

Plein of ruimte binnen een bastion of klein zelfstandig vestingwerk.

19. oud-Nederlands vestingstelsel, vierhoekig gebastioneerd fort

Regelmatig vierhoekig fort met bastionnen aan de hoeken.

20. Fausse-braye (onderwal)

Lage wal gelegen voor de hoofdwal van een vesting en bedoeld voor de nabijheidsverdediging van een vesting. Vanaf de onderwal konden soldaten met musketvuur aanstormende vijandelijke soldaten bestoken.

21. Redan

Klein vestingwerk bestaande uit twee wallen en een open keel.

22. Redoute

Kleine, geheel omsloten veldschans (aarden fort) met alleen uitspringende en geen inspringende hoeken.

23. Lunet

Een lunet is een klein vestingwerk met twee schuine, naar buiten gerichte zijden (facen genoemd) en twee naar achter gerichte zijden (flanken). De keel is open of op een eenvoudige wijze afgesloten door een borstwering of een muur met schietgaten. Lunetten kwamen voor als buitenwerken van een vesting of als onderdeel van een linie.

24. Acces

In het algemeen een toegang of doorgang; in Nederland specifiek gebruikt voor een toegang die door een inundatie voert, in de vorm van een hoog terreingedeelte, dijk, kade, land-, spoor- of waterweg; wanneer enkele dicht bijeen gelegen accessen de mogelijkheid bieden tot onderlinge steunverlening spreekt men wel van een meervoudig acces.

25. Linie(wal)

Een aarden wal die verschillende onderdelen met elkaar verbindt.

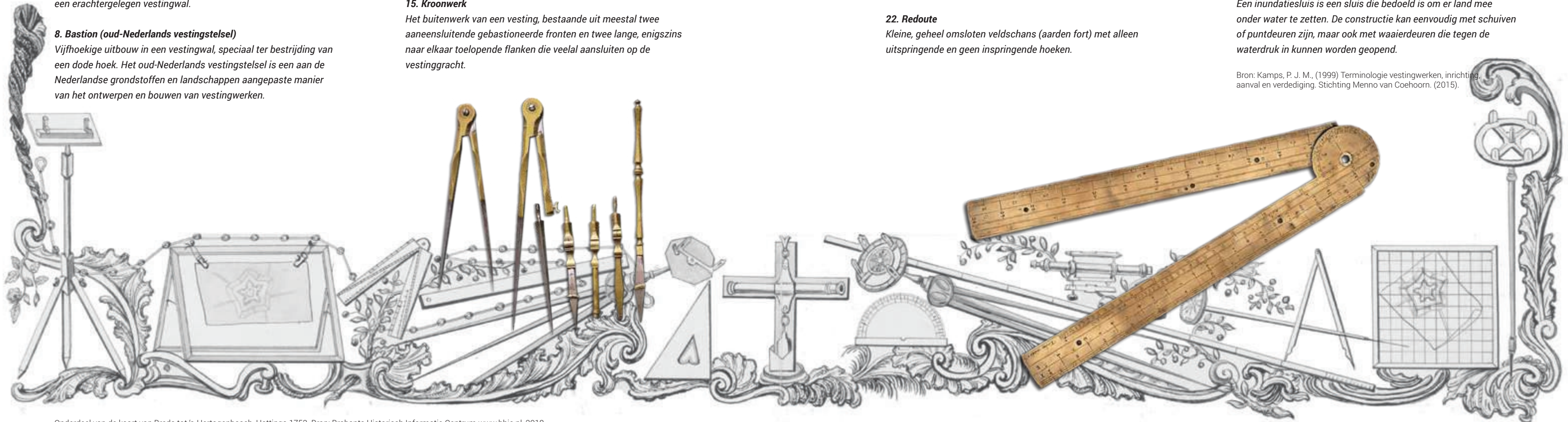
26. Tour Modèle

Een met geschut bewapende, vierkante bomvrije stenen toren voor de (kust)verdediging; ingevoerd onder Napoleon in enkele standaardtypen, zoals die rondom Willemstad.

27. Inundatiesluis

Een inundatiesluis is een sluis die bedoeld is om er land mee onder water te zetten. De constructie kan eenvoudig met schuiven of puntdeuren zijn, maar ook met waaierdeuren die tegen de waterdruk in kunnen worden geopend.

Bron: Kamps, P. J. M., (1999) Terminologie vestingwerken, inrichting, aanval en verdediging. Stichting Menno van Coehoorn. (2015).

Onderdeel van de kaart van Breda tot 's-Hertogenbosch, Hattinga 1753. Bron: Brabants Historisch Informatie Centrum www.bhic.nl, 2018.

Vestingstad Willemstad

Ooit luisterde Willemstad naar de illustere naam Ruigenhil. Zo heette namelijk de nederzetting die in 1565 op deze strategische plek, op een eiland aan het Hollandsch Diep, werd gevestigd. Vanaf hier kon de scheepvaart tussen Holland, Zeeland en Antwerpen worden beheerst. Dé reden waarom Willem van Oranje in 1583 opdracht gaf tot de versterking van Ruigenhil, nadat de Spanjaarden Steenberg bezetten. Er kwamen onder meer een gracht, een aarden omwalling in een zeshoek en vijf bolwerken. Na de moord op Willem van Oranje in 1584, gaf zijn zoon, prins Maurits, Ruigenhil stadsrechten en een nieuwe naam: Willemstad, naar de vermoorde Vader des Vaderlands. Maurits liet de vesting verder uitbreiden tot zevenpuntige ster.

Toen het Twaalfjarig Bestand in de Tachtigjarige Oorlog afliep, werd de vesting tussen 1621 en 1627 opnieuw verbeterd.

Ook Napoleon gebruikte, veel later, de omgeving van Willemstad om zich te verdedigen. Hij was bang voor een invasie van de Engelsen vanaf de kust en bouwde daarom een aantal forten, waaronder Fort Sabina, Bovensluis en De Hel. Zo ontstond een stelling om de oude vesting heen die de stad op afstand beschermde. In 1926 werd de vesting opgeheven. De Duitsers gebruikten de stad in 1943 en 1944 echter opnieuw als vesting. Willemstad werd toen een landinwaarts gelegen onderdeel van de Atlantikwall.

Tegenwoordig is Willemstad een aantrekkelijke plaats voor toeristen en met name geliefd bij pleziervaarders. Het stratenplan komt nog bijna helemaal overeen met het ontwerp van het oorspronkelijke Ruigenhil. Ook de stervorm van de vesting is goed te zien. Over de oude wallen liggen nu wandelpaden, die het mogelijk maken om de contouren van de stervormige vesting na te lopen.

ER WAS EENS...

Patrick Timmermans, directeur Erfgoed Brabant

Romeinen, Hollanders, Pruisen, Gelren, Fransen, Canadezen, Spanjaarden, Schotten, Duitsers, Belgen, Amerikanen: ze hebben allemaal rondgelopen in Brabant, als vriend of als vijand. Door de eeuwen heen is het Brabantse grondgebied vaak strijdtoneel geweest. Van deze woelige tijden zijn talloze sporen bewaard gebleven. Bommen en granaten in archeologische verzamelingen, dagboeken van ingekwartierde soldaten in archieven, wapenuitrustingen en schilderijen in musea, Brabanders met Spaans of Frans bloed in hun aderen. En dan zijn er natuurlijk de vele relictten in het landschap: van fraai gerestaureerde vestingsteden tot dat ene vreemde beboste dijkje met die rare knik erin. Zichtbare en minder herkenbare sporen van oorlog en vrede in collecties, in mensen en in het landschap.

Dit is een verhaal over aanvallen en verdedigen. Over hertogen die steden stichtten met stoere vestingmuren eromheen. Erbinnen was je beschermd, erbuiten was je aan de plunderingen en brandschattingen van rondtrekkende soldatenbendes overgeleverd. En toen kwam die grote oorlog die tachtig jaar zou duren, een oorlog die geesten spleet en Brabant splitste. De uitkomst: wat nu Noord-Brabant heet, kreeg de status van buffergebied. Dat had ook alles te maken met het strategisch gelegen landschap, een overgangszone tussen hoge horsten en lager stromende rivieren.

Geboorte van de Zuiderwaterlinie

In de jaren die volgden woedde hier menige strijd, veldslagen en schermutselingen waren aan de orde van dag. Gevaarlijke ontwikkelingen, want als de vijand eens zou doorbreken en over de grote rivieren zou steken, dan lag Holland, het economisch hart van de Republiek, voor het oprapen. En dat mocht nooit ofte nimmer gebeuren! De Hollandse vestingbouwer Menno van Coehoorn kreeg eind zeventiende eeuw opdracht van de Raad van State om de landsverdediging in het Zuiden te verstevigen. Hij kwam met een ingenieus plan: 'Wat nou als we de bestaande vestingsteden en linies in het zuiden aan elkaar rijgen in een keten van verdedigingswerken? We maken gebruik van de natuurlijke kwaliteiten van het landschap en zetten de boel gereguleerd onder water en bouwen dan op de tussenliggende strategische punten aarden forten en schansen.' Zie hier de geboorte van wat we vandaag de dag, als blijvende herinnering aan de essentiële defensieve toevoeging van het water, de Zuiderwaterlinie noemen.

Het verhaal van de Zuiderwaterlinie

De Zuiderwaterlinie maakte deel uit van een uitgebreid verdedigingssysteem. Dat liep van de kust in Zeeland tot aan

Bourtange in Groningen. De linie was bedoeld om weerstand te bieden aan vijandelijke dreigingen uit het zuiden en het oosten. Maar de Zuiderwaterlinie heeft ook een eigen verhaal, een verhaal dat het waard is om te vertellen, beleven en bewaren. Hoe is de Zuiderwaterlinie ontstaan en welke ontwikkeling heeft deze linie doorgemaakt? Een overzicht van de belangrijkste wapenfeiten.

De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648): verdedigen met water

Brandpunten in de strijd

Lang voordat in de zestiende eeuw de strijd tussen protestants Staats en katholiek Spaans losbarstte, waren langs de noordrand van Brabant vestingsteden ontstaan: niet alleen 's-Hertogenbosch, Breda, Bergen op Zoom, maar ook Willemstad, Heusden, Megen, Ravenstein en Grave. Deze steden waren telkens weer de brandpunten in tijden van strijd. Immers, wie een vestingstad in handen had, controleerde ook de ommelanden. De vestingen breidden zich in de loop der tijd telkens weer uit en pasten zich aan aan de eisen van de militaire ontwikkelingen. De vuurkracht en precisie van kanonnen namen bij elke nieuwe belegering toe, wat noodzaakte tot verdedigen op steeds meer afstand. Hoge middeleeuwse muren van baksteen maakten plaats voor aarden wallen met bastions, ravelijnen, hoornwerken, tenailles en halve manen. Waar eerst het accent van de verdediging op de steden lag, raakte nu het ommeland meer en meer bij de defensie betrokken.

Menno van Coehoorn: het brein van de Zuiderwaterlinie

'De vorst der ingenieurs': zo noemden zijn tijdgenoten de belangrijkste Nederlandse vestingbouwkundige Menno van Coehoorn (1641-1704). Of, naar zijn herkomst, 'De Friese Vuurleeuw'. Naast theoreticus was hij ook in de praktijk actief: als militair strateeg, vestingbouwer, belegeraar én infanterist.

Menno van Coehoorn belegerde in 1674 Grave. Daar ontplooidde hij zijn talenten als ontwerper en bouwer van vestingwerken. Hij stond aan de wieg van wat wij in Brabant nu de Zuiderwaterlinie noemen.

Methodes voor het vlakke land

Zijn eerste grote werk was de versterking van de stad Coevorden in 1680. Daarop volgden ook Groningen, Zwolle, Nijmegen, Breda en Bergen op Zoom. Van Coehoorn was verantwoordelijk voor de planning van een serie linies die de 'frontieren' (grenzen) van de Republiek moesten beschermen tegen invasies. Dit systeem ontleende zijn kracht aan een aaneengesloten geheel van inundatielinies. Het bleef als geheel tot diep in de negentiende eeuw gehandhaafd. Hij bracht in 1685 zijn boek 'Nieuwe vestingbouw, Op een natte of lage Horisont' uit. Hierin omschrijft hij drie methodes van vestingbouw die speciaal ontworpen zijn voor het Nederlandse landschap én die bij de modernste manieren van oorlog voeren standhouden.

Keten

Vanaf het jaar 1700 verbond Van Coehoorn verschillende vestingsteden en verdedigingswerken in het Zuiden. Met nieuwe versterkingen vulde hij de werken aan tot een keten: de geboorte van zijn Zuiderfrontier, nu dus Zuiderwaterlinie. Van Coehoorn stierf in 1704 en ligt begraven in de Vaste Burcht in het Friese Wijckel. Een groot monument markeert de plek van zijn graf.

Menno Van Coehoorn. Bron: Rijksmuseum, 2015.

1574 - 1701

De bouwstenen van de linie

De Dintelse Gorzen, 1582

Een Spaanse verkenners bedenkt een list. Hij steekt het riet aan de noordkant in brand en laat enkele manschappen onder dat rookgordijn net doen alsof het Spaanse leger Steenberg vanaf die kant aanvalt. Terwijl de calvinisten in spanning naar de rookturen, valt de Spaanse bevelhebber razendsnel de stad binnen via de Zuidwal.

Het Turfschip van Breda, 1590

Een Brabantse schipper smokkelt soldaten van de Republiek onder de turf in zijn boot de door de Spanjaarden ingenomen stad in. Zij winnen de stad weer terug. Het is de Bredase variant op het beroemde verhaal en de klassieke list van het Paard van Troje: zonder het te beseffen laat de vijand zijn tegenstanders toe achter de muren. De herovering van Breda in 1625 was de laatste overwinning van de Spanjaarden op de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De getoonde inundatievlakken zijn van het beleg uit 1637 toen Frederik Hendrik de stad heroverde op de Spanjaarden.

Merck toch hoe sterck, 1621

De Spanjaarden kregen in 1621 onverwacht steun van de katholieke inwoners van Halsteren. Onder de inwoners van Bergen op Zoom heerste er verdeeldheid tussen protestant en katholiek. Toen de Spaanse bevelhebber Spinola de stad op 18 juli wilde innemen met behulp van de katholieken die de poorten open zetten, sloten de protestanten die weer. De getoonde inundatievlakken zijn van het beleg uit 1583 (linie van den Eendracht) en het beleg uit 1622 (linie Bergen op Zoom - Steenberg).

De overgave van Breda, 1625

De belegering van Breda onder leiding van Ambrogio Spinola was een logistiek meesterstuk. De Spanjaarden brachten een gigantische troepenmacht op de been; de strijd om de stad was een enorme prestigekwestie. Het uitwissen van de Spaanse schandvlek na de Staatse list van het turfschip speelde hierbij een grote rol. De overgave van Breda was wereldnieuws. Het is niet verwonderlijk dat de Spanjaarden er in tal van kunstwerken uiting aan gaven. Voorbeelden zijn: het boekverslag 'Obsidio Bredana', het toneelstuk *El Sitio de Bréda* van Pedro Calderón de la Barca en de kopergravure *Le Siège de Bréda* van Jacques Callot. Het meest beroemde kunststuk is *La rendición* (de overgave) de Breda, van Diego Velázquez (zie pagina 34-35).

Het wonder van Empel, 1585

Spaanse troepen zaten vijf dagen vast in de kou en de regen, ingesloten tussen de Staatse troepen met hun schepen. Vanaf die schepen vuurden schutters voortdurend op de Spaanse stellingen. Om zich te beschermen, groeven die zich in rond de kerk van Empel. Eén van hen vond daarbij een onbeschadigd schilderij dat de Onbevleete Ontvangenis van Maria voorstelde. Als door een wonder begon het later die dag hard te vriezen. De schepen, die dreigden in te vriezen, moesten zich terugtrekken naar het open water van de Maas. Zo konden de Spaanse troepen zich veilig terugtrekken naar 's-Hertogenbosch.

Slag op de Mookerheide, 1574

De Slag op de Mookerheide vond plaats op 14 april 1574 tussen het Spaanse leger en huurtroepen onder Lodewijk en Hendrik van Nassau voor de Republiek. De Spanjaarden wonnen de veldslag en zowel Lodewijk als Hendrik van Nassau sneuvelden.

De Moerasdraak 's-Hertogenbosch, 1629

De 'Moerasdraak' was de bijnaam van 's-Hertogenbosch tijdens de Tachtigjarige Oorlog. De naam kreeg de stad omdat ze onneembaar werd geacht, mede vanwege haar ligging in een moerasgebied. Tot 1629, toen belegerde prins Frederik Hendrik 's-Hertogenbosch om de stad voor de Republiek te veroveren op de Spanjaarden. Door op een slimme manier de natte zone rond de stad in te polderen en leeg te pompen, ontsloot hij de toegang tot de stad voor de troepen van Frederik Hendrik. Die konden 's-Hertogenbosch zo onder vuur leggen en innemen. De getoonde inundatievlakken zijn van het beleg uit 1629.

*Geprojecteerd op huidige kaart van Nederland.

- vestingstad
- aangelegd verdedigingswerk
- inundatievlakken
- inundatievlakken van de Linie van de Eendracht, 1583, de oudste waterlinie van Nederland
- veroverde stad door de Franse Republiek
- veroverde stad door het Spaanse Rijk
- veroverde stad door Nederlandse opstandelingen
- afgeslagen beleg
- polderdijken
- marsroutes legers
- legers Nederlandse opstandelingen
- legers Spaanse Rijk
- legers Franse Republiek

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

**De overgave van Breda, 1634
Diego Velázquez (1599-1660)**

Dit meesterwerk van de wereldberoemde schilder Diego Velázquez verbeeldt de overgave van Breda. Links in het midden overhandigt Justinus van Nassau de sleutel van de stad aan de Spaanse bevelhebber Spinola. Bijzonder is de eervolle aftocht die de verslagen troepen van de Republiek krijgen aangeboden: voordat Spinola de sleutel aanneemt, legt hij vriendschappelijk zijn hand op de schouder van Justinus. Spinola roemde de dapperheid van zijn verslagen vijand.

Hij gaf het bevel om het Bredase garnizoen te laten vertrekken zonder tekenen van vreugde of vijandigheid. Het was de Spaanse troepen ook verboden de veroverde stad te plunderen. Het Beleg van Breda (1624-1625), dat aan de overgave vooraf ging, duurde bijna tien maanden. Het was een van Spinola's successen voor Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

De 'Nachtwacht van de Zuiderwaterlinie' zou een passende bijnaam zijn voor dit schilderij. Vooralsnog heeft het 'Las Lanzas' als officiële naam, naar de vele lansen die zo bepalend zijn voor de compositie. Overigens heeft de schilder zichzelf ook afgebeeld, rechts van het paard vooraan. Het origineel van 'Las Lanzas' hangt in het Prado Museum te Madrid, een kopie in het stadhuis van Breda.

Linie van de Eendracht

Terwijl deze defensieve bolwerken nog in ontwikkeling waren, raakte het noorden van Brabant betrokken bij de Opstand. Nieuwe militaire tactieken maakten andere vormen van verdediging noodzakelijk. Daarbij konden de ingenieurs handig gebruikmaken van het landschap: door grote stukken land onder water te zetten, werd een oprukkende vijand een halt toegeroepen.

Nieuwe militaire tactieken noodzaakten tot andere vormen van verdediging

En zo ontstond in 1583 langs de Eendracht, een zijarm van de Schelde, de eerste echte waterlinie in de Nederlanden. Doel: Zeeland en Tholen tegen een inval vanuit Brabant te beschermen. De waterlinie was een reactie op de inname van Steenberg en door de Spaanse bevelhebber Parma een jaar

eerder en de daaropvolgende versterking van de stad. Polders langs de Eendracht werden geïnundeerd. Alleen de hogere gedeelten (accessen) bleven begaanbaar en werden versterkt: overzichtelijk en wel zo goedkoop!

In 1578 bouwden ze een fortenlinie langs de Eendracht, gevolgd door de aanleg van de Nieuwe Haven van Bergen op Zoom met daarbij het Zuiderfort. De stad was strategisch van belang, omdat van hieruit de toegang tot de Schelde beheersbaar was. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Parma in 1588 ook Bergen op Zoom belegerde. Prins Maurits ontzette de stad. Twee jaar later kreeg hij na een kort beleg ook Steenberg in handen. Tussen 1584 en 1593 versterkte men de Linie van de Eendracht met aarden verschansingen, redoutes geheten, die tussen 1619 en 1620 plaats moesten maken voor forten. Inmiddels was al een paar keer het nut van strategische inundaties bewezen. De eerste inundaties hier gebeurden rond 1583.

Zuiderwaterlinie in de kunsten

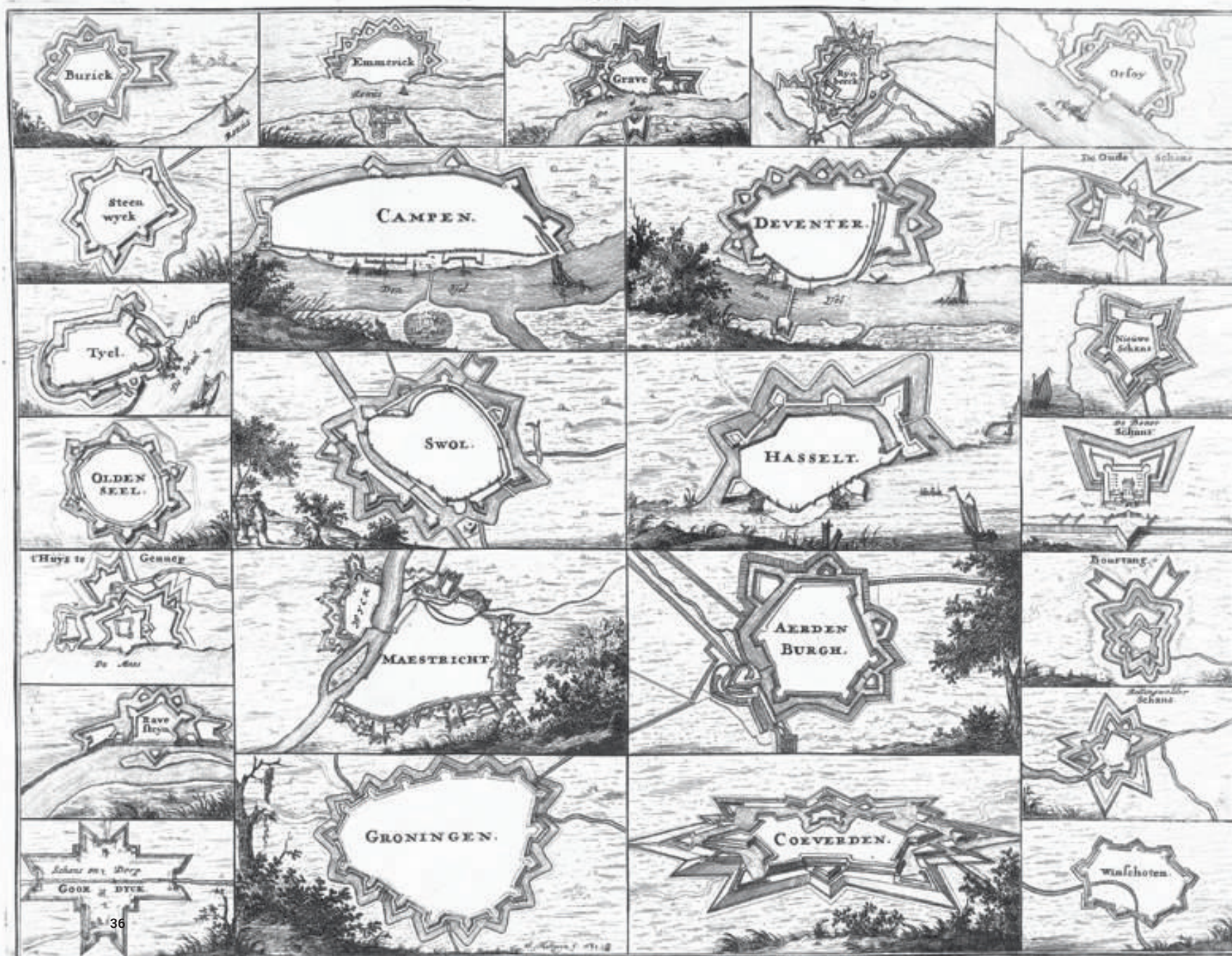
De roerige geschiedenis van de Zuiderwaterlinie heeft ook haar weerslag gevonden in de kunsten. Vandaag de dag zijn de gebeurtenissen en verhalen terug te vinden in de schilderkunst, literatuur en volkskunst. Verspreid door dit boek zijn hier voorbeelden van opgenomen.

Schilderkunst

Nationaal en internationaal, verdeeld over veel musea, zijn vele stukken van het verhaal van de Zuiderwaterlinie te bewonderen. Het schilderij 'Las Lanzas' (zie pagina 34) van Velázquez (uit 1634-1635) over de overgave van Breda hangt in het Museo del Prado in Madrid. Pauwels van Hillegaert vereeuwigde Frederik Hendrik en zijn neef Ernst Casimir bij het beleg van 's-Hertogenbosch (circa 1629 tot circa 1635). Het olieverfschilderij (zie pagina 258-259) is te bewonderen in het Rijksmuseum in Amsterdam.

Literatuur

Ook in de geschiedenis van literatuur en dichtkunst zijn allerlei gebeurtenissen en verhalen uit de Zuiderwaterlinie terug te vinden. Recent schreef de Bredase dichteres Yvonne Né in 2007 17 gedichten gewijd aan vestingen en forten langs de hele Zuiderwaterlinie: *Branding de Zuiderwaterlinie* (uitgeverij Nieuwe Brabantse Kunst Stichting). De roman *Ik kom terug van Adriaan van Dis* (uit 2014) is voor een deel gebaseerd op de jeugdherinneringen van zijn moeder die opgroeide naast Fort Sabina. Uit veel vroeger tijden dateert *Journal du siège de Bergopzoom*. Dit is het dagboek van Jacob Eggers over het beleg van Bergen op Zoom en Fort de Roovere in 1747. Constantijn Huygens, secretaris van prins Frederik Hendrik, deed in dichtvorm verslag van diens bezoek in 1628 aan de West-Brabantse Waterlinie. Dit reisverslag is opgenomen in het boek *Koren-Bloemen*.

Linie Bergen op Zoom-Steenbergen

In 1622, kort na afloop van het Twaalfjarig Bestand, nam de nieuwe Spaanse bevelhebber Spinola de vesting Steenberg in en sloeg vervolgens een beleg voor Bergen op Zoom. Hoewel de stad niet werd ingenomen, bleek tijdens dit beleg dat met name het noordfront kwetsbaar was. Toen de Spanjaarden de vesting Zantvliet, tussen Bergen op Zoom en Antwerpen, van bolwerken begonnen te voorzien en een aantal forten aanlegden langs de Schelde, besloten de Staten van Holland en Zeeland rond 1628 om drie forten aan te leggen op de accessen tussen de moerassen ten noorden van Bergen op Zoom: Moermont, Pinssen en De Roovere. In 1627 was al het Fort Henricus ten noorden van Steenberg aangelegd. Zo ontstond tussen 1628 en 1629 de Linie Bergen op Zoom-Steenbergen.

De moerasdraak

1629 is ook het jaar waarin elders in Brabant water als verdediging diende. Eerder in 1591 was in 's-Hertogenbosch de eerste inundatie een feit. In het voorjaar van 1629 had de Staatse legeraanvoerder prins Frederik Hendrik zijn zinnen gezet op de vestingstad 's-Hertogenbosch. De Spanjaarden hadden daarop de hele omgeving van de stad onder water

gezet, door slim gebruik te maken van afdammingen en sluizen in de Dommel en de Aa. De Moerasdraak, zoals 's-Hertogenbosch genoemd werd, zou het zo maandenlang kunnen uithouden. Het pakte echter anders uit: door de inzet van duizenden boeren die een vijftig kilometer lange dijk om de stad heen opwierpen en het gebruik van rosmolens – naar men zegt een vondst van ingenieur Leeghwater – wist Frederik Hendrik het gehele inundatievlak rond de vesting leeg te pompen. Daarna konden ze de stad vanuit het acces in Vught benaderen. In de vroege ochtend van 11 september 1629 slaagde een mineur erin een bom onder het Vughterbolwerk tot ontploffing te brengen. Een flinke bres in de muur was het gevolg. Gouverneur Van Grobbendonck moest zich overgeven en zo kwam de stad in Staatse handen.

De voorbeelden in West-Brabant en 's-Hertogenbosch laten zien dat gedurende de Tachtigjarige Oorlog op verschillende plekken ervaringen zijn opgedaan met de inzet van water als verdedigingsmiddel. Maar hoeveel sterker en effectiever zou de verdediging zijn als er een waterlinie door heel Brabant zou komen?

Vesting en versterkte plaatsen (waaronder Grave en Ravenstein) door de Fransen veroverd in 1672. Jacobus Harrewijn, 1684
Bron: Rijksmuseum, 2018.

1701 - 1795

Zuiderfrontier

Het Beleg van Steenberg, 1747
Franse troepen belegerden Steenberg als onderdeel van hun strategie Bergen op Zoom in te nemen. Toen die stad eenmaal was gevallen, staakte het Franse beleg op Steenberg.

Uitbreiding van de Waterlinie
In de omgeving van Breda vormden de bossen een obstakel voor ruiters en artillerie. De rivieren de Mark en de Aa en andere stromen vormden eveneens een hindernis voor belegeraars. Toch had de waterlinie hier nog zwakke plekken omdat er geen aaneengesloten gebied was om te inunderen. Daarom liet Menno van Coehoorn versterkingen op het land aanleggen in de vorm van nieuwe linies.

De achilleshiel van de Waterlinie, 1794
In de strenge winter van 1794 waren de rivieren bevroren. De Fransen konden zo de Maas oversteken en Holland binnenvallen. De inundaties rond Grave en in het stroomgebied van de Beerse Maas zijn in 1794 niet gesteld.

La Pucelle Bergen op Zoom, 1747
Bergen op Zoom gold als het meesterwerk van de beroemde vestingbouwer Menno van Coehoorn: men zag het als de meest onneembare vesting van Nederland en zelfs van Europa. De stad ontleent er haar bijnaam La Pucelle (de Maagd) aan. In 1744 waren de nieuwe vestingwerken van Bergen op Zoom gereed. Desondanks namen de Franse troepen van Lodewijk XV de stad later in via de enige plek in de verdediging die niet kon worden geïnundeerd. Er sneuvelden vele duizenden soldaten aan beide zijden.

Baardwijkse Overlaat
Aangelegd in 1766. Koppeling van de grote inundatie rond 's-Hertogenbosch aan de inundaties Geertruidenberg- stroomgebied Oude Maas.

*Geprojecteerd-op-huidige kaart van Nederland. Sommige van de getoonde inundatievlakken waren wel onderdeel van het inundatiesysteem, maar zijn niet uitgevoerd. Informatie hierover ontbreekt nog.

- vestingstad
- aangelegd verdedigingswerk
- versterkt verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk
- inundatievlakken
- veroverde stad door Franse Republiek
- afgeslagen beleg
- polderdijken
- marsrouten legers
- legers Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
- legers Franse Republiek

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Zuiderfrontier (1701-1795): over de hele linie

Rampjaar

Opnieuw was er dreiging vanuit het zuiden. In zijn zoektocht naar natuurlijker grenzen, viel de Franse koning Lodewijk XIV met een leger van 120.000 manschappen in 1672 de Republiek aan. Het hele land was in rep en roer. Want de Fransen konden vrij gemakkelijk doorstoten, omdat de Nederlanders de voorgaande jaren meer hadden geïnvesteerd in de oorlogsvloot dan in de verdedigingswerken op het land. In allerijl werd het land tussen Muiden en Gorinchem onder water gezet: het ontstaan van de Hollandse Waterlinie. Holland bleef zo gespaard, maar 1672 is wel de boeken ingegaan als rampjaar.

Defensieve gordel

"Dat nooit meer!", moeten de leden van de Raad van State hebben gedacht. Daarop kreeg vestingbouwer Menno van Coehoorn dus de opdracht om met een innovatieve maar tegelijk goedkope oplossing te komen om toekomstige invasies het hoofd te kunnen bieden.

Vestingbouwer Menno van Coehoorn kreeg de opdracht een oplossing te bedenken om toekomstige invasies het hoofd te bieden

Van Coehoorn had op dat moment reeds grote naam gemaakt als fortificatiespecialist. De stad Bergen op Zoom had hij in moderne, schier onneembare vestingsteden veranderd. Ook in steden als Breda, Nijmegen en Zwolle bracht hij verbeteringen aan de bestaande vestingwerken aan. In zijn concept voor een verdedigingslinie verbond hij de bestaande vestingsteden met de inundatievlakken en aan te leggen vestingwerken in het ommeland. Het doel was om, gebruikmakend van terreinomstandigheden en bestaande en nieuwe verdedigingswerken, een defensieve gordel aan te leggen. Die moest voor de verdediger het gebruik van wegen en waterlopen garanderen, terwijl die de vijand juist in zijn opmars moest belemmeren. En zo ontstond er een samenhangende, langgerekte verdedigingslinie, vanaf het Zwin aan de Noordzeekust in Zeeuws-Vlaanderen tot aan Nieuweschans in Groningen. Grofweg ging het daarbij dus om een noord-zuidgeoriënteerde waterlinie in het oosten (het Oosterfrontier) en een oost-westlopende waterlinie in het zuiden (het Zuiderfrontier), waarbij de rivieren rond Grave en Nijmegen het scharnierpunt vormden.

Zuiderfrontier

De start van de aanleg van het Zuiderfrontier was in 1701. Om kosten te besparen, maakte Menno van Coehoorn handig gebruik van de bestaande militaire infrastructuur. Zo was het deel in Zeeland tijdens de Tachtigjarige Oorlog ontstaan in steeds weer wisselende machtsverhoudingen. Van Coehoorn

Bron: www.geschiedkundigekringboz.nl, 2015.

moderniseerde deze linie, die mede bedoeld was om het scheepvaartverkeer op de Schelde in de gaten te houden en daarmee de economisch belangrijke haven van Antwerpen te controleren. Ook bij het liniedeel in het huidige Noord-Brabant, dat ook wel 'Noord-Brabantse (Water)linie' of 'Grote Waterlinie' werd genoemd, maakte Van Coehoorn gebruik van de kennis, ervaringen en reeds bestaande verdedigingswerken van zijn voorgangers.

Zo raakte de West Brabantse Waterlinie samen met de vestingsteden Bergen op Zoom en Steenberghe geheel en al geïncorporeerd in het Zuiderfrontier. Ook de steden Willemstad, Breda, Heusden, 's-Hertogenbosch en Grave maakten er, nadat hun vestingwerken andermaal aan de eisen van de tijd waren aangepast, onderdeel van uit. De bestaande wateren aan de Brabantse noordgrens, de Eendracht, het Hollands Diep, de Biesbosch en de Maas, dienden om de aangelegen landerijen te inunderen. Dit gebeurde in eerste instantie door de afwatering vanuit kleinere riviertjes naar deze grote wateren tegen te houden. Wanneer dit niet werkte, liet men rechtstreeks water uit de grotere rivieren in. Er kwamen ook nieuwe werken, bedoeld om de zwakke schakels in de ketting die het Zuiderfrontier vormde, te versterken:

De maquette 'Een versterkt landschap' van Bergen op Zoom en omgeving in 1747 gebouwd door de Fransen. Te bezichtigen in het Markiezenhof te Bergen op Zoom.

de Linie van Den Hout, de Linie van de Munnikenhof en het Retranchement bij Waspik.

Even minder urgent

De uitvoering van veel van deze werken verliep echter nogal traag. Dat kwam onder meer doordat de aanleg van zo'n verdedigingslinie na verloop van tijd minder urgent leek te zijn. In 1697 was namelijk bij de Vrede van Rijswijk een clause opgenomen, die bekend staat als het Barrièretraktaat. Dit verdrag stond de Republiek toe om garnizoenen te houden in een achttal grenssteden met Frankrijk in de Oostenrijkse Nederlanden. In 1715 vernieuwde dat traktaat nog een keer. Daarmee kwam het zwaartepunt van de verdediging van de zuidgrens van de Republiek feitelijk in de Zuidelijke Nederlanden te liggen en niet in Brabant. Maar het tij zou al spoedig keren.

In 1747, tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog, vielen Franse soldaten de Republiek opnieuw aan, waarbij zij Maastricht en Bergen op Zoom veroverden. Toen bleek opnieuw een integrale, massieve verdedigingsgrens in Staats-Brabant van levensbelang. En zo ontstond tussen circa 1700 en 1750 in Staats-Brabant een uiterst doeltreffend verdedigingsmiddel.

Het Zuiderfrontier was de langste aaneengeschakelde linie van vestingsteden, forten en inundatiegebieden die Nederland ooit heeft gekend.

De zwakte van water

Maar daarmee is de vraag of deze militaire structuur ook effectief was, niet beantwoord. Zo lukte het revolutionaire Franse troepen, die Nederland in 1793 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' kwamen brengen, in 1747 om Bergen op Zoom in te nemen. Dit ondanks het feit dat zij in Steenberghe niet door de inundaties heen konden breken. Ze plunderden Tholen, maar moesten zich toch weer terugtrekken. De Fransen kwamen echter kort daarna terug en maakten toen gebruik van de zwakte van water in defensief opzicht: het kan bevriezen. In de strenge winter van 1794-1795 zagen zij hun kans schoon en trokken de bevroren Maas over. Dit was het begin van de Bataafse Opstand en uiteindelijk ook van de inlijving van de Republiek bij het Franse keizerrijk. Omdat de defensieve perspectieven hiermee keerden, kwam er zo een roemloos einde aan het Zuiderfrontier. Want onder het Franse bewind in de jaren 1795-1814 verviel de noodzaak van een verdedigingslinie tegen een vijand uit het zuiden.

1795 - 1830

Een dieptepunt van de Waterlinie

- vestingstad
- aangelegd verdedigingswerk
- versterkt verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk
- afgeslagen beleg
- polderdijken
- marsrouten legers
- legers Verenigd Koninkrijk
- legers Franse Republiek
- legers Koninkrijk Pruisen

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Versterking van het Hollands Diep en Volkerak, 1811
Napoleon bouwde in 1811 een aantal 'Tour Modèle' forten ter bescherming van het Hollands Diep: vierkante, gemetselde torenforten met een bezetting van 50 man.

Beleg van Breda, 1813
Een Franse troepenmacht belegerde Breda toen de Nederlanden zich van de Franse overheersing bevrijdden in 1813. Een provisorisch staatsleger hield het beleg af, samen met troepen van het Keizerrijk Rusland en Pruisen.

Beleg van 's-Hertogenbosch, 1813
Op 10 en 11 december 1813 werden de eerste geallieerde (Pruisische) verkenningspatrouilles rond de vesting waargenomen. Op 17 december 1813 werd de vesting 's-Hertogenbosch ingesloten en op 26 januari 1814 hebben de Fransen de vestingstad overgedragen aan de Pruisen.

Bestorming van Bergen op Zoom, 1814
Engelse Troepen vielen Bergen op Zoom aan om de Fransen te verdrijven. De Franse Generaal had echter 2700 soldaten in het garnizoen toen de Engelsen aanvielen. De Fransen waren ook goed gepositioneerd en de bevolking vocht samen (!) met de Fransen in de straten. De aanvallende Britse troepen leden zware verliezen. Tot het tekenen van de vrede hielden de Fransen de controle over Bergen op Zoom.

*Geprojecteerd op huidige kaart van Nederland.

Noord-Brabantse Waterlinie (1815-1874): opnieuw in stelling gebracht

Het verenigd Koninkrijk der Nederlanden

Het Congres van Wenen in 1815 bepaalde dat Frankrijk nooit meer zo machtig mocht worden als voorheen. Het directe gevolg was de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden, waarbij de voormalige Zuidelijke Nederlanden moesten dienen als buffer tegen eventuele Franse expansie richting het noorden. Hiermee verschoof het zwaartepunt van de verdediging andermaal naar de grens van Frankrijk en het huidige België.

Lang zou deze situatie evenwel niet duren. In 1830 kwamen de Belgen in opstand. Korte metten maken met dat 'muitziek rot der Belgen', dacht koning Willem I. Hij stuurde zijn zoon kroonprins Willem met een flink leger naar het zuiden.

De Belgen konden de opmars van de Tiendaagse Veldtocht enkel stuiten met militaire steun van de Fransen. De koning wilde echter niet verwickeld raken in een nieuwe oorlog met Frankrijk en besloot de wapens neer te leggen. Met deze veldtocht had hij wél bereikt wat hij voor ogen had: hij had de Grote Mogendheden laten zien dat België als militaire buffer niet veel voorstelde. Op 15 oktober 1831 kwam men tot een nieuw verdrag: de XXIV Artikelen stonden de gebieden op de linkeroever van de Schelde, in Zeeuws-Vlaanderen, af aan Nederland, evenals de helft van Limburg en Luxemburg. Zo had Nederland voldoende slagkracht om zelf de rol van bufferstaat te vervullen.

1830 - 1874

Van Belgische Opstand tot vestingwet

- vestingstad
- aangelegd verdedigingswerk
- versterkt verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk
- inundatievlakken
- veroverde stad door Koninkrijk der Nederlanden
- polderdijken
- marsrouten legers
- legers Koninkrijk der Nederlanden

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

De Tiendaagse Veldtocht, 1831
De Tiendaagse Veldtocht van 2 tot 12 augustus 1831 was een veldtocht van de latere koning Willem II der Nederlanden om de Belgische opstand te onderdrukken. Vanuit de kazernes in Breda (kasteel van Breda), Rijen en Eindhoven werd het leger richting Brussel gestuurd.

Versterkingen rondom Willemstad
Men bouwde rond de vesting Willemstad nieuwe forten of verbeterde bestaande forten, zoals de forten De Ruyter (later: Sabina) en Bovensluis.

Ravels, 3 augustus 1831
In Ravels vochten Nederlandse en Belgische troepen met name rondom de pastorie. Er kwam geen versterking voor de Belgische troepen. Al snel namen de Nederlanders het hele dorp in. Zij maakten er hun rustplaats terwijl de Belgen nog verder terrein verloren en naar Turnhout vertrokken.

Versterkingen rondom Heusden, vanaf 1830
Na de Belgische opstand komt de linie weer in staat van verdediging en begint een herstelperiode. Opgeheven vestingen als Heusden en Geertruidenberg kregen hun functie weer terug. Geertruidenberg kreeg zelfs grotendeels nieuwe verdedigingswerken.

Fort aan het Luttereind

Stelling bij Hintham

Nieuwe stellingen

In 1839 was de onafhankelijke staat België officieel een feit. Inmiddels waren er vele duizenden soldaten in Noord-Brabant ingekwartierd, lijdzaam wachtend op een strijd die er uiteindelijk niet zou komen. En met de komst van de militairen kwam ook het Noord-Brabantse gedeelte van het vroegere Zuiderfrontier weer in staat van verdediging. Die ging nu Noord-Brabantse Waterlinie heten en kreeg gemoderniseerde en nieuwe versterkingen.

De belangrijkste nieuwe stellingen rond 's-Hertogenbosch waren de Stelling Vught en de Stelling Hintham. Koning Willem II financierde overigens mee aan de eerstgenoemde met zijn privévermogen, die hierdoor bijna bankroet stierf.

In deze jaren werden ook andere onderdelen van de waterlinie gebouwd: het Lunet aan de Donge als onderdeel van de grootschalige verbetering van de vesting Geertruidenberg, de inundatiesluis bij Hedikhuizen met fort Hedikhuizen om deze sluis te beschermen, het fort aan het Luttereind en het Lunet aan de Tiendweg, een onderdeel van de Stelling van Lithoijen, een zwakke plek in de linie die nodig moest worden versterkt. In het noordwesten van Brabant verbeterde men de forten rond Willemstad.

Zo is de Zuiderwaterlinie in deze jaren opnieuw in stelling gebracht, compleet met nieuwe werken die het systeem nog weerbaarder moesten maken.

*Geprojecteerd-op-huidige kaart van Nederland. Sommige van de getoonde inundatievlakken waren wel onderdeel van het inundatiesysteem, maar zijn niet uitgevoerd. Informatie hierover ontbreekt nog.

1874 - 1920

De verdediging van Zuid-Nederland na de vestingwet

- vestingstad
- aangelegd verdedigingswerk
- versterkt verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk
- inundatie systeem 1874, niet uitgevoerd
- inundatie systeem 1917-1918, niet uitgevoerd
- polderdijken
- dreiging van de geallieerden

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Zuidfront, 1922

In 1922 werd de Stelling van het Hollands Diep en het Volkerak opgenomen in het nieuw gevormde Zuidfront van de Vesting Holland ter bescherming van Holland.

Stelling Hollands Diep en Volkerak, 1881

Tour Modèle 1811-forten werden uitgebreid met aarden wallen en meer stenen gebouwen, inclusief aanpassing aan het landschap.

De Eerste Wereldoorlog

Deze stelling is ingericht in de Eerste Wereldoorlog om een eventuele geallieerde aanval via Zeeland in de richting van Antwerpen op te vangen. Nederland was dit min of meer verplicht om de neutraliteit te kunnen bewaren.

Zuiderwaterlinie, 1874

Het gebied tussen Geertruidenberg en fort Nieuw Sint-Andries bleef als enig onderdeel bestaan onder de officiële, historische naam Zuiderwaterlinie.

Vesting Holland (1874-1920): neutraal tussen oost en west

Nieuw verdedigingsplan

De wapenontwikkeling is er mede debet aan dat het nut van inundaties ter discussie komt te staan. Rond 1870 veranderde het strategische perspectief, omdat de politieke en militaire verhoudingen tussen de grootste tegenspelers in West-Europa wijzigde. De vorming van het machtsblok Groot-Brittannië en Frankrijk aan de ene zijde en de nieuwe eenheidsstaat Duitsland aan de andere zijde zorgde ervoor dat de eventuele dreiging meer in het westen en oosten kwam te liggen. Zo maakte de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 pijnlijk duidelijk dat Nederland een nieuw verdedigingsplan nodig had. In een nieuwe confrontatie tussen de beide mogendheden zou Zeeland het mogelijke strijdtoneel vormen van een Brits-Franse aanval richting Duitsland of België. Vreemd was die gedachte niet, want eerder al – in 1809 – hadden Britse troepen geprobeerd via Walcheren de Antwerpse haven aan te vallen.

Vestingwet: negen stellingen

Deze ontwikkeling vormde de achtergrond van de nieuwe Vestingwet van 1874. De Wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel van 18 april van dat jaar legde de nadruk op de verdediging van de Vesting Holland in het westen. De inzet van de Nieuwe Hollandse Waterlinie moest bescherming bieden bij een mogelijke aanval uit het Oosten. Hiermee lag het accent van verdedigen andermaal op het economisch hart van Nederland. De rest was buffergebied en kreeg in militair opzicht een lagere prioriteit. Zo zou de Zuiderwaterlinie moeten gaan fungeren als opvang voor naar Holland terugtrekkende troepen, in geval de tactiek daartoe noopte. Het inunderen van grote gebieden bleef hierbij een beproefd middel om een achtervolgende vijand een halt toe te roepen.

*Geprojecteerd op huidige kaart van Nederland.

Henk Buijks, regiohistoricus Noordoost-Brabant

'Het erfgoed vertelt ook een waterstaatkundig verhaal'

"Naast het militair erfgoed levert ook het waterstaatkundig aspect van de Zuiderwaterlinie mooie verhalen op. Het West-Brabantse deel van de linie is lager en natter dan het oostelijk deel. Dat was meer overgeleverd aan de grillen van de Maas. Er zijn in het oosten minder militaire verdedigingswerken. Maar in de polders zie je nog wel de verschillen tussen het hoge land en lege stroken. Door die lege stroken stroomde vroeger de Beerse Maas, van de overlaten bij Beers en Cuijk naar 's-Hertogenbosch. Door middel van het overlaatstelsel konden ze een deel van Noordoost-Brabant onder water zetten om het teveel aan Maaswater kwijt te raken. Maar zo voedde dit systeem ook de Zuiderwaterlinie. Wel gingen de overlaten 's zomers dicht, zodat het gras kon groeien. Als het water in Beers en Cuijk dan onverhoopt toch over de dijken dreigde te stromen, vuurden ze in Grave twee kanonnen af. Dat gaf de boeren de tijd om hun vee in veiligheid te brengen. Die kanonnen staan er nog. Naast een herinnering aan militaire geschiedenis vertellen ze dus ook een waterstaatkundig verhaal."

De rijksweg bij Grave onder water in 1926. Bron: www.flickr.com/groups/1212226@N21/4386557079/lightbox, 2016.

De Vestingwet bepaalde dat het Nederlandse vestingstelsel voortaan uit negen stellingen zou bestaan: de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de Grebbelinie, de Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak, de Stelling van de Monden der Maas en van het Haringvliet, de Stelling van Den Helder, de werken ter dekking van de rivierovergangen en opname van troepen aan de IJssel, Maas en Waal, de Stelling van Amsterdam, de werken aan de Westerschelde en de Zuider Waterlinie van de Maas boven Sint Andries, tot de Amer beneden Geertruidenberg.

Voor het eerst valt de naam Zuider Waterlinie; met een spatie

Met laatste stelling – deze naam werd toen pas voor het eerst gebruikt – werd overigens het gebied tussen de posities Geertruidenberg, Heusden en 's-Hertogenbosch bedoeld, niet de hele linie zoals in dit artikel omschreven.

Nieuwe accenten

De Vestingwet van 1874 betekende ook het einde van verschillende gedateerde verdedigingswerken, met name in de provincies Friesland en Groningen. Maar ook steden als Nijmegen, Deventer, Grave, Zutphen, Breskens en 's-Hertogenbosch raakten hun vestingstatus kwijt. De vestingwerken moesten zoveel mogelijk gesloopt worden. De ontmanteling bracht de steden nieuwe voorspoed.

Dit omdat zij nu buiten de inmiddels zeer beknellende vestingmuren konden gaan uitbreiden in gebieden die tot dan toe tot de Verboden Kringen behoorden. Dat waren stukken terrein waar sinds de Kringenwet van 1814 om militair-strategische redenen niet gebouwd mocht worden. In Noord-Brabant kwam het accent van de verdediging derhalve te liggen op de stelling tussen Geertruidenberg en 's-Hertogenbosch – ter verdediging van het zuidelijke sluitstuk (Fort Altena) van de Nieuwe Hollandse Waterlinie – en op de stelling bij de open wateren in het westen. Het Hollandsch Diep, het Volkerak en het Haringvliet werden van levensbelang geacht om een aanval via de kust te voorkomen. De belangrijkste Brabantse onderdelen van de stelling waren de in 1583 gestichte vestingstad Willemstad en Fort Bovensluis, Fort de Hel en Fort Sabina Henrica in de gelijknamige polder.

Oefeningen op de Brabantse Wal

In de periode 1905-1908 bleef de westhoek belangrijk. In deze jaren hield de Generale Staf verschillende verkenningen en stafoefeningen met het oog op vijandelijke aanvallen. Niet iedereen achtte het waarschijnlijk dat er een aanval via Zeeland zou plaatsvinden. Onder meer bij de discussies over de bouw van een nieuw kustfort bij Vlissingen meenden de tegenstanders van zo'n fort dat het veldleger – in het onwaarschijnlijke geval van een geallieerde landing in Zeeland – daartegen effectief zou kunnen optreden vanaf de Brabantse Wal.

In 1910 stelde de Generale Staf zogeheten Strategische Aanwijzingen op, waarin men rekening hield met een landing van Britse troepen in Zeeland. In 1914 waren er in het latere stellinggebied oefeningen in het bezetten en verdedigen van een stelling op de Brabantse Wal. Er zijn hier nog altijd restanten van loopgraven en betonnen schuilplaatsen te vinden uit de periode vanaf 1916, toen men weer aan deze stelling werkte.

Tijdens de mobilisatie was men in opperste staat van paraatheid; vele strategische posities in de linie kregen extra manschappen

Dankzij de neutrale positie die Nederland wist te behouden tijdens de Eerste Wereldoorlog, hoefden de waterlinies niet actief gebruikt te worden. Waakzaamheid was echter geboden. Hoewel geen partij in de conflicten tussen de vijandelijke partijen, moest Nederland er terdege rekening mee houden dat het land bij een eventuele strijd aan zijn landsgrenzen betrokken kon raken.

Beide partijen konden er strategisch voordeel bij hebben een aanval of omtrekkende beweging over Nederlands grondgebied te laten lopen, maar konden ook baat hebben bij een goed verdedigd Zeeland. Als Nederland echter de verdediging van Zeeland verwaarloosde, kon een van de partijen daarin een voorwendsel zien om de ander voor te zijn en het gebied te bezetten. Duitsland zou door Zeeland te bezetten zijn opstellingen en verbindingslijnen in België beter kunnen beschermen en eventueel ook gebruikmaken van Antwerpen als haven. Engeland daarentegen zou via Zeeland en Noord-Brabant de Duitse aanvoerlijnen naar het front in Noord-Frankrijk kunnen bedreigen. De aanvallende partij riskeerde dan wel dat Nederland zich zou aansluiten bij de tegenstander. De Nederlandse regering hoopte uiteraard dat beide partijen voordelen zouden zien van een neutraal Nederland.

Samenvattend: tijdens de mobilisatie kregen vele strategische posities in de linies extra manschappen. Men was in opperste staat van paraatheid, maar de jaren 1914-1918 gingen in militair opzicht relatief geruisloos aan Nederland voorbij.

Fort de Ruyter (Fort Sabina) tijdens de Eerste Wereldoorlog. Bron: Rijckevorsel, J., 2015.

1920 - 1945

Interbellum en Tweede Wereldoorlog

De tweede achilleshiel van de Waterlinie, 1940
Parachutisten landden op 10 mei buitendijks bij het Hellegat. Met rubber boten rukten zij op naar Fort de Hel.

Bruggenhoofd bij Moerdijk
Tijdens de Duitse inval was het de hoofdtak van het Nederlandse leger om de bruggenhoofden bij Willemstad en Moerdijk te verdedigen.

Operation Market Garden, september 1944
Op zondag 17 september 1944 start de Operatie Market Garden. Deze onderneming, die tot doel had het Derde rijk te verslaan voor het invallen van de winter, probeerde via een corridor van luchtlandingstroepen in één klap een aantal waterhindernissen te nemen. Het Britse Tweede Leger kon dan oprukken tot aan het IJsselmeer en in oostelijke richting het Roergebied isoleren. Plaatsen als Valkenswaard, Eindhoven, Veghel en Grave waren wereldnieuws. De operatie mislukte echter en wat restte eind september was een lange slurf geallieerd gebied die de provincie in tweeën sneed. Omdat veldmaarschalk Bernard L. Montgomery, aan wiens brein Market Garden was ontsproten, de blik nog steeds gericht hield op Duitsland, bleef daar de prioriteit liggen. Tegelijk was het duidelijk dat het gebied ten zuiden van de Maas, zowel westelijk als oostelijk van de 'Corridor' in geallieerde handen moest komen. Deze klus kon geklaard worden, zo meende de Britse bevelhebber, door een handjevol divisies. Al snel bleek dit een misvatting.

De Peel-Raam Stelling en de Maaslinie, 1939
Vanwege de dreiging vanuit Nazi-Duitsland richtte de Nederlandse verdediging zich weer op de oost-westelijke richting in plaats van de zuid-noordelijke richting die eeuwenlang daarvoor bepalend was geweest.

Operation Pheasant, oktober 1944

Het doel van deze operatie van de geallieerden was de Scheldemonding vrij te maken. Zodat zij gebruik konden maken van de haven van Antwerpen voor de aanvoer van materieel en voorraden. Een tweede doel was om het Duitse Vijftiende Leger af te snijden van de rest van het front. De Duitse verdedigers hadden zich op 30 oktober teruggetrokken achter de Mark-Dintellinie. Deze linie bestond uit het Wilhelminakanaal tussen Geertruidenberg en Oosterhout, het Markkanaal tussen Oosterhout en Terheijden en de Mark/Dintel tussen Terheijden en Dintelsas. De Poolse troepen probeerden op 31 oktober bij Het Nieuwe Veer de Mark over te steken, maar stuitten op te sterke Duitse weerstand. De Polen begonnen op 3 november met de oversteek van het Markkanaal ten westen van Oosterhout.

Duitse toevoegingen, 1942
Bunkers als onderdeel van de Vordere Wasserstellung.

*Geprojecteerd op huidige kaart van Nederland.

- vestingstad
- aangelegd verdedigingswerk
- versterkt verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk
- inundatie systeem 1940, niet uitgevoerd
- inundaties Nazi-Duitsland, 1944
- marsrouten legers
- veldslag
- Nazi-Duitsland Vordere Wasserstellung
- Peel-Raam Stelling & de Maaslinie
- legers Nazi-Duitsland
- 1° Poolse Pantserdivisie
- 4° Canadese Pantserdivisie
- 104° Amerikaanse Infanteriedivisie
- 7° Engelse Pantserdivisie

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Rob Smouter, hoofd regio Midden-Zuid, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

'Verrassend linieland'

"Heusden en Willemstad zijn als vestingsteden bijna net zo bekend als Naarden. Maar de Zuiderwaterlinie heeft nog niet die bekendheid die de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam hebben. Deze linie verdient dat wel. Gezamenlijk vertellen de stellingen een uniek stuk geschiedenis van Nederland. Met een ruimtelijke neerslag die over het algemeen nog steeds goed herkenbaar is en die mogelijkheden biedt voor verdere ontwikkeling. Regelmatig ontdek ik nog nieuwe en mooie plekjes, stukjes verrassend linieland."

Duitse inundaties in 1944. Bron: NRC, www.nrc.nl, 2011.

Interbellum en Tweede Wereldoorlog (1920-1945): de linie achterhaald

Inundatiestation Willemstad

In 1922 maakte de cruciale stelling bij het Volkerak en het Hollandsch Diep onderdeel uit van het nieuwgevormde Zuidfront van de Vesting Holland. Kort daarna bepaalden de strategen dat de zuidgrens van het Zuidfront zou bestaan uit de noordoever van het Hollands Diep en het Haringvliet. Dat betekende het opheffen van alle werken ten zuiden van die wateren, maar dat betekende nog niet het einde van Willemstad als vestingstad. Want tijdens de mobilisatie in 1939-1940 legerden er in en rond Willemstad nog troepen. Dit om de overtocht te beveiligen van troepen die vanuit West-Brabant terugtrokken naar de Vesting Holland. Ook was in de stad het zogeheten inundatiestation gevestigd, van waaruit men de inundaties rondom de stad regelde. Het waterpeil moest hoog blijven om te kunnen garanderen dat bij het bevel 'inunderen' de inundatiegebieden ook snel zouden kunnen vollopen. De weersomstandigheden zaten die winter niet mee. De nachttemperaturen schommelden lange tijd tussen de min 10 en min 20 graden Celsius. Dat betekende voortdurend hakken, zagen en breken om de vele cruciale punten voor de waterinlaten ijsvrij te houden. Toen de lente aanbrak, begonnen boeren te klagen over de hoge peilen: die waren schadelijk voor de landbouw. De politiek gaf Defensie de opdracht om te bekijken of de peilen van de inundatieboezems niet omlaag konden. Dat leidde tot de instructie op 2 mei 1940 om de waterpeilen beduidend te verlagen. Met de nieuwe standaard moesten de betreffende polders en weilanden twee tot drie dagen na het bevel 'inunderen' drassig zijn.

Een achterhaald systeem

Aan de vooravond van de Duitse inval, op 9 mei om 23.00 uur, bezetten Nederlandse troepen de bruggen bij Dintelsas, Stampersgat en Standdaarbuiten. Het bevel tot inunderen was toen nog niet gegeven. Het kwam er dus op neer dat op 10 mei vrijwel nergens rondom Willemstad een werkzame inundatie kon worden gesteld. Bij het inundatiestation kwam het bericht binnen dat er parachutisten geland waren, buitendijks bij het Hellegat. Die parachutisten zouden oprukken richting Fort de Hel, die gewone grondtroepen met pantservoertuigen overigens innamen. Na de overval door de Duitse parachutisten en luchtlandingstroepen was de staf in de Vesting Holland in rep in roer. Vrijwel iedere bevelvoerder sloeg op eigen houtje aan het improviseren. Vanaf het eerste moment raakten zo alle communicatielijnen overbezet. Het beproefde verdedigingssysteem van waterlinies leek steeds meer achterhaald.

De Zuiderwaterlinie bezongen

Er heeft zich zó veel afgespeeld in de Zuiderwaterlinie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er veel liederen over zijn geschreven.

Geuzenliederen

'Merck toch hoe sterck...' (zie pagina 86) is een van de bekendste Nederlandse geuzenliederen. Het overwinningsslied wordt ook wel 'Het beleg van Berg(en)-op-Zoom' genoemd. Het gaat over het ontzetten van de stad, op 2 oktober 1622, na een drie maanden durend beleg door Spaanse troepen.

Ook het Wilhelmus is een geuzenlied. Het weerspiegelt Willem van Oranjes tweestrijd in de opstand in de Nederlanden. Enerzijds probeert hij trouw te zijn aan de Spaanse koning ("de koning van Hispanje heb ik altijd geëerd"); anderzijds is hij boven alles trouw aan zijn

geweten. Dat schrijft hem voor God en het Nederlandse volk te dienen. Het lied 'Jan Klaassen was trompetter in het leger van de prins...' is gebaseerd op een historische persoon. Jan Claessen of Jan Klaassen zou trompetter zijn geweest in het leger van Frederik Hendrik. Daarna gaf hij waarschijnlijk met zijn vrouw Katrijn poppenkastvoorstellingen.

Koekje van eigen deeg

Het beleg en de inname van de stad 's-Hertogenbosch behoren tot de meest bezongen gebeurtenissen van de Tachtigjarige Oorlog. In het politieke lied 'Gebed voor de belegering van 's Hertogen-Bos' (zie pagina 77) geeft dominee-dichter Revius de katholieken een koekje van eigen deeg. Het lied heeft de vorm van een gebed voor Frederik Hendrik en wordt gezongen op de melodie van een gregoriaanse litanie. De melodie en de tekst zijn terug te vinden op de cd 'De Vrede van Münster: Politieke muziek uit de 80-jarige oorlog'.

Duitse parachutisten landen bij de Moerdijkbrug. Bron: NRC, www.nrc.nl, 2011.

De krijgshandelingen in West-Brabant in de eerste dagen van de Duitse bezetting maakten dat meteen duidelijk. Dat vliegtuigen met parachutisten over de linie heen vlogen, was nog niet eens het grootste probleem. Door inundaties te stellen, zou de toevoer van grondtroepen en materieel ter ondersteuning van de luchtlandingen afgesloten kunnen worden, waardoor de parachutisten geïsoleerd kwamen te zitten. Er was echter geen rekening gehouden met een 'Blitzkrieg', een razendsnelle opmars ook over de grond. Er was simpelweg niet voldoende tijd om de inundaties te stellen. Via het desastreuze bombardement op Rotterdam dwongen de

Duiters de Nederlandse krijgsmacht al snel tot overgave. Daarmee kwam er een eind aan de Zuiderwaterlinie als integraal defensief systeem.

Evenwel maakten de Duitsers in West-Brabant nog dankbaar gebruik van enkele onderdelen van de linie. Zo moest de zogeheten Vordere Wasserstellung een eventuele geallieerde doorbraak van de Atlantikwall (het defensieve parapet van de Duitsers langs de kust) opvangen. En ook bij de bevrijding van West-Brabant zijn vroegere polders van de Zuiderwaterlinie onder water gezet.

Vier Duitse bunkers langs de A4 in Steenberg. Bron: Wesselius, M., 2017.

***Het Nachleben (1945-nu):
verloren en onzichtbaar***

Aan het einde van dit 'Er was eens...' kunnen we constateren dat de Zuiderwaterlinie haar einde vond waar zij begon. Geen 'En zij leefde nog lang en gelukkig', maar wel een rond verhaal. Nadat de Vestingwet, en daarmee ook de verschillende linies, formeel in 1938 werd ingetrokken, hief men de laatste werken van de Zuiderwaterlinie pas in 1952 officieel als militaire verdedigingslinie op.

Er was eens een prinses die wakker werd gekust

Sindsdien leidt deze voor het verhaal van Noord-Brabant zo belangrijke defensieve infrastructuur een sluimerend bestaan. Slechts weinigen zien nog de samenhang tussen een verloren dijkje en een andere vreemde, hoekige verhoging in het landschap een paar kilometer verderop. De natuur heeft bezit genomen van de forten, vleermuizen houden er hun winterslaap. Op andere plekken zijn oude forten in gebruik als onderkomen voor toeristen, sporters of congresgangers. Maar vrijwel niemand van hen ziet meer dat die bijzondere plekken ooit deel uit maakten van de oudste, de langste en de meest gebruikte waterlinie die Nederland ooit heeft gekend. Het verhaal van de Zuiderwaterlinie is het meer dan waard om te vertellen en door te geven. Laten we als eendrachtige wapenbroeders de strijd opnemen tegen de onverschilligheid ten opzichte van cultuurhistorische waarden, tegen de vergetelheid van een meeslepend verleden en tegen een uniform landschap zonder eigen gezicht. De Zuiderwaterlinie: 'Er was eens een prinses die wakker werd gekust.' ■

Tankersperring op de Zwaluwse dijk bij Lage Zwaluwe. Bron: Gemeente Drimmelen, 2017.

Een Tankgracht in Mill, de Peel-Raam Stelling. Bron: NRC, 2011.

Links: Luchtwachttorens bij Fort St. Andries, gebouwd ten tijde van de koude oorlog. Bron: NRC, 2009.

2018

Zichtbare en verdwenen verdedigingswerken

1 linie, 11 vestingsteden, 1001 ontdekkingen

De Zuiderwaterlinie verbindt elf historische vestingsteden in Brabant met elkaar en met hun ommeland. Van Bergen op Zoom met zijn Vlaamse invloeden in het uiterste zuidwesten, tot de meest belegerde van allemaal: Grave, een pareltje in het noordoosten. Elke stad, groot of klein, heeft zijn eigen charme en karakter.

De vesting Willemstad, met zijn kring van forten aan het open water, is zeer geliefd om de pleziervaart. De vestingsteden Heusden en 's-Hertogenbosch kregen de Europese 'Urbes Nostrae-prijs' voor hun vestingrestauranten. En Breda is met zijn militaire

academie in het oude en herkenbare deel van de vesting nog steeds een 'soldatenstad'. Er zijn ook minder bekende juweeltjes zoals Geertruidenberg, Megen en Ravenstein.

Aantrekkelijk voor bezoekers

Er valt dus veel te ontdekken. Elke vestingstad heeft zijn eigen verhaal. De historische setting van het stedelijk aanbod, groot of klein, is aantrekkelijk voor bezoekers. Eromheen is vaak prachtige natuur te vinden. Nu al verwelkomen de vestingsteden samen zo'n vier à vijf miljoen bezoekers per jaar. De verwachting is dat zij in de toekomst nog meer bezoekers mogen verwelkomen.

Zichtbare en verdwenen verdedigingswerken:

1. Fort Waterschans
2. Fort Nassau
3. Fort Driehuizen
4. Fort Zeeland
5. Fort Maurits
6. Fort Grotendorst
7. Fort Oranje
8. Fort Suikerbrood
9. Fort Moermont
10. Fort Pinssen
11. Fort de Roovere
12. Elders Redoute
13. Sint Pieters Redoute
14. Fort Henricus
15. Lignewal BOZ Fort de Roovere
16. Batterijen aan het Benedensas
17. Werk aan de Blauwe Sluis
18. Fort Willem
19. Werk aan het Lindenbersche Veer
20. Fort Barlake
21. Batterijen bij Standdaarbuiten
22. Batterijen bij het Lamgatse Veer
23. Batterijen aan het Dintelsas
24. Fort Oranje
25. Fort Carolina
26. Fort Prins Frederik
27. Fort de Hel
28. Fort Buitensluis
29. Fort Noordschans
30. Batterijen aan de Moerdijk
31. De Kleine Schans
32. De Linie van de Munnikenhof
33. De Spinolascans

34. Linie van de Vucht
35. Stelling van Steelhoven
36. Fort Steelhoven
37. Nassaufort
38. Oranjefort
39. Batterij bij de Drimmelse Sluis
40. Linie van Den Hout
41. Retrenchement bij Waspik
42. Batterij aan de Haagoorse Sas
43. Het Werk achter de Doeverse sluis
44. Inundatiesluizen Elshoutse Dijk
45. Het werk achter de Elshoutse Dijk
46. Het werk achter de Bernse Hoeven
47. Fort bij Hedikhuizen
48. Het werk bij de Hedikhuizen Sluis
49. Fort Crèvecoeur
50. Empelse schans
51. Fort Engelen
52. De Citadel van 's Hertogenbosch
53. Fort Orthen
54. Redoute de Herven
55. Fort Sint Anthonie
56. Fort Isabella
57. Fort Blauwe Sluis
58. Fort oud St. Andries
59. Fort Sabina
60. Stelling van Ooltgensplaat
61. Batterij Boetzelar
62. Fort Bovensluis
63. Batterij aan de Roode Vaart
64. Lunet aan de Donge
65. Post Willemspolder aan de Donge
66. Batterij aan de Pruiwendijk
67. Het werk op Straatweg van Heusden
68. Batterijen bij de spoorburg Hedel
69. De Stelling bij Vught, Lunet 1 t/m 8
70. Redoutes van Boxtel, 1 t/m 12
71. De Stelling bij Hintham

72. Fort nieuw Sint Andries
73. Fort aan het Luttreind
74. Lunetten aan de Luttergraaf
75. 4x WW1 schuilplaats
76. De Geest, WW1 schuilplaatsen
77. Verdedigingslinie Hoogerheide
78. Schuilplaatsen Mattemburg
79. Geschutsofstelling Auvergnepolder
80. Geschutsofstellingen Benedensas
81. Geschutsofstellingen Dintel
82. Tobruk bij batterij Boetzelar
83. Geschutsofstellingen Moerdijkbrug
84. Peel-Raam Stelling
85. Maaslinie
86. Fort Beaufort
87. Fort Hompesch
88. WO I schuilplaats Bovensluis
89. Tankmuur Willemstad
90. Redoutes bij Ooltgensplaat
91. Bunkers bij de Heense Molen
92. Bunkers bij Kladde
93. Post op de Moerstraatse weg
94. Batterij op de Boomdijk
95. Batterij op de Groenedijk
96. Kroonwerk Slikkenburg
97. Vechtwagenhindernis Ossendrecht
98. Vechtwagenhindernis Nispen
99. Tankversperring Bergen op Zoom
100. Tankversperringen Lage Zwaluwe
101. Inundatiesluis bij Oud-Drimmelen
102. Redoute bij het Nieuw Veer
103. Pettelaarse Schans
104. Knickebein bunker
105. Kroonwerk Coehoorn
106. Brugkazematten Grave
107. Brugkazemat Katwijk
108. Retrenchement van Steenberg

- zichtbare vestingsteden
- verdedigingswerk nog zichtbaar in het landschap
- verdwenen verdedigingswerk
- inundatievlakken

Stelling van Vught, lunet nr. 3

De stelling van Vught bestaat uit acht lunetten rond Fort Isabella, gebouwd tussen 1844 en 1846 in opdracht van Koning Willem II. De beperkte ruimte binnen de omwalling maakte de lunetten ongeschikt voor langdurig verblijf. Ten zuiden van Vught zijn in totaal acht werken in boogvorm aangelegd. Met behulp van 45 stuks geschut verdedigden de soldaten dit gebied. Na de Belgische onafhankelijkheid in 1839 moest België zich neutraal opstellen. Met het wegvallen van de verdedigingslinie langs de Frans-Belgische grens (ook wel de Wellingtonbarrière genoemd) kwam de noodzaak voor een zuidelijke linie terug. Het Zuiderfrontier werd weer als verdedigingslinie in gebruik genomen.

Redoutes aan de Zwarte Dijk te Breda. Ontwerp: Merel van der Linden, 2017.

2 PLAATSEN VAN HERINNERING

Zuiderwaterlinie: het belang van zwarte bladzijden in het geschiedenisboek

Arnoud-Jan Bijsterveld, Tilburg University

Behalve natuurlijk groen is Noord-Brabant ook bij uitstek legergroen. De herinnering aan oorlog, inkwartiering, plundering en brandschatting zit ingebakken in het collectief geheugen van de Brabanders. Natuurlijk richt die herinnering zich vooral op de Tweede Wereldoorlog. Maar wie let op de zichtbare sporen van strijd en bezetting in het Brabantse landschap en in de steden en dorpen, ziet dat dit eeuwenlang oorlogsland is geweest.

*Dieß handberg vnder allen, gefelldt vns beyden Wohl,
Frölich wird ein Soldat, wan er nür beutlohn soll.*

Staatsvormend geweld "Van alle ambachten bevalt dit ons zeer. Alleen maar buit te hoeven halen, daar wordt een soldaat vrolijk van." Christian Richter, Soldatenbüchlein (1642). Bron: Adriaenssen, L., 2008. Staatsvormend geweld, Overleven aan de frontlijnen in de meierij van Den Bosch.

Noord-Brabant telt enorm veel herdenkingen en monumenten die herinneren aan veldslagen en oorlogshandelingen. Misschien wel meer dan andere provincies. Wat doet dat met de Brabander? Om maar eens iets te noemen: het gevoel te leven in een buffergebied, alleen goed om ter verdediging van 'Holland' de klappen op te vangen. Dat gevoel komt bovendien wanneer een politicus of journalist – al dan niet terecht – meent te moeten constateren dat Noord-Brabant 'nog steeds aan de achterste mem hangt'.

In onze tijd zijn we ons sterk bewust van de psychologische sporen die oorlog en vervolging nalaten. Bij hen die het meemaakten, maar ook bij hun kinderen en zelfs kleinkinderen. Ook nu nog, ruim zeventig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, gaat er geen week voorbij zonder dat er een boek of documentaire verschijnt waarin ouders en kinderen de wurggreep van het oorlogsverleden proberen te doorbreken. Na al die jaren deelt men verzwegen herinneringen en onderdrukte gevoelens in een poging zin te ontlenen aan het ondergane leed. Dit delen leidt in elk geval vrijwel steeds tot empathie. Het stelt mensen in staat zich opnieuw of voor het eerst met elkaar te verbinden, zelfs over oude scheidslijnen van 'goed' en 'fout', slachtoffer en dader heen.

Places remember events

Herinneringen

Als we nadenken over herinneringen, dan zijn we geneigd die te zien als een ontastbaar fenomeen, opgeslagen in ons brein. Deels is dat natuurlijk zo. Psychologen, historici en filosofen hebben ons ook duidelijk gemaakt dat veel herinneringen getriggerd worden door externe impulsen.

In het geval van Prousts beroemde Madeleine is dat de smaak van een koekje; het kan ook een geur zijn, een visuele impuls of zelfs een geluid. En een souvenir (Frans voor herinnering) noemen we niet voor niets zo: het object vertolkt de herinnering en houdt die vast.

Herinneringen zijn onlosmakelijk verbonden met een zintuiglijke ervaring

Herinneringen aan gebeurtenissen zijn immers altijd onlosmakelijk verbonden met een zintuiglijke ervaring in een concrete ruimte of op een bepaalde plaats. Dat betekent dat herinneringen minstens voor een deel vastgeklonken zijn aan plekken en voorwerpen. In een aantekening bij zijn beroemde boek *Ulysses* drukte James Joyce het kort en krachtig uit: 'Places remember events', 'plaatsen herinneren zich gebeurtenissen'.

Dit idee ligt ook ten grondslag aan Pierre Nora's concept van *lieux de mémoire*, ofwel 'herinneringsplaatsen', waar de mens de verbinding ervaart met het verleden. Dat hoeven trouwens niet alleen plekken te zijn. Dit kunnen ook andere materiële en zelfs niet-materiële zaken zijn. Zoals een lied als 'Merck toch hoe sterck - Bergen op Zoom hout u vroom', een voorwerp als de boekenkist van Hugo de Groot en een traditie als carnaval. Proust en Nora leerden ons dat mensen hun identiteit niet alleen ontlenen aan geschiedschrijving (de geleerde, analytische weergave van de geschiedenis) maar dat vooral de eigen herinnering daar een rol in speelt. Mensen zoeken bewust het contact met plekken, objecten en verhalen waar zij het verleden ervaren. Zodoende kunnen zij hun eigen ervaring verbinden met een ervaring van het verleden. Daarom bezoeken mensen musea, kastelen, slagvelden en concentratiekampen.

Identiteitsvorming

De ontwikkeling en maatschappelijke herwaardering van materieel en immaterieel erfgoed levert zo een bijdrage aan individuele en collectieve identiteitsvorming. Zorg voor en behoud en ontsluiting van erfgoed maken dat mensen zich kunnen identificeren met hun leef- en werkomgeving, en met de mensen om hen heen. De uitkomst hiervan heet 'identiteit'. En dan niet als de statische en onveranderlijke essentie buiten onszelf, maar als de gedeelde opvatting over wie wij zijn en wat ons bindt. Zo ontstaat een nieuwe herinneringscultuur: persoonlijke, individuele herinneringen worden expliciet gemaakt en 'opgevoerd'. Passief herinneren verandert in actief herinneren: we delen onze herinneringen met een breder publiek. We schrijven artikelen en boeken, maken websites, films en documentaires. We richten musea en plekken in waar we herinneringen tot leven brengen. Mensen gaan gericht op zoek naar die belevingservaring. Om zich zo even in te kunnen leven in de mensen van toen, om empathie te ervaren.

Henk Hellegers, voorzitter Brabants Heem

'Kennis nóg beter delen door krachten te bundelen'

"Veel vrijwilligers van onze heemkundekringen houden zich bezig met behoud en verspreiding van kennis over de Zuiderwaterlinie. Heemkundigen doen allerlei vormen van onderzoek in plaatsen waar de linie sporen heeft nagelaten. De kringen beschikken over een schat aan informatie. Die dragen ze graag uit tijdens lezingen en via publicaties voor belangstellenden voor de Zuiderwaterlinie."

"De heemkundekringen zijn trots op hun geschiedenis. Waar mogelijk helpen ze dan ook om de overblijfselen voor een breed publiek toegankelijk te maken. Met rondleidingen, tentoonstellingen, wandelingen en fietsroutes. Een mooi samenspel tussen historie, toerisme en recreatie! We kunnen onze kennis echter nóg beter delen door onze krachten te bundelen. Samen initiatieven nemen en activiteiten afstemmen. Onderling en met andere maatschappelijke partners. Brabants Heem wil daarin zeker een rol spelen."

Eén linie, vijf karakteristieke stellingen

Langs de Zuiderwaterlinie liggen vijf regio's oftewel stellingen. Elke stelling heeft zijn eigen kenmerken. Die karakteristieken zijn toe te schrijven aan de historie van het gebied, de bebouwing, het landschap en de ligging ten opzichte van het water als verdedigingsmiddel.

De West Brabantse Waterlinie vormt het allereerste begin van de waterlinie. Die is aangelegd in de Tachtigjarige Oorlog om de Spanjaarden tegen te houden. Hier ligt ook de bakermat van het inunderen. Om het gebied onder water te laten lopen, gebruikte men zowel zoet als zout water. De Stelling van Willemstad is het fortencoluster bij uitstek. Er liggen er vijf, gebouwd in een grote kring aan het open water. In de Stelling Breda - Geertruidenberg staan linies en schansen centraal. Dat komt doordat ze het land hier maar gedeeltelijk onder water konden zetten. De Stelling 's-Hertogenbosch - Heusden bestaat uit de grote vestingstad 's-Hertogenbosch met gerestaureerde vestingwerken, en het kleine, charmante Heusden. Beide steden kregen ooit een prestigieuze Europese erfprijs voor stadsrestauratie. In het meest oostelijke deel van de Zuiderwaterlinie, de Stelling Grave - Ravenstein, is de Maas beeldbepalend.

Het unieke profiel van elke stelling maakt de linie extra aantrekkelijk voor bezoekers, ook voor een langer verblijf. Daarnaast vormen de stellingen natuurlijke samenwerkingsverbanden voor regionale initiatieven en voor overkoepelende vertegenwoordiging.

110. Merck toch hoe sterck.

(Valerius „Gedenck-Clanck“) (1622.)

Levendig en pittig.

1. Merck loch, hoe sterck on in 'werck sich al steld, Die 'al-ten tij soo ont
 2. 'Mee-di-ge, ble-di-ge, woo-di-ge swaerd, Bloock en het kloock, dat de
 3. Die van O-ran-jen quam Span-jen aen boord, Om yst het velt als een

1. vrij-hoij heeft be-stro-dan, Siet hoe hij slaeft, graeft en
 2. van-cken daer-sil vlo-ge, En-ving en la-ving, op-
 3. hant 't go-welt te-woo-ren, Maar al-so dra Spi-no-

1. draeft met ge-weld, Om on-re goot en ons bloet en en-se
 2. ge-ving der seer, Wen der ge-dan-der nu on-der was dan
 3. In 'thaef-ge-hoerd, Treect hij flux heen op de boen met al-sijn

1. ste-dea, Hoer de Spaen-sche trom-mels, steel Hoer Ma-rans⁹ trom-
 2. be-ven, Door al 't mij-zon en 't ge-schel, Dat men daeg-lijes
 3. hoe-rux, Cer-de-a kruij⁴ spae-dig voort, Sach daer niet to

1. pet-ten! Siet hoe koud hij trek-ken aen, Der-geen te be-
 2. waer-de, Me-nig Span-jaert in sijn hat In-sijn bleet ver-
 3. waer-ma, Den-Ver-las-co liep ge-stoet: 't Was² was niet te

1. set-ten. Berg op Zoom, hout u vrees, Siet⁶ de Spaen-sche scha-ren;
 2. smoor-de. Berg op Zoom, hout sich vrees, 't Siet de Spaen-sche scha-ren;
 3. spin-maal⁴ Berg op Zoom, hout sich vrees, 't Siet de Spaen-sche scha-ren;

1. Laet 't Lands beem on¹ sijn stroom¹ Trouw-lijk teeh be-wa-real
 2. 't Heeft 't Lands beem on¹ sijn stroom Trouw-lijk daen be-wa-real
 3. 't Heeft 't Lands beem on¹ sijn stroom Trouw-lijk daen be-wa-real

⁹ den Spaenjaerd. ⁴ staek. ² Sierbide. ⁶ kruij vta, splanen; vreesdrageel met Curcio, Valance en Hynale.

Het overwinningsslied over het ontzetten van Bergen op Zoom 'Merck toch hoe sterck' van Adriaen Valerius uit 1626. Bron: www.thuisinbrabant.nl, 2016.

Herinnering – trauma – toeïgening – identiteit

Fascinatie voor oorlog en strijd

Wat is het toch dat ons zo onweerstaanbaar aantrekt in de geschiedenis van oorlog en strijd? Zijn er geen betere en leukere triggers in het verleden te bedenken?

Wat is het toch dat ons zo onweerstaanbaar aantrekt in de geschiedenis van oorlog en strijd

Er lijkt hier in elk geval geen of amper sprake van nostalgisch verlangen. Het is geen zoektocht naar een esthetische ervaring zoals voor een mooi schilderij of in een pittoresk stadje. Onmiskenbaar spreken de heroïek van het slagveld en de spanning van de strijd mensen aan. Op zich is er natuurlijk niets mis mee dat bijvoorbeeld het technisch vernuft, de tragiek en het heldendom van oorlogsvoering bezoekers lokken naar slagvelden en oorlogsmusea vol wapentuig. Maar de historicus Willem Frijhoff wees op dieper liggende psychologische en sociaal-culturele redenen die ten grondslag liggen aan onze fascinatie voor een verleden van oorlog en strijd. Hij scheef in 2011, in een essaybundel getiteld *De mist van de geschiedenis*, dat ons persoonlijke en collectieve beeld van de geschiedenis bepaald wordt door vier begrippen: herinnering, trauma, toeïgening en identiteit.

De herinnering eigen maken

Zoals gezegd is elk mens aangewezen op zijn of haar herinnering om te weten wie hij of zij is, om zich verbonden te weten met de mensen om zich heen en de plek waarop hij of zij woont. Dan gaat het om herinneringen aan het eigen leven, het leven van de eigen familie en aan de geschiedenis van de gemeenschap waarvan je deel uitmaakt. *La condition humaine* maakt dat de herinnering aan pijn en verdriet – trauma dus – ons als individu en gemeenschap vaak meer tekent dan de herinnering aan blijdschap en geluk. Pijn en verdriet leveren de breukpunten in ons leven op. Die herinnering vormt ons, geeft ons onze identiteit, biedt ook de mogelijkheid van mededogen en empathie. Dat kan ook als die herinnering aan oorlog, strijd en vervolging niet teruggaat naar een eigen ervaring, maar wordt overgeleverd. Bijvoorbeeld door ooggetuigen, door geschiedverhalen of door een bezoek aan een speciale plaats van herinnering. We moeten er wel wat voor doen om ons die vervolgens eigen te maken: namelijk actief inhoud en vorm geven aan die herinnering. Dat kan door te herdenken en herinneren, door een toeristisch bezoek aan een museum of historische plek, het lezen van een boek en het bekijken van een schilderij of historisch voorwerp.

Merck toch hoe sterck, Bergen op Zoom, 1622

Valerius schreef het geuzenlied 'Merck toch hoe sterck' in 1622. Bergen op Zoom was in 1576 na de Spaanse plundering van Antwerpen in Staatse handen gekomen. Daarna hebben ook de grote Spaanse veldheren als Parma en Spinola Bergen op Zoom nooit meer in kunnen nemen. Die bleef als enige Brabantse stad een belangrijke frontversterking voor de Nederlandse Republiek, ver vooruitgeschoven in vijandelijk gebied.

Joost van Rijckevoorsel, fortbeheerder van Fort Sabina

'De inspiratie vergroot je kansen'

"Hier op het fort denken we in mogelijkheden. Als je uitgaat van je eigen kracht, kun je kansen pakken. Fort Sabina heeft een bijzondere kracht: het is een inspiratieplek. Ik maak deel uit van een groep creatieve ondernemers, en wij voelen die inspiratiekracht allemaal. We werken voor verschillende opdrachtgevers, maar ook autonoom. Zo maakten we op eigen initiatief 'Seinpost Sabina', een multimediaal kunstwerk. In het donker projecteert een beamer een audiovisueel spektakel op het torengebouw en andere locaties. Een kunstenaar uit Zevenbergen benaderde ons voor de 'Midzomernachtdroom'. Dat resulteerde in een gigantische amateurtoneelproductie, waarbij we samenwerkten met negen verschillende organisaties. Dat zette het fort lokaal echt op de kaart."

"Het is onze hoop én bedoeling dat mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt goed en prettig op het fort kunnen werken. Iedereen heeft namelijk een talent. En Fort Sabina is de perfecte plek om dat te ontdekken. Want deze omgeving doet iets met je. En je bent eerder trots op je werk wanneer je er iets bij voelt, wanneer het iets bij je losmaakt. Dat is hier bij uitstek het geval."

Moreel ijkpunt

Zo komt het ook dat voor ons en de generaties die na ons komen, de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust, de vervolging van mensen om hun geloof en etnische afkomst, zulke onontkoombare herinneringen zijn. Ook al heeft nog maar een klein deel van ons ze zelf meegemaakt. Marianne Hirsch noemt ze 'na-herinneringen' (postmemories). We beleven ze namelijk wel degelijk als nabij en als een deel van ons eigen leven, ook al zijn we van na de oorlog – en willen we dat zo houden. Ze vormen voor ons een moreel ijkpunt en een leidraad bij actuele maatschappelijke kwesties en internationale vraagstukken. De vluchtelingencrisis, herlevend nationalisme, regionalisme en populisme in Europa, de verhouding met andere godsdiensten of met landen als Rusland en Turkije: steeds weer speelt de herinnering aan onze eigen bezetting en de toen gepleegde genocide mee in onze overwegingen.

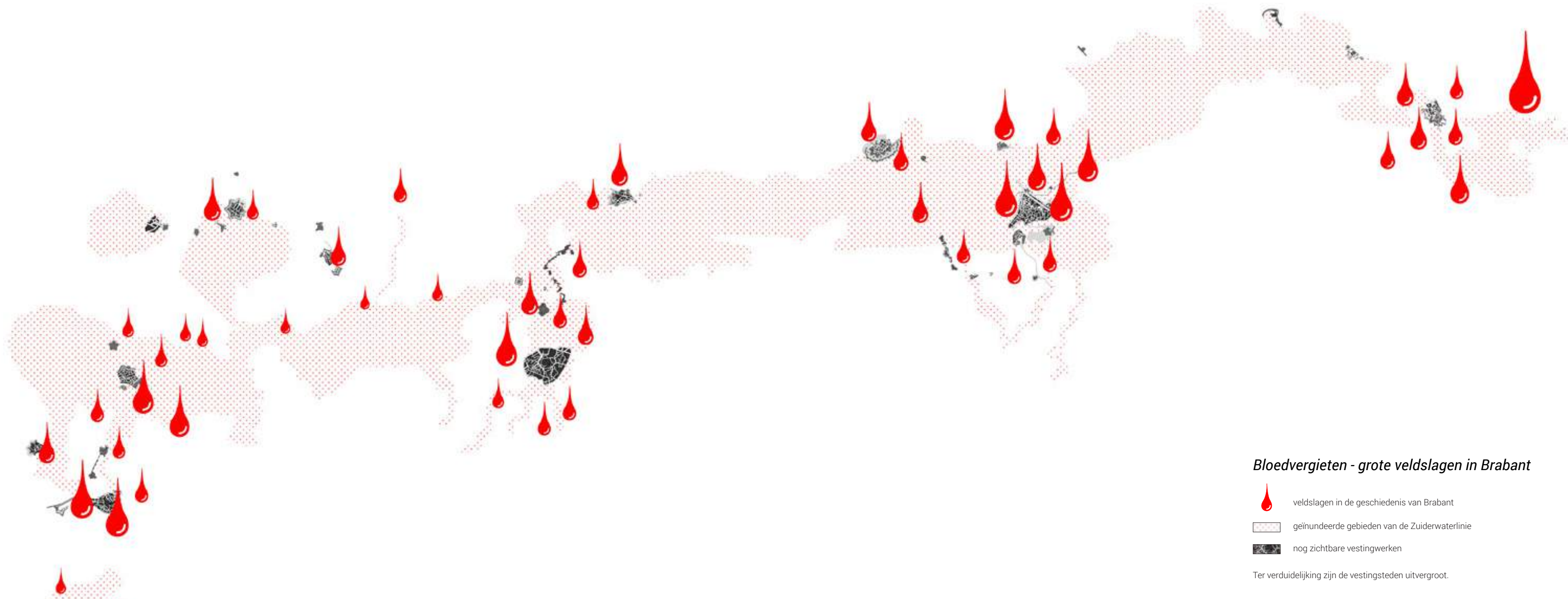
Herinneringen bepalen ons zelfbeeld en ons wereldbeeld

'Opdat wij niet vergeten' is dus meer dan een individueel stilstaan bij of het één keer per jaar collectief herdenken van slachtoffers. Oorlogen en conflicten spelen een grote rol in de zelfidentificatie van elke cultuur en elke samenleving, ook de Noord-Brabantse.

Geschiedenis betekenisvol maken

Zelfbeeld en wereldbeeld

Historici en psychologen zijn zich steeds bewuster geworden van de mate waarin herinneringen, de persoonlijke gekleurde verhalen over het verleden, ons beeld van het verleden én onze identiteit bepalen: de manier waarop wij onszelf zien en waarop wij naar anderen kijken (ons wereldbeeld). Frijhoff bepleit in zijn eerdergenoemde essaybundel een vorm van cultuurgeschiedenis die 'de manier (analyseert) waarop mensen met het verleden omgaan en er zin aan geven, als een vorm van geschiedenis die op hen persoonlijk betrokken is.' Expliciet dan voorheen gaan professionals en liefhebbers op zoek naar die herinneringen: die van henzelf, van familieleden of dorps- en stadgenoten. Bewust maakt Frijhoff het verleden tot iets persoonlijks: 'Geschiedenis is verleden dat in het spel van herinneren en vergeten door elk van ons, u en ik, wordt toegeëigend.'

Bloedvergieten - grote veldslagen in Brabant

- veldslagen in de geschiedenis van Brabant
- geïnundeerde gebieden van de Zuiderwaterlinie
- nog zichtbare vestingwerken

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

Einde aan de grote verhalen

De laatste decennia zijn de uitgangspunten van de mens- en maatschappijwetenschappen sterk veranderd. In hun zoektocht naar de waarheid zijn onderzoekers doordrongen geraakt van de subjectiviteit van eigen en andermans waarnemingen en oordelen. Dat heeft geleid tot het einde van de zogenoemde grand narratives: de 'grote verhalen' waarmee naties, religies en volken hun bestaan legitimeerden. Uiteraard leidde dat bij velen tot een gevoel van ontworteling. Sociale, nationale en religieuze cohesie lijken zoek en instituties als staat, kerk en wetenschap verliezen aan autoriteit. Toch blijven mensen zoeken naar datgene wat hen bindt: normen en waarden, een gedeelde cultuur, een gezamenlijk verleden. Zo zoeken ze naar hun identiteit, of liever gezegd: naar ideeën, beelden en waarden waarmee zij zich kunnen identificeren om een nieuwe gemeenschappelijkheid op te bouwen. Studie van geschiedenis en zorg voor erfgoed dragen daaraan bij.

Voor het publiek

In het buitenland is Public History, ofwel publieks-gerichte geschiedenis, populair. Vakhistorici geven samen met hun publiek betekenis aan het verleden. In de Verenigde Staten

en in de ons omringende landen zetten historici zich onder deze noemer in om het verleden bij het brede publiek bekend te maken. Dat doen ze op zo'n manier, dat mensen met uiteenlopende afkomst, leeftijd en opleidingsniveau hun eigen levenservaring kunnen verbinden met die van mensen uit het verleden. Het is de bedoeling om bij hedendaagse mensen een gevoel van empathie teweeg te brengen, waarmee ze zich kunnen inleven in mensen uit het verleden én meer begrip krijgen voor hun tijdgenoten. Ook in Noord-Brabant spannen professionals in archieven, musea, in de media, bij erfgoed- en onderwijsinstellingen – net zo goed als alle vrijwilligers en heemkundigen – zich in om mensen op deze manier een gevoel voor het verleden bij te brengen. Het gaat daarbij niet om het overdragen van dé historische waarheid, het ene, allesverklarende verhaal (al zullen deskundigen altijd kiezen voor een waarheidsgetrouw beeld of verhaal) maar om het boven water halen van persoonlijke verhalen. Daarbij schuwen ze emoties en gevoelens van verdriet, schaamte of blijdschap niet, integendeel.

Gefundeerde vertaalslag

In de zoektocht naar identiteit als voedingsbodem voor solidariteit en burgerschap, is een belangrijke taak weggelegd voor de erfgoedsector. Die opereert op het scherpst van de snede, want de vertaalslag van geschiedenis en erfgoed naar het publiek moet goed gefundeerd zijn: gebaseerd op inhoudelijke keuzes en actuele kennis. Het gevaar ligt op de loer om te kiezen voor afgezaagde, nostalgische of gefolkloriseerde of – nog erger – politiek wenselijke beelden van het verleden. Commercieel gewin kan ertoe leiden alleen de aantrekkelijke kanten van het verleden te belichten. Zoals hiervoor uiteengezet, is dat een gemiste kans. Want veel mensen zijn juist wél gefascineerd door de zwarte bladzijden uit de geschiedenis. Zij willen behalve vermaak ook onderwezen en geïnspireerd worden. De almaar groeiende stroom naar musea en naar herinneringsplekken als Nationaal Monument Kamp Vught spreekt in dat licht boekdelen.

Democratiseren

Bij de doorontwikkeling van erfgoed geldt dus niet: 'u vraagt, wij draaien' of 'anything goes'. In dit verband haal ik graag Jan Willem Sieburgh aan, interim-directeur van het

veelgeplaagde Wereldmuseum in Rotterdam. Onlangs zei hij in een interview in NRC Handelsblad over het 'democratiseren van kunst en geschiedenis': 'Dat is iets anders dan populariseren. Populariseren is doen wat het volk wil. Democratiseren is het delen van je kennis en visie met zoveel mogelijk mensen.'

Democratiseren is iets anders dan populariseren: het is het delen van kennis en visie met zo veel mogelijk mensen

Die balans tussen maatschappelijke dienstverlening (het bedienen van een divers publiek) en professionele autonomie (waarborgen van overdracht van actuele en relevante kennis) moeten we steeds bewaken. Buitenlandse erfgoedorganisaties als de Britse National Trust en English Heritage laten op een aansprekende manier zien hoe je kennis en vermaak, ontspanning en inspanning met elkaar kunt verbinden.

Het Schermersoproer

In het begin van de Tachtigjarige Oorlog namen de tegenstellingen tussen de katholieken en calvinisten hand over hand toe. In 1579 kwam het tot een climax, toen een gewapende groep protestanten, die zich het Schermersgilde noemde, het stadhuis bezette en de magistraat gevangen nam. De bezetters van het stadhuis dwongen de schepenen zich aan te sluiten bij de Unie van Utrecht, waarbij zij beloofden elkaar bij te staan in de strijd tegen Spanje. Een reactie op dit gebeuren kon niet uitblijven. De katholieken grepen naar de wapens en sloegen de Schermers op de Markt uiteen. Het stadsbestuur herriep daarna onmiddellijk zijn onder dwang genomen besluit.

Jan van Diepenbeeck: Het Schermersoproer te 's-Hertogenbosch in 1579 (olieverf, ca. 1600); Noordbrabants Museum.

Ans van den Berg, voorzitter van de Stichting Vrienden West Brabantse Waterlinie

'Vrijwilligers maken dromen waar'

"Als Stichting Vrienden kunnen wij het niet alleen. Om écht wat te bereiken, heb je veel medestanders nodig. Enthousiastelingen, 'gouden mensen', die geestdrift verspreiden in de gemeenschap én de aandacht vragen bij bestuurders. De West Brabantse Waterlinie moest iets van iederéén worden. Vanuit de gemeenschap zochten we aanknopingspunten. We hielden overal Powerpoint presentaties. Onder meer bij de Lions, Rotary en Heemkundekringen. En dat werkte. Leden van de Geschiedkundige Kring Bergen op Zoom brachten nieuwe kennis in de samenleving. Vrijwilligers van de Borgerij luisteren in oude kostuums evenementen op in historische omgeving. De Stichting Bezichtiging Monumenten verzorgt rondleidingen op Fort de Roovere. Dankzij dit soort inspanningen groeit bij steeds meer mensen de belangstelling."

"Uiteindelijk deed een ongelooflijk sneeuwbaaleffect zijn werk. Als je me bij de oprichting van 'De Vrienden' had verteld welke mooie plannen we inmiddels gerealiseerd hebben en welke resultaten we de komende anderhalf jaar nog gaan behalen, dan had ik gezegd: 'Tja, ik droom ook wel eens'."

Dynamiek en ontwikkeling

Functie en betekenis

Het motto 'behoud door ontwikkeling' geldt sinds eind vorige eeuw, toen de erfgoed- of Belvédèrebenadering ingang vond in de Nederlandse sectoren van monumentenzorg, archeologie, landschapsbehoud en geschiedenis. Die benadering houdt in dat het bij het behoud van erfgoed ("Datgene wat wij uit het verleden aangereikt hebben gekregen met de opdracht er iets mee te doen en het door te geven aan volgende generaties", aldus Frijhoff) vooral gaat om het geven van nieuwe functies en betekenissen daaraan. Dat vergt per definitie een dynamische omgang met en benadering van dat erfgoed. Elke tijd en elke generatie geeft eigen betekenissen en functies aan gebouwen, voorwerpen en verhalen. Dat ontwikkelingsperspectief houdt ook in dat je betekenissen niet kunt dicteren of dat ze voorgoed vastliggen.

Antwoord op maatschappelijke vragen

In dit licht is het vooral van belang eerst een helder beeld te krijgen van hedendaagse vragen en behoeften ten aanzien van het verleden. Als wij om economische, toeristische of praktische redenen (waterberging, infrastructuur en dergelijke) een nieuwe invulling willen en moeten geven aan onze leefomgeving, inclusief de vestingwerken van de Zuiderwaterlinie, moeten we op zoek gaan naar manieren om onze behoeften te laten aansluiten bij de historische functies daarvan. Ook in het verleden van de linie stond men voor dergelijke vragen. Als we in onze tijd een antwoord willen op maatschappelijke vragen, dan kunnen we kijken naar de geschiedenis van de Zuiderwaterlinie. Bijvoorbeeld bij de vraag naar de toekomstige verhoudingen tussen staten, naties, volken en religies in Europa en in ons land. De Zuiderwaterlinie diende immers ter verdediging en handhaving van machtsevenwichten tussen staten en volken met uiteenlopende belangen. Daarbij moeten we niet vergeten dat in de garnizoenen die de forten en vestingsteden bemanden, honderden, ja duizenden buitenlanders werden ingehuurd, die hier uiteraard op allerlei manieren hun sporen nalieten. In onze genen, onze achternamen en in onze taal, bijvoorbeeld.

**Slag op de Mookerhei, 1574 >
F. Hogenberg, 1576**

De veldslag tussen de Oranjes en de Spanjaarden tijdens de Tachtigjarige Oorlog. In die tijd strekte de Mookerheide zich nog uit tot aan de stadswallen van Nijmegen.

*Verslagen door de Spanjaarden
Lodewijk en Hendrik van Nassau wilden met hun troepen via de oostelijke Maasoever richting de Betuwe trekken, waar op dat moment hun broer Willem van Oranje verbleef. De Spanjaarden onderbraken hun beleg van Leiden om de troepen te verhinderen Holland binnen te trekken. De twee aanvoerders Lodewijk en Hendrik van Nassau sneuvelden samen met ongeveer 3000 man uit het leger. Aan Spaanse zijde vielen 150 man. De overlevenden sloegen op de vlucht richting Gennep, waar zij echter in een moerassengebied terechtkwamen.*

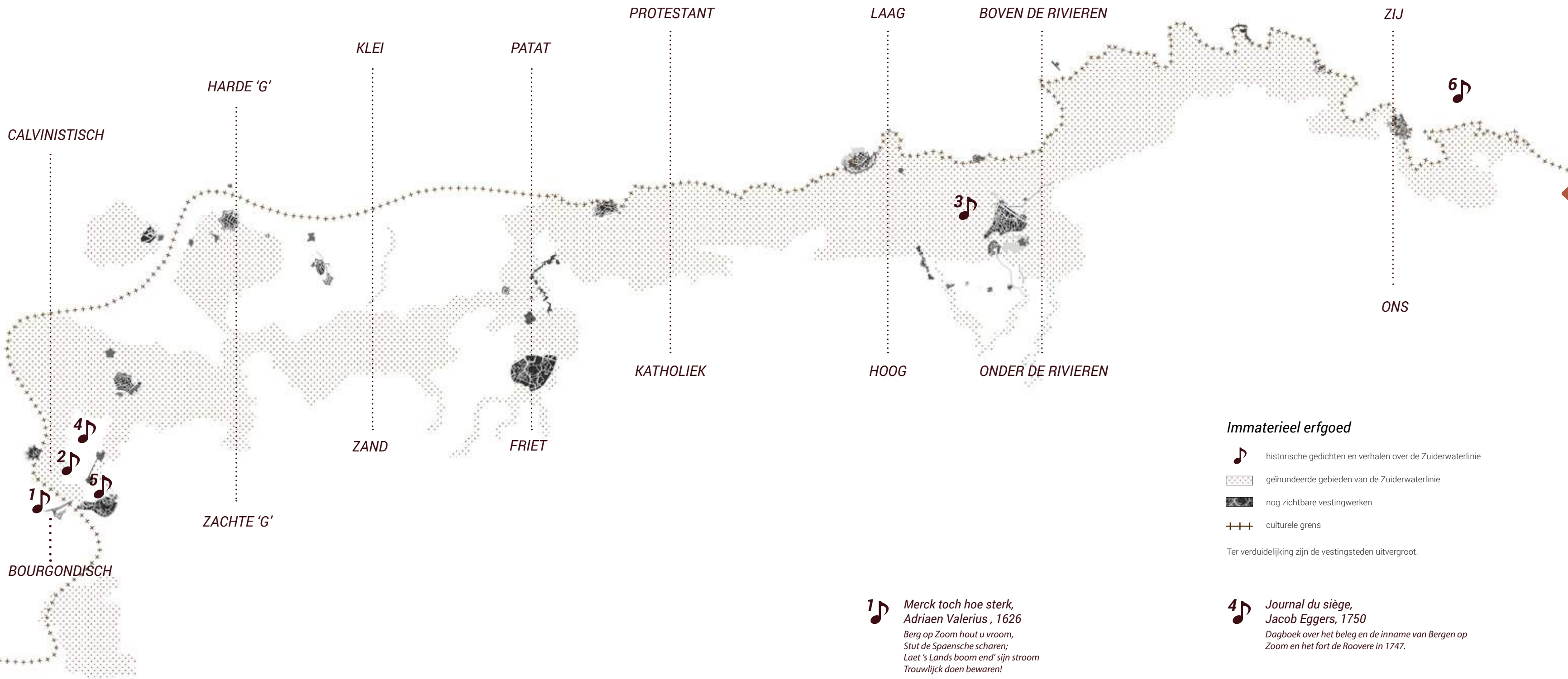

Plaatsen van herinnering

De plundering van Wommelgem (1625-1630)
Sebastian Vrancx, 1573-1647

Veroverde dorpen en steden moesten belasting betalen aan de bezetter, het zogenaamde bezettingsrecht. De dorpen veroverd door de Staatse troepen rondom Antwerpen dus ook. Onwil om te betalen kon voor dorpen brand- en plunderacties inhouden. Er gingen geen waarschuwingen aan vooraf, het waren overvallen bij verrassing. Ritmeester Marcelis Back in Bergen op Zoom rukte op 26 mei 1589 met zijn compagnie uit, overviel het dorp Wommelgem nabij Antwerpen en verbrandde de kerktoren waar velen op waren gevlucht. Drieëndertig inwoners lieten het leven. Dit schilderij hangt in het Museum Kunspalast te Düsseldorf.

Ontwikkelen, delen en inspireren

Juist door dynamisch om te gaan met het erfgoed van de Zuiderwaterlinie, gericht op toeïgening en betekenisgeving, zorgen we dat het verleden het heden inspireert. Dat vereist een goede inventarisatie van hedendaagse vragen en behoeften en om gedegen kennis van het verleden. Er is al veel kennis over de Zuiderwaterlinie. Het is nu de kunst die kennis te verbinden, waar nodig aan te vullen en op aansprekende manieren te delen. Dat delen moet breed gebeuren: op locatie, in publieksactiviteiten, als onderdeel van toeristische arrangementen, als wandel- en fietsroutes, op internet, in publicaties, enzovoort. Daarbij moeten we romantisering vermijden. Want waarom is bijvoorbeeld de strijd in de Tachtigjarige Oorlog omgeven met heroïek en wekt de Tweede Wereldoorlog vooral afschuw op?

Terwijl de gevolgen van beide oorlogen minstens even gruwelijk waren? In de ontwikkeling en verbreiding van verhalen over de Zuiderwaterlinie moeten we dus niet alleen de 'safe stories' van helden en heldinnen vertellen, maar ook de zwarte bladzijden niet schuwen. Historisch accurate, persoonlijke verhalen uit het verleden zijn het meest geschikt om mensen van nu te verbinden met de geschiedenis van de linie. Inleving en empathie bieden immers de beste garantie voor eigentijdse toeïgening en betekenisgeving. Dat geldt voor de omwonenden van de Zuiderwaterlinie en de toeristen uit eigen land en van verder weg, én voor de producenten en consumenten die elkaar via de linie vinden. Via kennisontwikkeling van inhoud naar vorm, van verleden naar heden: dat is de juiste weg. ■

Immaterieel erfgoed

- historische gedichten en verhalen over de Zuiderwaterlinie
- geinundeerde gebieden van de Zuiderwaterlinie
- nog zichtbare vestingwerken
- culturele grens

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

1 *Merck toch hoe sterk,*
Adriaen Valerius, 1626
*Berg op Zoom hout u vroom,
Stut de Spaensche scharen;
Laet 's Lands boom end' sijn stroom
Trouwlijck doen bewaren!*

2 *Het aerdige geback,*
Constantijn Huygens, 1628.
*Wy naeckten by de wey,
de nieuwe Zeeën over,
Daer t aerdige geback,
van Moermont, Pinssen, Roover.*

3 *Gebedt voor de belegering van*
's-Hertogenbosch,
J.Revius, 1629
*Jaget eenmael uyt Den Bos
Beyde wollef ende vos (= Spaanse soldaat en katholieke priester)
Schickt (=stuurt) daer uwe trouwe knapen
Weydet de verdoolde schapen
Met u goddelijcke leer.
Wilt ons horen lieve Heer.*

4 *Journal du siège,*
Jacob Eggers, 1750
*Dagboek over het beleg en de inname van Bergen op
Zoom en het fort de Roovere in 1747.*

5 *De zure druiven van 1747,*
Johannes Janssen, 1777
*Kort en beknopt verhaal van het
gepasseerde ten tyde van de over-
rompeling der stad Bergen op Zoom.*

6 *Jan Klaassen de Trompetter,*
Lennaert Nijgh / Rob de Nijs, 1973
*De oorlog was voorbij. Maar 't leger is nooit teruggekeerd,
van de Mookerhei.
Geen mens die van Jan Klaassen, ooit iets terug-gevonden
heeft. Maar alle kinderen kennen hem,
hij is niet dood hij leeft.*

Vestingstad Heusden

Heusden kent een roerige geschiedenis. Al in de middeleeuwen is het stadje ommuurd. In 1569 slaagden de Spanjaarden er echter toch in de stad in te nemen en te verwoesten. Na nog eens een grote brand in 1572 was er niet veel meer van over. In 1581 echter gaf Willem van Oranje opdracht tot modernisering van de vestingwerken. Ook de haven en het kasteel uit de twaalfde eeuw kwamen binnen de vestingmuur te liggen. Na verbeteringen tussen 1613 en 1620 had Heusden de reputatie 'onneembaar' te zijn als frontiervestiging van de Republiek der Nederlanden. In de eeuwen daarna maakte het stadje deel uit van het Zuiderfrontier van Menno van Coehoorn.

Wie nu door Heusden loopt, ziet een bezienswaardig en historisch stadje. Met een middeleeuws stratenplan, gerestaureerde kerken, resten van het in 1680 door blikseminslag verwoeste kasteel, stadsgrachten, molens én de vestingwerken zoals ze er bij lagen in 1774. Voor deze restauraties heeft Heusden een prestigieuze Europese erfgoedprijs gekregen, evenals 's-Hertogenbosch.

Entree naar de parkeergarage Zuiderpark/Stadswalzone en Parkeergarage St.-Jan, 's-Hertogenbosch via een bres in de vestingmuur.
Studio Leon Thier, MTD Landschapsarchitecten & Van Roosmalen van Gessel e.p. Architecten, 2014. Bron: www.dearchitect.nl, 2016.

3 DE TOEKOMST VAN HET VERLEDEN

De Zuiderwaterlinie in/als perspectief

Joks Janssen, buitengewoon hoogleraar Ruimtelijke Planning en Cultuurhistorie, Wageningen University

Een verlaten fort in een prachtig open landschap. Natuurlijk, dat is erfgoed. De bordjes tonen het. Kijk maar, dit staat er al meer dan driehonderd jaar! Bijzonder. Zeldzaam. Authentiek ook. Sterk afwijkend van wat we vandaag de dag bouwen. Afblijven dus. Niet te koop, want onvervangbaar. Beschermen? Zeer zeker! Herbestemmen misschien? Ja, ook. Want het mag in elk geval niet verloren gaan. We moeten het doorgeven aan de volgende generatie, hoe dan ook. Het is immers een erfstuk. We gaan prat op dat fort in het landschap.

Erfgoed is mensenwerk

Het lijkt zo vanzelfsprekend. Maar schijn bedriegt. Want erfgoed verschijnt nooit zomaar aan ons geestesoog. Het is geen eigenschap die vastgebakken zit aan dat fort of gebouw, hoe graag men in de monumentenzorg ook spreekt over 'intrinsieke waarden'. Maar intrinsieke waarden bestaan niet, die kennen we toe, of het nu om cultuurhistorische, economische of sociaal-culturele waarden gaat. Het oordeel is afhankelijk van de beoordelaar. Erfgoed is een 'label'. Mensen zelf brengen dat label of verwijderen het, afhankelijk van hun kennis, opvattingen en mening. Kortom, we waarderen erfgoed actief en daarmee creëren we het ook telkens opnieuw. Want wat eerst nog een onooglijk en functieloos object is, onhandig en sta-in-de-weg, (h)erkennen we – vaak als het net dreigt te verdwijnen – door een proces van betekenisgeving en waardering opeens als onvervreemdbaar erfgoed (Rooijakkers, 2005: 207-217).

Erfgoed is mensenwerk en daardoor een bij uitstek dynamisch proces. Het vergt de nodige culturele arbeid en verbeeldingskracht. Het vraagt actieve inzet van betrokken burgers en experts om een gebouw, fort of landschap op de kaart te zetten, letterlijk en figuurlijk. Om zo'n object betekenis te geven en te waarderen als bijzonder, het behouden en beschermen waard. Wat zou de Zuiderwaterlinie zijn geweest zonder de even deskundige als enthousiaste initiatieven en acties van de Stichting Menno van Coehoorn? Die door haar congressen, jaarboeken en onderzoek en via allerlei acties en procedures is opgekomen voor het behoud van het rijke vestingverleden van Nederland? Of wat te denken van de vele enthousiaste burgers (veelal mannen) die, zonder de hulp van organisaties als Stichting Menno van Coehoorn, op geheel eigen wijze 'hun' forten en vestingsteden hebben ontdekt?

De spannende, militaire geschiedenis en de robuuste schoonheid van verlaten bouwsels in het landschap trok hen aan. Meer recent zien we de groeiende interesse van het brede publiek, dat zich vooral lijkt te engageren met het recreatieve en landschappelijke potentieel van de linie (Taverne, 2008: 9-13).

Een fort is nog geen linie

Betrokkenheid alleen is echter onvoldoende. Erfgoed ontstaat door een subtiel spel van afstand en betrokkenheid. Afstand is nodig om het gewaardeerde object in perspectief te kunnen plaatsen. Om samenhang en context te kunnen zien. Een fort is immers nog geen vesting, laat staan een complete linie. Die verschijnt pas als je de grotere verbanden ziet en beseft dat de forten onderdeel zijn van een groter geheel. Perspectief is cruciaal als het om grootschalige verdedigingswerken als de Zuiderwaterlinie gaat.

Erfgoed is mensenwerk; een dynamisch proces dat culturele arbeid en verbeeldingskracht vergt

Zowel in de letterlijke betekenis van 'doorzichtkunde', de kunst om je voorwerpen op een plat vlak ruimtelijk voor te stellen, als in de figuurlijke betekenis van 'voorzicht, toekomst, mogelijkheid tot ontwikkeling'. Want hoe kom je van een reeks afzonderlijke verdedigingswerken, forten, schansen en inundatiegebieden, in wisselende staat van onderhoud en gebruik, tot een overkoepelend en onderling samenhangend ensemble? Hoe plaats je alle elementen die onderdeel

Een gerenoveerde stadspoort in Heusden. Bron: Lieske Meima, 2018.

uitmaken van de Zuiderwaterlinie – van Bergen op Zoom tot Grave – in perspectief? En, belangrijker nog, hoe zorg je ervoor dat de linie vervolgens zelf ook weer perspectief biedt? Perspectief op een grotere toeristische aantrekkingskracht van onze regio, op het klimaatbestendig maken van onze delta en op het circulair maken van onze economie? Perspectief ook op de veelheid van gemeenschappen die zich actief verbinden met (onderdelen van) de Zuiderwaterlinie. Dat gaat van kleinschalige, *bottom-up* burgercollectieven tot meer grootschalige en professionele ondernemersverbanden. Een linie, kortom, die richting geeft aan de bredere gebiedsontwikkeling van stad en land in Noord-Brabant.

Om bovenstaande vragen te kunnen beantwoorden, plaats ik de ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie eerst in historisch perspectief. Om de linie vervolgens als kansrijk perspectief voor de toekomst van Brabant te positioneren. De (h)erkenning van en omgang met de Zuiderwaterlinie als militair-historisch erfgoed is uniek noch bijzonder. Wie zich verdiept in de geschiedenis van de Zuiderwaterlinie ziet dat deze verdedigingswerken onderhevig zijn aan de universele en dynamische wetten van het erfgoed. Ook herkennen we de veranderende opvattingen over behoud, revitalisering en ontwikkeling in de manier waarop burgers, overheden en ondernemers zich verhouden tot de fysieke restanten van deze voormalige verdedigingswerken.

Richtinggevende vector

Er is een ontwikkeling zichtbaar van een vrij sectorale en objectgerichte benadering van het militair-historische erfgoed van de Zuiderwaterlinie naar een meer integrale en ontwikkelingsgerichte benadering.

Erfgoed staat niet langer op zichzelf, maar draagt bredere gebiedsontwikkelingen

De Zuiderwaterlinie is uitgegroeid tot een factor van belang in de gebiedsontwikkeling van afzonderlijke steden en gemeenten die er onderdeel van uitmaken, zoals Bergen op Zoom, Willemstad, Heusden, 's-Hertogenbosch en Grave. In deze ontwikkeling staat het erfgoed niet langer op zichzelf. Het wordt de fysieke en mentale drager van bredere gebiedsontwikkelingen, en dat is positief. Maar in de context van de grote maatschappelijke uitdagingen waar Brabant voor staat, is een volgende stap vereist. Ik pleit voor een benadering van de Zuiderwaterlinie als richtinggevende vector voor de (door)ontwikkeling van de Noord-Brabantse stedenrij.

Revitalisering

Het besef groeit dat erfgoed de ruimtelijke ontwikkeling extra betekenis en kwaliteit kan geven. Omgekeerd snappen erfgoedzorgers dat ruimtelijke en economische dynamiek belangrijke voorwaarden voor behoud kunnen zijn. Een restauratie heeft meer spin-off als het gerestaureerde object gebruikt wordt, of als de restauratie deel uitmaakt van een bredere ontwikkelingsstrategie. De financieringskansen nemen toe, zonder dat dit ten koste hoeft te gaan van de historische waarden. Het betekent wel dat erfgoedprofessionals moeten onderhandelen met planeconomen en planologen over de opties voor revitalisering: gaan we voor reconstructie, restauratie of herontwikkeling? Wat is haalbaar, wat is mogelijk? Om deze vragen te kunnen beantwoorden, moeten we het erfgoed naast cultuurhistorisch ook economisch op waarde schatten. Nieuwe rekenmethodes en waarderings-systematieken leiden tot verrassende inzichten: erfgoed kost niet alleen geld, maar levert ook het nodige op! Investeren in erfgoed loont. Dat blijkt uit (wetenschappelijk) onderzoek. Erfgoed is een 'waardevermeerderaar' voor het omliggend vastgoed en het kan de toeristisch-recreatieve aantrekkingskracht van steden en regio's vergroten (Dommelen, 2014). In gemeenten met een beschermd stadsgezicht zijn de WOZ-waarden van woningen aanmerkelijk hoger dan in gemeenten die niet beschikken over erfgoed. En de aanwezigheid van een oude binnenstad maakt een gemeente ook aantrekkelijker als bestemming voor een dagtrip of een binnenlandse vakantie. Met andere woorden: erfgoed is een belangrijke vestigingsplaatsfactor in de hedendaagse betekenseconomie, waarin steden en regio's met elkaar concurreren om bezoekers, bedrijven en bewoners (Janssen, 2014). Met de Agenda van Brabant (2010) (h)erkent ook de provincie Noord-Brabant het belang van erfgoed als eigentijdse vestigingsplaatsfactor. In deze inspiratie-atlas omarmen we erfgoed als 'stofgoud' van de nieuwe economie.

Investeren in erfgoed loont; dat blijkt uit wetenschappelijk onderzoek

Met omvangrijke investeringsprogramma's bespreken we verschillende erfgoedcomplexen en cultuurlandschappen rijk met dit stofgoud.

Het naar voren schuiven van het historieke landschap als onderscheidende kwaliteit van de regio en substraat van de nieuwe economie, zoals de Agenda van Brabant bepleit, staat niet op zichzelf. Het bouwt voort op diverse praktijkervaringen die in het decennium daarvoor zijn opgedaan. Zoals bij de transformatie van de vestingwerken van 's-Hertogenbosch, onderdeel van de Zuiderwaterlinie. Wat in 1998 begon met een sectoraal restauratieplan voor de Bossche vestingwerken, groeide uit tot een stadsontwikkelingsproject van formaat: een 'project van projecten', waarin het militair-historische erfgoed katalysator en richtsnoer is voor tal van ruimtelijke opgaven op de rand van (binnen)stad en land. Denk aan verbetering van de openbare ruimte, natuurontwikkeling, waterberging en stedelijke ontwikkeling.

De Mozesbrug bij Fort de Roovere. Bron: Lieske Meima, 2018.

Ontwerpen met geschiedenis

Een soortgelijke beweging komt in West-Brabant op gang, rond de Brabantse Wal. Herstel van erfgoed-objecten, zoals Fort de Roovere en Fort Henricus, fungeert als vliegwiel en katalysator voor een bredere, toeristisch-recreatieve ontwikkeling van de regio. Opvallend is de inzet van het ruimtelijk ontwerp om de historie van de Wal geschikt te maken voor nieuw gebruik. Zo is er een brug nodig om Fort de Roovere toegankelijk te maken voor bezoekers. De betrokken architecten vinden het vreemd om een brug te maken over de gracht van dit

verdedigingswerk. Zeker omdat de brug aan de kant moet komen, waar men van oudsher de vijand verwachtte. De ontwerpers kiezen daarom voor een brug die van een afstandje niet zichtbaar is en als een sleuf de gracht doorklieft. Ontwerpen met geschiedenis vormt hier de basis voor nieuw, toeristisch-recreatief gebruik.

De factorbenadering behelst (naast een meer dynamische omgang met erfgoed) ook een schaalvergroting in denken en doen.

Een linie-landschap dat uitnodigt om te blijven

De West Brabantse Waterlinie is het oudste deel van de Zuiderwaterlinie. Deze linie loopt van Benedensas in Steenberg tot de Waterschans in Bergen op Zoom. Meerdere keren is het land onder water gezet om de Spanjaarden tegen te houden. Nu, bijna 400 jaar later, herrijzen de contouren van de forten en de waterlinie weer in het landschap.

Het erfgoed wordt een herkenbaar, beleefbaar geheel. Zodat het aantrekkelijk wordt om langer in het gebied te blijven. Dat gebeurt met provinciale subsidie (Landschappen van Allure) en de samenwerking van partijen uit het gebied.

Negen deelprojecten

Het project West Brabantse Waterlinie bestaat uit negen deelprojecten, zoals Fort Henricus, het Ravelijn en de inundatiegebieden. Naast de herstelde verdedigingswerken vormen straks ook speelse varianten zoals de beroemde Mozesbrug van Fort de Roovere een rode draad door het project. Die objecten worden allemaal van hetzelfde verduurzaamde zacht hout 'Accoya' gemaakt. Er komt een inundatiepark naast Fort de Roovere. Nieuwe thematische fiets- en wandelroutes nodigen bezoekers uit om het gebied verder te verkennen.

Van de mensen

Bij het herstel van de linie werken de gemeenten Steenberg en Bergen op Zoom samen met Natuurmonumenten, Waterschap Brabantse Delta, Stichting Vrienden van de West Brabantse Waterlinie en twee (recreatie)ondernemers. Het gebied krijgt extra voorzieningen, in aanvulling op de basislaag van vestingwerken. De deelnemende partijen vinden het belangrijk dat de linie echt 'van de mensen' wordt. Om die gevoelsmatige binding te creëren, kwam er financiering via crowdfunding voor de nieuwe theateruitkijktoren Pompejus. Van moertje tot schroef, van traptrede tot plank: inwoners en bedrijven konden alle onderdelen kopen.

In de jaren zeventig stuurde men bij de reconstructie van de vesting Heusden nog voornamelijk op beeldherstel. Men ging nauwelijks in op de stedenbouwkundige structuur of karakteristiek. Maar bij de verdedigingswerken van 's-Hertogenbosch en de Brabantse Wal vormt deze structuur juist het uitgangspunt voor herontwikkeling.

Huib van Olden, wethouder 's-Hertogenbosch

'Combinatie met stedelijke opgaven vergroot draagvlak voor erfgoedontwikkeling'

"'s-Hertogenbosch heeft het herstel van de vestingwerken gecombineerd met tal van stedelijke opgaven en ontwikkelingen. Daardoor is naast de opgave ook het draagvlak voor erfgoedontwikkeling sterk vergroot. Inmiddels verschuiven de accenten naar de ontwikkeling van militair erfgoed. Hiervoor heeft het huidige college in het bestuursakkoord gekozen: van het versterken van de vestingwerken om de binnenstad, naar aandacht voor de Linie 1629 en de Stelling van 's-Hertogenbosch. Onderdelen van die lijn vind je niet alleen in 's-Hertogenbosch, maar ook in de omliggende gemeenten Vught, Sint-Michielsgestel en Heusden. Met die gemeenten werken we al enkele jaren succesvol samen."

"Militair erfgoed in de regio maakt onderdeel uit van de Zuiderwaterlinie: van Bergen op Zoom tot Grave omspant deze lijn de volledige breedte van de provincie: Brabant Breed en Brabant Eigen."

De toekomst van het verleden

In het Bastionder krijgt u een rondleiding met uitleg over de krijgsgeschiedenis van 's-Hertogenbosch en over de vestingwerken. Bron: Lieske Meima, 2018.

In plaats van behoud en reconstructie van de architectonische vorm is hier een andere koers gevolgd. Namelijk om het beleid te richten op de eigentijdse structuur en de functies die het erfgoed vervult. De vesting als een meerdimensionaal systeem, dat cultuurhistorische waarde heeft én economische en ecologische waarde. Zo gaat de restauratie van de Bossche vesting hand in hand met de aanleg van natuurvriendelijke oevers, ecologische verbindingzones, wandelroutes en ondergrondse parkeergarages. En in de Brabantse Wal gaat de restauratie van forten gelijk op met de aanleg van toegankelijke recreatieve waterpoorten en fiets- en wandelpaden om het gebied toegankelijk en beleefbaar te maken.

Bredere gebiedsontwikkeling

De restauraties in 's-Hertogenbosch en de Brabantse Wal staan niet op zichzelf. Ze worden slim verweven met de ruimtelijke, economische en ecologische ontwikkeling van stad en regio. Militair erfgoed blijkt een vliegwiel en katalysator te zijn voor een bredere gebiedsontwikkeling. Positieve ervaringen met de herbestemming, herinrichting en herontwerp van de verdedigingswerken worden door middel van een strategie van de kleine, voldongen feiten telkens opgeschaald.

Om in de taal van de verdedigingswerken te spreken: de kringen verbreden stapje voor stapje. Net als de spreekwoordelijke steen in de vijver: de oppervlaktegolven zorgen voor deining verderop. Zo leidden de positieve ervaringen met de Bossche vestingwerken ertoe dat het militaire erfgoed een volwaardig onderdeel is van het regionale uitvoeringsprogramma De Groene Delta. Dat richt zich op de aaneenschakeling van agrarische gebieden en natuurgebieden rondom 's-Hertogenbosch. Door dit verbrede perspectief ontstaat langzaam maar zeker ook zicht op het grotere geheel. Bezoekers en bewoners worden uitgedaagd om de vesting in zijn totaliteit te beleven. Zoals gezegd: een fort is nog geen vesting, laat staan een complete lijn. Maar door de verdedigingswerken te beschouwen als onderdeel van een stedelijk landschap, komt de Zuiderwaterlinie als groter geheel wel in beeld.

Erfgoed als richtinggevende inspiratiebron

De 'behoud-door-ontwikkeling'-gedachte, zoals in de Bossche vesting en de Brabantse Wal beproefd en in de Modernisering van de Monumentenzorg (OCW, 2009) verder geformaliseerd

is, heeft de basis gelegd voor weer een volgende stap in de ontwikkeling van ons erfgoedrepertoire. Deze stap is nog volop in ontwikkeling. De eerste contouren zijn zichtbaar in de Visie Erfgoed en Ruimte van de rijksoverheid: die brengt ook onderwerpen als bevolkingskrimp, economische groei, (water)veiligheid en nieuwe vormen van energievoorziening in verband met erfgoedzorg (OCW, 2011).

'Van collectie naar connectie' is een belangrijk streven van de rijksvisie *Kiezen voor Karakter* uit 2011 (OCW, 2011). De periode van collectievorming, waardstelling en consolidatie is volgens de opstellers van de visie definitief voorbij. Met *Kiezen voor Karakter* daagt het Rijk ons uit om na te denken over waardevermeerdering, dynamisering en contextualisering. Daarbij vraagt het visiedocument nadrukkelijk aandacht voor de narratieve betekenis van erfgoed. Erfgoed als lijm van sociale verbinding en als bron voor onze culturele ontplooiing. Ruimtelijke ontwikkelingen woelen immers niet alleen fysieke structuren los, maar ook immateriële verhalen en betekenissen van gebouwen en gebieden.

Fort Sabina Henrica

Begin negentiende eeuw viel een groot deel van Europa onder gezag van keizer Napoleon. Zo ook de Bataafse Republiek, zoals Nederland toen heette. Overblijfselen uit die Franse tijd zijn ook nu nog in Brabant te zien. Fort Sabina bijvoorbeeld. Napoleon bouwde dit fort in 1811 als onderdeel van de kustverdediging tegen de Engelsen. Aan zowel de Hollandse als de Brabantse kant van het Volkerak verrezen in totaal vijf forten. 'De Ruijter' is de naam voor het Brabantse verdedigingswerk in de Sabina Henricapolder. Honderd jaar later, in 1913, verandert de naam in 'Fort in den Sabina Henricapolder', kortweg 'Sabina'. Het fungeerde sindsdien als verdediging tegen vijandelijke vlooteenheden en maakte deel uit van de Stelling van het Volkerak en Het Hollandsch Diep, uit de Vestingwet van 1874.

In de Tweede Wereldoorlog zocht de burgerbevolking enige tijd dekking in het fort. In de jaren vijftig en zestig deed het nog dienst als munitieopslag. In 1981 kocht Staatsbosbeheer Fort Sabina. Fort Sabina is het grootste fort van Noord-Brabant. Samen met Fort de Hel (eveneens bij Willemstad) en Fort Prins Frederik (aan de Zuid-Hollandse zijde van het Volkerak) is het één van de slechts drie forten in Nederland die in de zogenaamde Tour Modèle-stijl zijn gebouwd. Daarmee is het één van de belangrijkste onderdelen van de Zuiderwaterlinie en bovendien nog duidelijk herkenbaar en beleefbaar.

Bron: Vilda fotografie

Hedendaagse planologie verbindt oud met nieuw

De militaire historie van Noord-Brabant gaat eeuwen terug. Maar de planologische belangstelling daarvoor is pas enkele decennia geleden opgeleaid. Vestingsteden lijken hun verleden weer te koesteren en zich te realiseren dat hun historie hun identiteit nog steeds bepaalt.

Neem het vestingstadje Heusden. Veertig jaar lang is er gerestaureerd; ook de gedempte haven is in ere hersteld. Op 1500 inwoners kent Heusden 134 rijksmonumenten, vooral woonhuizen. Gidsen leiden er nu veel toeristen rond. Even verderop, in 's-Hertogenbosch, stroomt weer water in de vroegere gracht. Wie zijn auto parkeert in de nieuwe garage, komt uit bij de opgeknapte vestingwal, waar vroeger de kogels floten en kanonnen bulderden. Het stadscentrum krijgt hiermee een flinke impuls.

Opknopbeurt Ravelijn

Of het Ravelijn, bij Bergen op Zoom. Doordat daar de bomen zijn gekapt, kun je het vestingwerk weer goed zien. Er ligt nu een drijvende brug, en de kademuren van de gracht krijgen een opknopbeurt. De restauratie begon in 2016. Oud en nieuw gaan elkaar daarbij ontmoeten. In de ondergrondse kazematten komt een informatiepunt over het vestingverleden. Daarnaast dient het Ravelijn straks als openluchttheater.

Nog één voorbeeld: Grave. Daar zijn de afgelopen decennia al veel bouwwerken uit het vestingverleden gerestaureerd. Hiermee kreeg het stadje zijn oude sfeer terug. Moderne nieuwbouw haakt daarbij aan. Er komen woningen die qua architectuur passen bij het verleden, terwijl ze zijn voorzien van de gemakken waaraan we in de 21ste eeuw gewend zijn. In de nieuwe planologie zien we dit vaker: herwaardering van het oude, mede ten gunste van het nieuwe.

Het historisch verhaal

Erfgoed bestaat naast stenen ook uit *story's*. Persoonlijke herinneringen, genealogische verbanden en wetenschappelijke reconstructies van historische gebeurtenissen herschikken het verleden door verhaallijnen aan te brengen.

Erfgoed als lijm van sociale verbinding en als bron voor onze culturele ontplooiing

De kennis over wat er in een landschap is gebeurd, kan niet alleen op materieel maar ook op immaterieel niveau inspireren en richting geven aan de ontwikkeling naar een volgende toestand. Dan zijn het niet alleen fysieke structuren die de cultuurgeschiedenis van een gebied of locatie koppelen aan eigentijdse planvorming, maar ook de immateriële aspecten, zoals verhalen of tradities. Dit geldt voor plekken waar het fysieke erfgoed zelf verdwenen is (of onder de grond verstopt zit) en voor nog zichtbare structuren. Die gaan meer 'leven' als het historisch verhaal verteld wordt. Verhalen kunnen de met de plek verbonden geschiedenissen ondersteunen en verrijken. Dit verhaal, het gedeelde verleden, werkt in de planvorming bovendien inspirerend, mobiliserend en procesversnellend. Via betekenisvolle verhalen kan het erfgoed een plek krijgen in ons dagelijks leven en dienen als platform voor de totstandkoming van nieuwe gemeenschappen.

Naast de cultuurhistorische en economische waarde, krijgt zodoende de sociaal-culturele waarde van erfgoed meer gewicht (Stegmeijer, 2015: 380-389). Het zijn niet alleen de experts die het erfgoed bepalen, van bovenaf, maar ook de

burgers, van onderop. We hebben het dan over erfgoed als vector, die de planvorming in bredere zin van historische context voorziet, inspireert en richting geeft (Janssen, 2014). Emotie, engagement en coproductie horen bij deze nieuwste erfgoedbenadering. Het sociale proces achter een initiatief tot behoud van erfgoed, de vorming van een lokale of regionale 'erfgoedgemeenschap', is minstens zo belangrijk als het erfgoed zelf.

Inspiratiebron voor nieuwe ontwikkelingen en allianties

De vectorbenadering benut de gelaagde ontwikkelingsgeschiedenis van het landschap naast inspiratiebron voor nieuwe ruimtelijke en economische ontwikkelingen ook voor de vorming van nieuwe allianties. Sporen uit het verleden werken in deze benadering net als de illustraties van een boek: ze helpen het verhaal te duiden en toegankelijk te maken, maar het heeft weinig zin ze in ruimte of tijd te isoleren en conserveren. Zonder begeleidende verhalen raakt de historische context al snel in de vergetelheid. De overgeleverde fysieke vormen en patronen hebben dan geen betekenis voor ons dagelijks leven. De vectorbenadering verlaat zich minder op overheid of markt, maar probeert nadrukkelijker aansluiting te vinden bij de samenleving in haar volle breedte. Want daar gaan de verhalen rond.

Verhalen kunnen de systeemwereld van de erfgoedprofessionals verbinden met de leefwereld van burgers. Daarbij is het wel belangrijk dat erfgoedprofessionals samenwerken met planners en ontwerpers én met bewoners. Zo kunnen ze de lange (verhaal)lijnen in de ontwikkeling van de plek opsporen, inzichtelijk maken en doortrekken

naar de toekomst. De nieuwe realiteit van (noodgedwongen) bezuinigingen en een terugtrekkende overheid versterken de groeiende aandacht voor burgerbetrokkenheid (Stegmeijer, 2015: 380-389). Doordat de verhoudingen tussen publiek en privaat verschuiven, krijgen burgers en ondernemers de komende periode hoe dan ook een meer prominente rol in de erfgoedzorg (Janssen, 2013: 26-31). Niet voor niets pleit het Rijk voor een (nog) grotere connectiviteit van de erfgoedzorg in tijden van decentralisatie en budgettaire krimp. Zij ziet de burger steeds meer als 'producent' en 'sociaal ondernemer' die kan bijdragen aan de financiering, het beheer en het onderhoud van het erfgoed. Hoe het ook zij: burgerparticipatie, al dan niet 'gedwongen' door bezuinigingen, is niet meer weg te denken uit de hedendaagse erfgoedzorg. Ook in de Zuiderwaterlinie gonst het van de burgerbetrokkenheid. Denk maar aan Stichting De Groene Vesting, een groep bewoners van 's-Hertogenbosch die de linie van Frederik Hendrik zichtbaar en beleefbaar wil maken. Of aan het burgerinitiatief dat ideeën ontwikkelt voor het vrijgekomen terrein bij Fort Isabella, in Vught.

Een sprong voorwaarts?

Het mag duidelijk zijn: de omgang met de Zuiderwaterlinie is de afgelopen decennia sterk verbreed. De linie is niet langer een statisch decor dat verwijst naar voorbije tijden. Het is een levende linie, die aansluiting probeert te vinden bij actuele

behoefte en belevenissen. Het hergebruik van (onderdelen van) de linie als eigentijdse erfgoedstructuur is daardoor in een stroomversnelling geraakt. De betrokkenheid van burgers en ondernemers bij de toekomst van de linie groeit met de dag. Dit alles roept de vraag op: kunnen we een volgende sprong wagen in de benadering van het bijzondere nutslandschap van fort, water, landschap en wegen? Een benadering die de historische ervaring en sensatie, de economisch-toeristische exploitatie en het ecologische en waterkundig beheer niet alleen met elkaar in verband brengt, maar ook op een hoger plan tilt? Een benadering die verder reikt dan de nog enigszins instrumenteel klinkende wapenspreuk 'behoud-door-ontwikkeling' van de nota Belvedere? Een benadering ook die niet ontaardt in een goedbedoelde cultuurplanologische braderie ('Belvederrie!'), maar die recht doet aan de complexe en gelaagde geschiedenis van de Zuiderwaterlinie als geheel? Een benadering, tot slot, waarbij de Zuiderwaterlinie richting geeft aan en ruimte maakt voor een veelheid van maatschappelijke opgaven en initiatieven? Waarschijnlijk wel. De tijd is er rijp voor.

Op verschillende plekken van de Zuiderwaterlinie is de afgelopen periode succesvol geëxperimenteerd met, en geïnvesteerd in, het weer tot leven wekken van de fysieke restanten van het militaire erfgoed en de verhalen die ermee verbonden zijn.

Lunet B in Breda, een rijksmonument dat getransformeerd is tot kantoor. Bron: www.stadsherstelbreda.nl, 2016.

Jan Janse, Staatsbosbeheer

'Zoeken naar het midden'

"Omdat de forten en andere verdedigingswerken een militaire functie hadden, kwam er geen publiek. Daardoor kon er op veel plaatsen een hoge natuurwaarde ontstaan. De Zuiderwaterlinie is een kralensnoer van biotopen, zowel nat als droog. We zien vleermuizen in de gebouwen, in enkele grachten zitten amfibieën of vis. Op de stenen forten groeien zeldzame muurvarens en andere vegetatie. Dat vraagt om zachte renovatie. Als de stenen opnieuw gevoegd zijn, kunnen we de oorspronkelijke plantjes terugzetten."

"Als we de natuur haar gang laten gaan, dan verdwijnen cultuurhistorische elementen als forten, linies en innundatie-vlakken uit beeld. Daarom is een goed beheerplan nodig. Alles strak maaien is niet te doen. Als we wat minder maaien maar een verdedigingswerk wel zichtbaar houden, kan het wel. Zoeken naar het midden dus. Want als we niets doen, ontstaat via kruiden en planten al snel een bos. En dan is de cultuurhistorie niet meer te beleven."

Fort Buitensluis met zicht op Noord-Brabant. Bron: Lieske Meima, 2018.

Elke linie heeft twee kanten

De Zuiderwaterlinie zoals wij die nu kennen, is het Brabantse deel van het Zuiderfrontier dat Menno van Coehoorn creëerde.

Dat liep van Zeeland via Brabant verder oost- en noordwaarts. De Zuiderwaterlinie verbindt zo elf Brabantse vestingsteden met elkaar, en doorkruist daarbij verschillende provincies. De reikwijdte van de Zuiderwaterlinie gaat dus over bestuurlijke grenzen heen.

Perspectieven voor samenwerking

Inmiddels heeft de provincie Noord-Brabant regelmatig contact met haar collega's in Zuid-Holland vanwege de

ontwikkeling van de forten in de Stelling van Willemstad. Twee van die forten bevinden zich aan 'Hollandse' zijde. Waar de linie in vroegere tijden een duidelijke scheiding vormde, weten partijen aan weerszijden van de linie elkaar nu goed te vinden voor samenwerking. Dit biedt perspectieven voor de contacten met Zeeland en Antwerpen, waar al eerder samenwerking mee was. En ook met Gelderland, één van de provincies waarmee Brabant al samenwerkt in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een linie heeft immers altijd twee kanten.

Het beleg van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik in 1629, Pieter de Neyn, 1639. Bron: www.geheugenvannederland.nl, 2018.

Op lokaal en soms regionaal niveau hebben diverse erfgoedgemeenschappen de culturele, economische en ecologische potentie van het erfgoed aangetoond. Van een streekorganisatie als De Brabantse Wal en de samenwerkende fortbeheerders rond Willemstad tot de Stichting De Groene Vesting. Ze hebben de verbinding gezocht (en gevonden) met andere sectoren en programma's, zoals toerisme en ecologie.

Opschaling

Maar een fort is nog geen vesting, laat staan een linie. Als we niet vanuit een meer overkoepelend perspectief denken en handelen, blijven kansen onbenut en lopen experimenten en innovaties op lokaal niveau vast. De linie zelf moet het richtinggevend perspectief bieden. Bescherming van de vestingwerken, zoals in Heusden, was een noodzakelijke eerste stap. Het experiment met een meer integrale aanpak, zoals in 's-Hertogenbosch en de Brabantse Wal, zorgde voor de broodnodige innovatie. Maar de échte sprong die we moeten wagen, is opschaling. Die sprong is nodig om de komende periode verder te komen, uit te breken, te groeien.

Om verder te springen, zullen betrokkenen bij de Zuiderwaterlinie slim aansluiting moeten zoeken bij de dynamiek en opwaartse beweging van de Brabantse stedenrij. Jongeren en bedrijven die zich clusteren in de steden drijven deze dynamiek voort. Stedelijke netwerken vervlechten daardoor steeds meer (Tordoir, 2014).

De echte sprong is opschaling: betrokkenen die slim aansluiting zoeken bij de dynamiek van de Brabantse stedenrij

Het landschap van de Zuiderwaterlinie kan in sterke mate bijdragen aan de ontwikkelingskracht van deze metropoolregio-in-wording, juist omdat ze als een kralensnoer de steden op de grens van zand en klei aaneenrijgt. De strategische ligging en positie, de toeristische en ecologische potentie én de verhalende kracht maken de Zuiderwaterlinie als richtinggevende vector voor de toekomst van de Brabantse stedenrij uitermate kansrijk.

Aantrekkelijk

Als Brabant overeind wil blijven in de internationale concurrentiestrijd tussen metropoolregio's, dan moeten de Brabantse stedenrij en het ommeland aantrekkelijk zijn. Vooral de gecombineerde leefomgeving van stad en landschap is een absolute succesfactor. Zo vormt het ommeland een belangrijke ontwikkelingsbron in economische zin. Denk aan de waarde van het linielandschap als onderdeel van het eerdergenoemde leef- en vestigingsklimaat. Aan de potentiële betekenis van bijvoorbeeld de forten als culturele buitenplaats. En aan de mogelijke relaties van de in en om de linie gevestigde creatieve bedrijvigheid.

Daarmee vormt de linie een belangrijke troefkaart voor de internationale positionering en profilering van Brabant als metropoolregio.

Ook in ecologische zin brengt het linielandschap steeds meer kwaliteiten in die noodzakelijk zijn voor een overtuigend antwoord op brandende kwesties rond voedsel, energie en klimaat. Het 'metabolisme' van de Brabantse metropoolregio roept nieuwe op. Voor overtuigende antwoorden zullen er nieuwe, onverwachte en soms verrassende coalities nodig zijn tussen stad en ommeland. Bijvoorbeeld als het gaat om het circulair maken van onze economie, het verduurzamen van onze landbouw, het verminderen van onze afhankelijkheid van fossiele brandstoffen en het vergroten van de vitaliteit van onze natuur en landschappen. Dit zijn kwesties die het nieuwe provinciale bestuursakkoord 'Beweging in Brabant' (2015) hoog op de agenda zet. Kwesties die we niet sectoraal kunnen oplossen, maar die vragen om een onconventionele aanpak, om cross-overs tussen sectoren en om 'grensontkennende' samenwerking tussen een veelheid aan partijen.

Linie als nieuw front

Richting geven aan en ruimte maken voor deze uitdagingen met behulp van de Zuiderwaterlinie gaat niet vanzelf. Het vraagt om nieuwe manieren van ontwikkelingsgericht en

Stad en ommeland werken samen in De Groene Vesting

Toen Menno van Coehoorn de Zuiderwaterlinie tot een samenhangend geheel maakte, ontstond een kralensnoer van vestingsteden. Hij betrok daar ook het ommeland bij. Het bleek immers nodig om de verdedigingszones rond de vestingsteden te vergroten. Vooral omdat het schietsbereik van nieuwe wapens alsnog vergrootte. In de ommelanden verschenen allerlei verdedigingswerken: linies, schansen, dijken, sluisjes, enzovoorts.

En nog steeds is het ommeland belangrijk, nu vooral voor landbouw, recreatie en toerisme. Deze gebieden zijn uitloop- en uitwaai gebied voor de eigen stedelingen en bezoekers. Agrariërs en andere ondernemers realiseren zich dit maar al te goed. Zo hebben zij zich bijvoorbeeld met bewoners uit 's-Hertogenbosch en omstreken verenigd in De Groene Vesting. Dit initiatief wil de Linie van Frederik Hendrik uit 1629 rond de stad zichtbaar en beleefbaar maken en houden. Zo werken de Hertogboeren (een groep agrariërs uit de regio) binnen De Groene Vesting samen om bezoekers uit de steden te trekken. Ze bieden streekproducten en trekken stedelingen met hun 'boerenattracties', zoals theetuin, bed & breakfast, workshops paardenfluisteren of een rondje vestingfietsen.

Baat bij elkaar

Ook verzorgt De Groene Vesting lezingen. Over het leven in de Staatse forten of over de inundaties, bijvoorbeeld. Het verspreiden van kennis is namelijk net zo belangrijk als ander, toeristisch aanbod. Hoe dan ook: stad en land hebben baat bij elkaar.

participatief werken. Het vraagt om een overheid die, samen met betrokken partners, beleidsmatig meebeweegt met wat er al in de linie gebeurt. Een overheid die de positieve energie en investeringsbereidheid (in termen van tijd, kennis en geld) van burgers en ondernemers benut. Het vraagt ook om een overheid die slim en constructief meebeweegt met de vele *bottom-up* initiatieven en die tegelijkertijd bouwt aan krachtige regionale en internationale coalities en allianties. Door ambities te delen, kunnen we samen resultaten vermenigvuldigen. Door *storytelling* kunnen vele, kleine verhalen uitgroeien tot een groots en meeslepend betoog.

Wateropgaven en erfgoed bewaren

'... en in alle gewesten wordt de stem van het water met zijn eeuwige rampen gevreesd en gehoord'. Zo verwoordde de dichter Marsman het, en zo is het nog steeds. Nederland is als laaggelegen land kwetsbaar voor overstromingen. Daarbij leerden de Nederlanders dat het water ook een vriend kan zijn. Het is niet vreemd dat we juist hier de inundatietechniek ontwikkelden als militair instrument om de vijand buiten de deur te houden.

De omstandigheden zijn natuurlijk wel anders geworden sinds Menno van Coehoorn. De zeespiegel stijgt en de bodem daalt. Door klimaatverandering kunnen we perioden verwachten met heel veel water, maar ook met heel weinig. Gelukkig kunnen we veel leren van hoe onze voorvaders de waterlinies inrichtten. Zij moesten de condities van het land en het water goed kennen om de waterpeilen van de inundaties te kunnen berekenen. Eigenlijk waren de militaire ingenieurs hydroloog en landschapsarchitect ineen.

Wateropgave biedt kansen

De waterschappen zijn verantwoordelijk voor de veiligheid van het achterland, dijken bieden bescherming tegen overstromingen. Waterschappen maken samen met andere organisaties plannen om steden zoals 's-Hertogenbosch en Geertruidenberg ook op de lange termijn te beschermen tegen een overstroming vanuit de Maas. Daarnaast kijken de waterschappen naar mogelijkheden om het water meer ruimte te geven. Dit met oog voor natuurontwikkeling en de bijzondere geschiedenis van de Zuiderwaterlinie. Bij Fort Crèvecoeur (in de uiterwaarden bij 's-Hertogenbosch) bijvoorbeeld, of bij Fort de Roovere (Bergen op Zoom). Hier raakt de wateropgave direct aan de Zuiderwaterlinie en dat biedt kansen. Door oude fortificaties in ere te herstellen en het water beter beleefbaar te maken, kunnen we het publiek iets vertellen over de geschiedenis. En over de betekenis van die plek voor de waterveiligheid.

Waterpark in inundatiegebied

Het stedelijk gebied geeft weer andere uitdagingen. Daar speelt watertekort een rol bij het uitdrogen van natuurgebieden en het opwarmen van woonwijken. Bij het project Waterakkers in Breda-Noord vangt het waterschap Brabantse Delta regenwater op en zuivert het. Zo kan het dienst doen in droge tijden. Hierdoor is er een prachtig waterpark ontstaan, dat 's zomers verkoeling biedt en verdroging van een aangrenzend natuurgebied voorkomt. Het ligt precies in het vroegere inundatiegebied van de stad. In een koude winter wisten soldaten uit het belegerde Breda daar met het lossen van schoten de Spanjaarden te verrassen. Hoe ze dat deden? Op schaatsen!

Rijkswege beschermd stadsgezicht Heusden sinds 1972. Bron: gemeente Heusden, 2015.

Beekherstel in combinatie met de versterking van landschap en cultuurhistorie bij de Essche Stroom. Bron: Waterschap De Dommel, 2017.

Slim meebewegen betekent overigens geen postmodern *anything goes*. Het gaat meer om wat bestuurskundige Mark van Twist 'adaptief werken vanuit ambitie' noemt (Twist, 2015). De overheid zou – vanuit haar ambitie om de energietransitie in Brabant te versnellen – partijen die betrokken zijn bij de Zuiderwaterlinie kunnen uitdagen. Op zoek kunnen gaan naar katalysators en *multipliers*. Juist op het gebied van duurzame energie en circulaire economie zijn gemakkelijk productieve verbindingen te organiseren. Tussen publieke ambities en privaat enthousiasme. Tussen top-down en bottom-up. Tussen overheidsparticipatie en burgerinitiatief. Niet voor niets schieten in Brabant lokale energie-coöperaties als paddenstoelen uit de grond en zijn steeds meer bedrijven bezig kringlopen van energie, water en reststromen te sluiten.

Energieneutraal

Noord-Brabant staat op de drempel van een grote energietransitie. De provincie en haar partners willen in 2050 een energieneutrale samenleving. Met de huidige energieagenda en het Brabantse Energieakkoord ligt er een stevige basis, maar het gaat niet hard genoeg. Brabant moet versnellen om de doelstelling van 2020 te halen en op koers te blijven voor 2050. Dat vraagt om nieuwe innovatiepaden. De Zuiderwaterlinie biedt in dit verband interessante kansen voor zowel erfgoed als energie. Zo biedt winning van duurzame energie kansen voor een gezonde exploitatie van de forten in de linie en daarmee voor het behoud ervan. Veel forten zijn succesvol herbested, maar exploitatie blijft door hoge energierekeningen een probleem. Omgekeerd biedt de linie een interessante structuur,

die als drager kan fungeren van energieoogst, -opslag en -distributie. Dus: de linie als (eigentijdse) drager van energie, de energietransitie als drager van een vernieuwde linie. Door slimme toepassingen (én inpassingen) van duurzame energieopwekking kan het linielandschap letterlijk en figuurlijk nieuwe energie leveren (Sijmons, 2014).

Wat zou er bijvoorbeeld gebeuren als we het hout, dat vrijkomt uit onderhoud van landschap en bos rond de Zuiderwaterlinie, inzetten voor lokale energieopwekking? Wat als de biomassa uit de omringende natuur en landbouw helpt om het energieverbruik van kazernes en forten terug te brengen naar nul? Wat als de forten en vestingsteden zich ontwikkelen tot *living labs* van kringlopen naar een circulaire economie? Wat als er voor de linie een eigentijdse Vestingwet komt, tegen 'vijandelijk' grondstof- en energiegebruik? Een 'wet' die sociale en ecologische innovatie in de linie bevordert?

De linie als verdediging tegen klimaatverandering: een nieuw front, een internationale showcase

Wat als de linie zich zou ontwikkelen als een eigentijds energielandschap, een moderne klimaatlinie en als dé circulaire ruggengraat van de Brabantse metropoolregio? De linie als slimme energiecentrale en eigentijdse verdediging tegen klimaatverandering, een internationale *showcase*. Daarmee zou de linie toekomstwaarde kunnen genereren. De linie als nieuw front in een van de grootste opgaven van onze tijd. ■

Linie van de Munnikenhof, Terheijden

De Linie van de Munnikenhof is in 1701 aangelegd als onderdeel van Van Coehoorns Zuiderfrontier tussen Breda en Geertruidenberg. Het is een getenailleerde (zigzagvorm), aarden wal met een natte gracht. Deze linie sloot de hoger gelegen gronden tussen de inundaties (onderwaterzetting) van De Vucht en De Zegge af. De aanleg van het Markkanaal in 1911 doorsneed de linie. Een echte verdedigingsfunctie had ze dan al niet meer, maar pas in 1952 werd de linie officieel opgeheven. De linie is intussen hersteld als zichtbaar element in het landschap en het gebied er omheen is natuurgebied. Toeristen kunnen er wandelen, fietsen en zelfs kamperen.

Handwritten text on the top left edge of the page, partially obscured by a fold.

Sub condit.
Scaudematten. Tiel. Scaudematten. Van Melis et
Van Melis. Scaudematten. Tiel. Scaudematten. Tiel. Scaudematten.

Jan 30 1815
3
3
3

Caland

100
100
100

100

4 BAAT BIJ HET VERHAAL

Verdiene en beleven op de Zuiderwaterlinie

Wim Haarmann, senior-onderzoeker Telos en Kristel Zegers, promovenda Storytelling and Clustering, Telos

Een kansrijke verbinding tussen de vrijetijdseconomie en de Zuiderwaterlinie? Zichtbare forten, stellingen en vestigingssteden met interessante verhalen. Dat maakt de Zuiderwaterlinie waardevol voor de vrijetijdsindustrie. Met verhalen over de militaire geschiedenis, over de strijd tegen het water én over de culturele grens tussen het katholieke Zuiden en het protestantse Noorden. De vrijetijdsindustrie is bij uitstek in staat om deze verhalen tot leven te wekken en diensten aan te bieden die daarop aansluiten. Waar liggen die kansen en hoe kunnen we ze benutten?

De huidige gebiedskwaliteiten van de Zuiderwaterlinie (erfgoed, natuur, water) bieden aanknopingspunten voor het ontwikkelen van vrijetijdsaanbod. Het is wél belangrijk om daarbij een samenhangende identiteit of kapstok te ontwikkelen.

Vrijetijdseconomie: meer dan toerisme en recreatie

Mensen ondernemen van alles in hun vrije tijd; ze gaan op pad, bezoeken natuur en steden, besteden een deel van hun vrije tijd binnenshuis. De meeste instanties richten zich alleen op de uithuizige vrijetijdsbesteding (voornamelijk recreatie en toerisme). Echter, de vrijetijdseconomie is breder en omvat de productie, distributie en consumptie van goederen en diensten voor de vrijetijdsbesteding. Dat kan binnenshuis (gamen, tv-kijken) en buitenshuis zijn, binnen de eigen woonomgeving én daarbuiten. Dit brede perspectief op de vrijetijdseconomie brengt nieuwe waardeketens in beeld.

Zoektocht naar cross-overs en allianties

Waardeketens en allianties ontstaan niet alleen tussen bedrijven binnen de vrijetijdsindustrie, maar ook met ondernemers en (semi-)publieke partijen daarbuiten. Zo sluiten bungalowparken, pretparken en theaterproducenten contracten met retailers om hun merken en producten via merchandise aan de man te brengen. Hotels bieden accommodaties aan voor patiënten die herstellen van hun behandeling in het ziekenhuis. Horecabedrijven maken slim gebruik van de nabijheid van bijzondere natuur en landschappen. Omgekeerd hebben de beheerders de toerist en recreant ontdekt als additionele inkomstenbron.

Recreatieondernemers werken samen met de boeren in de streek aan het regionaal imago.

Van product naar beleving

Er is een omslag zichtbaar van productgericht denken naar het creëren van betekenisvolle belevissen. Beleving is een kernbegrip in de vrijetijdssector. Aanbieders proberen klanten te binden door hen emotioneel te raken. Niet meer het individuele product of de dienst staat centraal, maar de totaalervaring. Een helder concept dat doorgetrokken is in aankleding, personeel, uitstraling, communicatiemiddelen en bijbehorend productenaanbod draagt hieraan bij.

De vrijetijdsaanbieder creëert waarde met in plaats van voor de klant

Denk aan een foodcourt of markthal waar je bij diverse kraampjes versbereide producten kunt kopen om daar vervolgens samen van te genieten. Het draait om het samen zijn en culinair genieten. Een ander voorbeeld is een hotel dat het huiskamerconcept tot in alle details heeft doorgevoerd. Als ondernemer benadruk je dan niet je kwaliteitsbedden, maar richt je de marketing op emotie en beleving. Als dat succesvol is, kan de beleving voor de klant onvergetelijk worden. Actieve betrokkenheid van de klant bevordert dat: de vrijetijdsaanbieder creëert waarde met in plaats van voor de klant.

Samen het verhaal vertellen

Bij het creëren van belevissen is ook een rol weggelegd voor 'storytelling', het vertellen van verhalen. Dit kan het bedrijfsverhaal zijn (Waar staat het bedrijf voor?)

Het stadscentrum van Grave met op de achtergrond het Oude Stadhuis. Bron: Lieske Meima, 2018.

Welk merk wordt uitgedragen?), maar ook een gebiedsverhaal of ervaringsverhaal. Ook hier draait het erom de doelgroep emotioneel te raken: de verbeelding te prikkelen, waarbij je het aangeboden product of de dienst in het verhaal verwerkt. Vrijetijdsaanbieders zoeken naar nieuwe combinaties tussen 'content' (inhoud/verhalen), 'experiences' (live performances/events) en 'services' (ondersteunende diensten). Zo experimenteren bibliotheken met het anders inzetten van hun collectie: niet zozeer boeken uitlenen maar connecties leggen met de verhalen, kennis delen en ontmoeting stimuleren. Slimme cross-overs zijn nodig om samen het verhaal beter te kunnen vertellen, de beleving te versterken en zo meerwaarde te creëren.

Samengestelde economie

De vrijetijdsindustrie bestaat uit de combinatie van een klein aantal grote bedrijven en veel kleinschalige bedrijvigheid. Kenmerkend voor vrijetijdsproducten en -diensten is dat ze vaak risicovol zijn: het is van tevoren lastig te voorspellen of

iets nieuws (zoals een attractie, theaterstuk of nieuw concept verblijfsaccommodatie) aanslaat. Of de ontwikkelkosten zijn hoog. Producten kunnen plaats- en tijdgebonden zijn, waardoor ze een vluchtig karakter hebben. Denk aan een ticket voor een evenement. Ook is het relatief gemakkelijk om succesvolle concepten te kopiëren. Deze kenmerken maken het niet altijd eenvoudig voor aanbieders om overeind te blijven in een snelveranderende markt met telkens nieuwe trends en modes. Er is een continue vraag naar nieuwe belevissen; dat maakt het noodzakelijk om voortdurend te blijven innoveren. Het innovatievermogen van aanbieders is echter vaak gering en professionalisering blijft – zeker in het mkb – een aandachtspunt¹.

Met deze kennis in het achterhoofd zoomen we in op de Brabantse situatie. Hoe is het gesteld met de Brabantse vrijetijdseconomie en hoe staat de vrijetijdseconomie rondom de Zuiderwaterlinie ervoor?

¹ Zie: Topteam Gastvrijheidseconomie (31 oktober 2013). Vinden, Verrassen, Verbinden. Visie op de Nederlandse gastvrijheidseconomie 2025. Verkregen via: www.gastvrij-nederland.nl/toekomst/Startdocument-Gastvrijheidseconomie.pdf.

Janique Huijbregts,
ANWB, regiomanager Zuid

'Bescherming van het landschap is belangrijk'

"De ANWB is in 1883 opgericht als federatie van plaatselijke fietsclubs. De organisatie vormde in 1900 om tot toeristenbond en ontwikkelde activiteiten voor onder anderen fietsers, automobilisten, motorbootbezitters, wandelaars en ruiters. Bescherming van het landschap en dorps- en stadsgezichten was, is en blijft bijzonder belangrijk voor de bond. Die heeft veel oog voor de geschiedenis van de verschillende streken van Nederland. Dit omdat historisch bewustzijn en behoud van historisch erfgoed bijdragen tot aantrekkelijkere, toeristische bestemmingen."

"De verhalen rondom de streekgeschiedenis zijn zeker zo belangrijk: de 'beleving' bij de recreant staat steeds meer centraal. De geschiedenis van de Zuiderwaterlinie en het uitdragen daarvan dragen bij aan de behoefte van de gebruiker. Daarom hecht de ANWB aan het zichtbaar maken daarvan, voor Nederlandse en buitenlandse toeristen. De ANWB draagt haar steentje daaraan bij door producten en diensten te ontwikkelen."

Vrijtijdseconomie in Brabant

Hier schetsen we een beeld van de omvang en geografische verdeling van de Brabantse vrijetijds-economie. Naast aandacht voor kunst, cultuur, recreatie en sport is er ook aandacht voor retail, media, vervaardiging van aan vrije tijd gerelateerde producten en groothandel. Bij die laatste groep zijn niet alle banen toe te schrijven aan de vrijetijdsbesteding. Daarom is slechts een deel van de banen meegewogen. Hier beperken we ons tot de belangrijkste bevindingen van ons onderzoek uit 2014.²

Conjuncturele en structurele dalers en stijgers

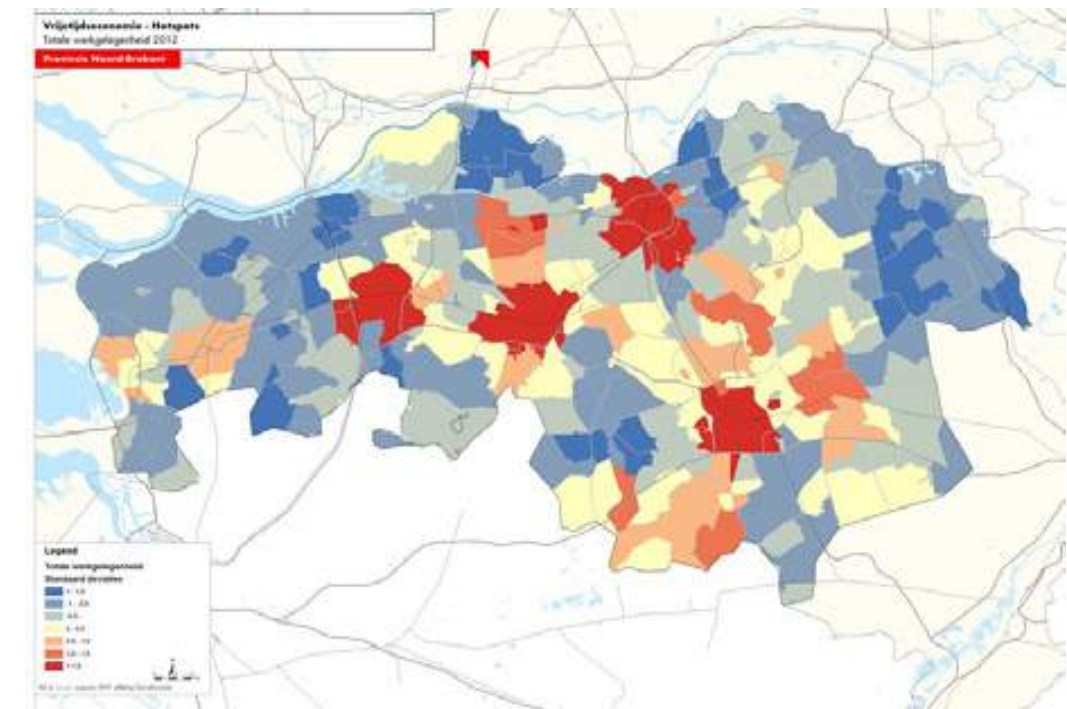
Noord-Brabant telde in 2012 60.248 bedrijven die samen 213.002 (gewogen aantal) banen boden in de vrijetijdseconomie in brede zin.

Categorieën die het structureel goed doen zijn media, groen verblijf, sport en horeca; met name de groei van het groene verblijf springt in het oog

Maar liefst 30% van alle Brabantse bedrijven betrof bedrijven in de vrijetijdseconomie (goed voor 17,2% van het totaal aantal banen in Brabant). De ruimtelijke analyses lieten een economie onder druk zien. Conjuncturele dalers waren te vinden in de retail, groothandel en kunst en cultuur.

Structurele dalers zien we bij de categorieën vervoer en vervaardiging. De Brabantse maakindustrie (voor zover je die kunt toerekenen aan de vrije tijd) staat onder druk. Denk aan het wegtrekken van bedrijven als Philip Morris en Philips; laaggeschoolde arbeid van deze ondernemingen vertrekt naar goedkopere loonlanden. Productiebedrijven maken plaats voor hoogwaardige kennisintensieve bedrijvigheid. Dit biedt kansen voor de ontwikkeling van de vrijetijdseconomie. Zo werkt poppodium Gebouw-T in Bergen op Zoom samen met de regionale bio-economie aan het duurzaamste podium van Nederland. En zo kunnen diverse toepassingen van virtual reality en gaming je het landschap echt laten beleven, of toekomstige veranderingen laten zien. Bijvoorbeeld een virtueel fietstochtje door een nieuwe tunnel, of een blik op het toekomstige landschap met geplande windmolens.

Categorieën die het structureel goed doen (in de periode 2000-2012) zijn media, groen verblijf, sport en horeca. Met name de groei van het groene verblijf springt in het oog. Dit concentreert zich in Brabant op de as Efteling/Loonse en Drunense Duinen, via de Beekse Bergen/Hilvarenbeek en het Groene Woud naar de Kempen/de Kempervennen. In deze gebieden is het aantal gewogen banen hoog. Niet vreemd gezien de aard van de publiekstrekkingen (Efteling en Kempervennen).

Totale werkgelegenheid. Bron: Wim Haarmann en Kristel Zegers, 2016.

Uitdagingen voor de Brabantse vrijetijdseconomie

Koppeling tussen stad en land

Het belang van de steden voor de vrijetijdseconomie is duidelijk zichtbaar op onderstaande overzichtskaart. Deze 'hotspotanalyse' geeft de concentraties aan van het gewogen aantal banen in de vrijetijdseconomie. Hoe roder de gebieden, hoe meer banen. De steden Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Tilburg en Breda springen er duidelijk uit. Voor de vrijetijdseconomie zijn de steden dus van belang. De opgave ligt in de koppeling tussen stad en land, waarbij de binnenstad profiteert van mensen die in het buitengebied verblijven en andersom. Retail, kunst en cultuur – geconcentreerd in de steden – schakelen nog onvoldoende met de vrijetijdseconomie van het land (groen verblijf). Sectoren als horeca en sport zouden een brugfunctie tussen stad en land kunnen vervullen.

Nieuwe producten

Een andere uitdaging is het ontwikkelen van nieuwe producten. Daarvoor zouden bedrijven en overheden zich meer moeten verbinden met de regionale agenda's en hun allianties. De Agenda van Brabant biedt goede aanknopingspunten:

- natuur, landschap en waterveiligheid (heel Brabant)
- culinair & agrifood (in Noord-Oost Brabant/'s-Hertogenbosch)
- design & high-tech (in Zuid-Oost Brabant/Eindhoven)
- performance & entertainment (in Hart van Brabant/Tilburg)
- de maakindustrie en de logistiek (in West-Brabant/Breda)

Deze gebiedsagenda's bieden handvatten voor het ontwikkelen van verhaallijnen, het maken van cross-overs en het ontwikkelen van nieuw aanbod.

² Zie: Telos in samenwerking met Fabric en Bureau Geo-informatie van de provincie Noord-Brabant (3 april 2014). Rapportage Vrijtijdseconomie: kansen voor Brabant. De volledige rapportage is te vinden op de website van Telos: www.telos.nl/Publicaties/PublicatiesRapporten/276295.aspx. In de rapportage is uitgebreid ingegaan op de gekozen definitie en hoe die verschilt van andere, smallere benaderingen zoals de Landelijke Recreatie & Toerisme Standaard.
³ Bergen op Zoom, Steenbergen, Moerdijk, Drimmelen, Oosterhout, Breda, Geertruidenberg, Waalwijk, Heusden, 's-Hertogenbosch, Oss en Grave.

Vrijtijdseconomie in de Zuiderwaterlinie

Verhalen kunnen nog zo mooi zijn, en cross-overs nog zo enthousiast benoemd, ondernemers zullen dit alles wél moeten dragen. Voor hen telt de economische betekenis. Op basis van LISA-data over de periode 2000-2014 doen we uitspraken over de omvang en samenstelling van de vrijetijdseconomie rondom de Zuiderwaterlinie. Wij hebben ons hier beperkt tot de twaalf gemeenten³ in het gebied.

Schaalverkleining

De vrijetijdseconomie rondom de Zuiderwaterlinie telde in 2014 17.691 vestigingen, goed voor 64.323 (gewogen aantal) banen. Dat is 5,3% van het totaal aantal banen in Brabant. De periode 2000 tot 2014 laat na een aanvankelijke banengroei, met name in de periode 2004-2008, toch een afname van 25% in 2014 zien. Het aantal vestigingen daarentegen is alleen maar gegroeid, wat duidt op schaalverkleining. De opkomst van de zzp'er is zichtbaar. Als we deze cijfers naast de provinciale cijfers leggen, vallen twee zaken op. Ten eerste: een sterkere afname van banen. Ten tweede: een kleinere stijging in het aantal vestigingen. De vraag is: hoe vinden we aansluiting op die schaalverkleining?

Banentrekkers

De categorieën retail en horeca bieden veel arbeidsplaatsen en zijn daarom van groot belang voor de Zuiderwaterlinie. De categorie 'vrijtijdsgelateerde vervaardiging' heeft relatief weinig vestigingen met in verhouding veel arbeidsplaatsen. De lijst van bedrijven met meer dan 200 (gewogen) arbeidsplaatsen die toe te schrijven zijn aan de vrijetijdseconomie, onderschrijft dat. Op die lijst staan slechts acht bedrijven: vervaardigers van bier en genotsmiddelen, grootwinkelbedrijven en woonwinkels, een casino en een bedrijf gericht op scheepsbouw. Het is nog maar de vraag of deze bedrijven trekkers van de Zuiderwaterlinie willen zijn: waar liggen voor hen de waardevolle, strategische allianties? Wellicht zijn de echte koplopers te vinden in het mkb, dat flink vertegenwoordigd is in deze regio. Mkb-ers kunnen voorop lopen als vernieuwers, innovatieve denkers en trekkers van regionale ontwikkeling. Het is zaak om deze enthousiaste ondernemers en potentiële koplopers in een vroeg stadium op te sporen en bij het proces te betrekken.

Bed en Stal

Slapen in een fort

Trekshutten

Trekshutten

Fortkamperen

Bijzondere verblijfsrecreatie

- VVV kantoor of agentschap
- camperplaatsen
- kampeerplaatsen
- jachthaven
- Bed and breakfast
- vestingwerk/vestingstad
- zichtbare verdedigingswerken
- verdwenen verdedigingswerken

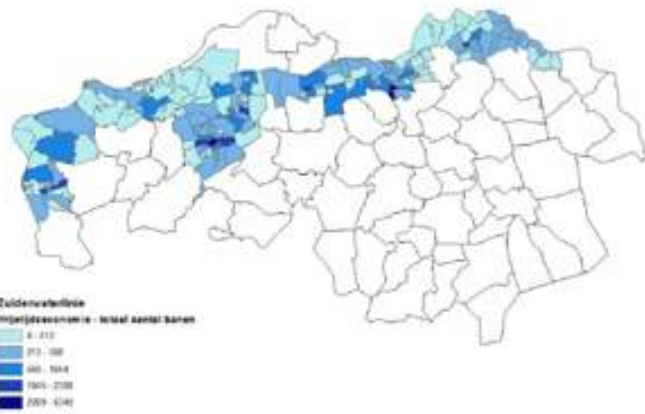
Er is meer verblijfsrecreatie in het gebied, dit is slechts een indicatie.

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

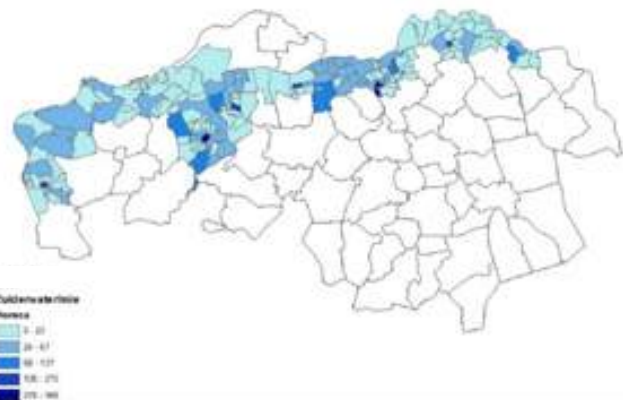
Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroet.

Bron: VVV kantoren: www.visitbrabant.nl, 2018.

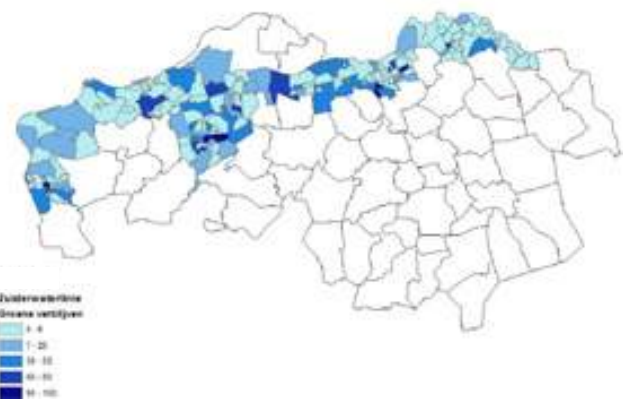
³ Bergen op Zoom, Steenbergen, Moerdijk, Drimmelen, Oosterhout, Breda, Geerttruidenberg, Waalwijk, Heusden, 's-Hertogenbosch, Oss en Grave.

Vrijtijdseconomie, totaal aantal banen. Bron: Wim Haarmann en Kristel Zegers, 2016.

Horeca. Bron: Wim Haarmann en Kristel Zegers, 2016.

Groene verblijven. Bron: Wim Haarmann en Kristel Zegers, 2016.

Belang van de vestingsteden

Waar rondom de Zuiderwaterlinie bevinden zich de banen in de vrijetijdseconomie? De kaartjes hiernaast laten het belang van de (vesting)steden zien. De donkerste plekken op het kaartje staan voor de postcodegebieden met de meeste banen in de vrijetijdseconomie. De binnensteden van Breda en 's-Hertogenbosch zijn duidelijk herkenbaar. Iets lichter van kleur, maar nog steeds van belang, zijn de binnensteden van Bergen op Zoom, Oosterhout en Oss.

Horeca en groen verblijf

De categorieën horeca en groen verblijf dragen aanzienlijk bij aan het (gewogen) aantal banen. De horeca concentreert zich in binnenstedelijk gebied (met name Bergen op Zoom, Breda en 's-Hertogenbosch). De lichtgekleurde postcodegebieden laten zien waar het aantal banen in de horeca nog beperkt is. Dit zijn delen van de gemeente Drimmelen en de gemeente Oss.

Opvallend is dat de verblijfsaccommodaties (hotels, kampeeraccommodaties, vakantiehuisjes, kinderboerderijen, jachthavens en pretparken) langs de Zuiderwaterlinie minder geconcentreerd zijn dan in de rest van Brabant. Wij zien een aardige spreiding in stad en land. Vanzelfsprekend zijn er meer hotels te vinden in de binnensteden, terwijl op het platteland meer buitenrecreatie is. Hoe lichter van kleur, hoe minder (gewogen) banen in groen verblijf. Het Noordoosten kent weinig banen in de categorie groen verblijf. Meer banen creëren kan bijvoorbeeld door de Maas te benoemen als culturele grens.

De opgave: stad en land verbinden

Accentueer het bourgondische karakter en de gastronomie van Brabant en bied daarbij passende vormen van verblijf aan.

Uit bovenstaande economische en ruimtelijke analyse blijkt de opgave: stad en land verbinden. De concentratie (qua vrijetijdseconomie in termen van banen) ligt in de steden. Hoe kan ook het ommeland productief worden en de omgevingswaarde van de Zuiderwaterlinie benutten? Want om zinvolle koppelingen te maken tussen stad en land, moet het aanbod matchen met het DNA van het gebied.

Boven: De Tour Modèle op Fort Prins Frederik. Bron: Lieske Meima, 2018.

Onder: Het terreplein op Fort Sabina met terras. Bron: Lieske Meima, 2018.

Musea over de Zuiderwaterlinie

Mauritshuis, Willemstad
 Monumentaal pand uit 1623. Rondom het Mauritshuis staat een beeldengroep over het afgeslagen beleg van Willemstad door de Franse troepen in 1793. Er staat ook een monument dat herinnert aan de mobilisatie van de militairen die hier in de Eerste Wereldoorlog gelegerd waren.

Beursplein, Bergen op Zoom
 Het Geuzenlied 'Merck toch hoe sterck' verbeeld rondom het plein.

Museum de Roos, Geertruidenberg
 Museum over de geschiedenis van de Stad. In de collectie onder meer het schilderij 'Slag bij de Doggersbank' uit 1781, waar luitenant-admiraal Zoutman tegen de Engelsen vecht. Zoutman is bijgezet in het familiegraf van zijn echtgenote, Adriana van Heusden (dochter van de rentmeester van de Prins van Oranje) in de Geertruidkerk.

Museum Gouverneurshuis, Heusden
 De kerncollectie van het museum bestaat uit objecten die de geschiedenis van het Land van Heusden en Altena weerspiegelen. Denk aan prenten en schilderijen, stad- en landkaarten, zoals de beroemde kaarten van Blaeu uit 1649.

De Citadel, 's-Hertogenbosch
 Hier is het Brabants Historisch Informatie Centrum gevestigd. Er zijn verschillende prenten en schilderijen over de geschiedenis van Brabant te bewonderen.

Het Graafs Museum, Hampoort, Grave
 Het Graafs museum heeft ook het Coehoormortier. Dit is een kleine, draagbare mortier, voor het eerst gebruikt bij het beleg van Grave in 1674.

Markiezenhof, Bergen op Zoom
 Portret van Spinola, één van de weinige bewaard gebleven portretschilderijen van de veldheer uit het eerste kwart van de 17de eeuw. Geschilderd door een leerling (?) van Pieter Paul Rubens (1577-1640).

Markiezenhof, Bergen op Zoom
 Reusachtige replica (70 m²) van de 18de eeuwse Franse maquette van Bergen op Zoom. Lodewijk de XV liet de maquette maken als 'triumfstuk' na zijn verovering van het onneembaar geachte Bergen op Zoom. Het biedt bezoekers de gelegenheid om terug te gaan in de tijd en te beleven hoe Bergen op Zoom er 260 jaar geleden uitzag: de stad, de fortificaties rond de stad, de directe omgeving met drie landforten en een waterschans in 1747.

Stedelijk Museum Breda
 Een van de vijf hoofdthema's in dit nieuwe museum is 'Breda Militaire Stad'. Aan de hand van militair erfgoed, beginnend bij de Opstand, wordt de dialoog aangegaan over militaire macht en haar verbeelding.

Bastionder, 's-Hertogenbosch
 Het Bastionder is een ondergronds informatiecentrum in Bastion Oranje, dat in 1634 als onderdeel van de Bossche vestingwerken is gebouwd. In het informatiecentrum komt het verhaal tot leven over de krijgsgeschiedenis van 's-Hertogenbosch en het landschap van het Groene Woud.

Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch
 Hier is de stadsmaquette van 's-Hertogenbosch die de situatie in en rond de stad bij het beleg van 1794 toont, te bewonderen. Door middel van een projectie op de wand maken de bezoekers de inval van de Fransen van 1794 in 's-Hertogenbosch mee.

Het Graafs Museum, Hampoort, Grave
 Archeologische vondsten, gravures, tekeningen, foto's, maquettes en nog vele andere zaken die de geschiedenis van de gemeente Grave vertellen.

Mariaheide, Veghel
 Mariaheide herbergt een gedenksteen ter herinnering aan de onderdrukking van de katholieke eredienst tijdens de Generaliteitsperiode (1648-1794), op de plaats van een voormalige schuurkerk.

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroet.

Opgaven voor de Zuiderwaterlinie

Hoe kunnen consumenten de Zuiderwaterlinie beter beleven? Hoe kunnen aanbieders een aantrekkelijk aanbod van vrijetijdsdiensten en -producten ontwikkelen dat aansluit op de wensen en behoeften van de consument? We geven achtereenvolgens aan welke potentie we zien als het gaat om de kwaliteiten van de omgeving, de beleevingswaarde en de economische potentie van de Zuiderwaterlinie.

Cultureel erfgoed

Omgevingswaarde realiseer je door gebiedskwaliteiten te versterken en te ontsluiten. Dat draagt bij aan de identiteit en de leefbaarheid van de samenleving. Bij de ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie zien we drie soorten gebiedskwaliteiten. De meest voor de hand liggende is het culturele erfgoed. Joks Janssen beschrijft in zijn essay (zie pagina 72 in dit boek) hoe de erfgoedsector zich een positie heeft verworven in het ruimtelijk beleid. De nota Belvedere is daarin een belangrijke stap geweest. Die geeft aan dat cultureel erfgoed te behouden is, door het in te zetten voor nieuwe functies op het vlak van wonen, werken en recreëren ('duurzame instandhouding'). Erfgoed wordt daarbij gezien als mogelijke bron van recreatieve en toeristische ontwikkeling⁴. Zoals gezegd biedt het materiële erfgoed van de Zuiderwaterlinie de fysieke content en inspiratie voor verhalen die de vrijetijdsindustrie toegankelijk en beleefbaar kunnen maken.

Natuur en waterbeheer

Bezuinigingen op natuur dwingen tot het zoeken naar nieuwe verdienmodellen. De vrijetijdssector maakt het mogelijk om geld te verdienen en bij te dragen aan de vermaatschappelijking van natuur⁵. In de Zuiderwaterlinie biedt de 'natte natuur' aanknopingspunten: de Biesbosch, de Zeeuwse Delta en het concept UiterwaardenRecreatie⁶. Het VROM-raadadvies pleit ervoor om investeringen in het cluster vrijetijd en toerisme te koppelen aan de grote overheidsopgaven van de 21ste eeuw, zoals het op orde brengen van de Nederlandse waterhuishouding. Onder meer in het kader van het programma 'Ruimte voor de rivier'⁷ wordt gezocht naar cross-overs. Een goed voorbeeld daarvan is het project 'Een dijk van een Delta'⁸. Dat brengt diverse landschappen en watergebieden onder de aandacht met behulp van regionale beeldverhalen. Toeristische partijen en lokale besturen werken hier nauw samen aan arrangementen die bezoekers langs de mooiste natuurgebieden leiden.

Belevingswaarde

Alleen goede diensten en producten leveren is niet meer genoeg. Het gaat om het creëren van unieke ervaringen en belevingen. De moderne consument is geen passieve actor die slikt wat hij of zij krijgt voorgeschoteld. Consumenten nemen een producerende rol op zich; ze maken content en delen die via het web. De actieve consument raadpleegt zelf en maakt deel uit van community's rondom content.

Dat betekent dat je de klant of gast serieus moet nemen, moet betrekken bij jouw product- of dienstontwikkeling en dat je de dialoog aangaat. Zo zorg je dat je die waardevolle gebruikerskennis benut. Voortschrijdende digitalisering en de ontwikkeling van de netwerksamenleving maken dit alleen maar meer urgent.

En dan is daar het belang van authenticiteit. Voor ondernemers betekent dit: waarmaken wat je belooft, het 'waarom' van je bedrijf helder en transparant communiceren en dit tot uiting brengen in je product of dienstenaanbod. Juist de Zuiderwaterlinie biedt met haar natuur, erfgoed, water en bijbehorende verhalen veel mogelijkheden voor authentieke ervaringen.

⁴ Zie: Masterplan cultuurhistorisch toerisme (1989), de nota Ondernemen in toerisme (1990), de nota Werken aan concurrentiekracht (1996), Een zee van cultuur (1997) en De toeristische stad (1999).

⁵ Zie: SynergieProgramma Natuur en Gastvrij Ondernemen (7 september 2015). Verkregen via: www.pretwerk.nl/topnieuws/synergieprogramma-natuur-en-gastvrij-ondernemen/38343

⁶ Zie: UiterwaardenRecreatie. Gewild maar geremd. (januari 2014). Verkregen via: www.innovatienetwerk.org/nl/bibliotheek/rapporten/579/ConceptwijzerUiterwaardenRecreatieGewildmaargeremd

⁷ Zie: www.ruimtevoorderivier.nl

⁸ Zie: Ondernemen in een Dijk van een Delta. Verkregen via: www.panoven.com/cms/img_upload_bestanden/DveD%20download.pdf

Een kans voor riviercruises langs de vestingsteden van de Zuiderwaterlinie? Bron: www.kras.nl/cruise/rivercruise, 2016.

Landkunst 2017 bkkc. Kunstwerk Green Grass Reality in het Bossche Broek. Bron: Wechsler, J., 2015.

Kunst verbeeldt de verhalen van de Zuiderwaterlinie

Het Brabants Kenniscentrum voor Kunst en Cultuur (bkkc) heeft zijn meerjarige programma het project 'Landkunst' verbonden met de Zuiderwaterlinie.

Landkunst laat elke keer op andere locaties langs de linie kunst zien. Die is geïnspireerd op de linie én geeft nieuwe perspectieven op en betekenis aan het verleden. De eerste editie vond plaats in 2015 op een roemruchte plek bij Breda.

De Spinolaschans

Moerasflora op doek. Een moderne, kleurige totempaal. Verniste takken teruggelegd in het bos... en dat op deze plek die eeuwen geleden het strijdtoneel was tussen

de Spanjaarden en Hollanders: de Spinolaschans. Dit meer dan vier eeuwen oude verdedigingswerk ligt tussen Terheijden en Breda. Het is tegenwoordig eigendom van Staatsbosbeheer.

Geest van de plek

Het project bracht de geschiedenis van de Spinolaschans tot leven. Zo droeg het bij aan de beleving en bekendheid van de Zuiderwaterlinie: aan haar cultuurhistorisch erfgoed én aan haar natuurlijke rijkdom.

Landkunst 2018

De derde editie van Landkunst vindt plaats in 2018 op fort Sabina bij Willemstad.

Jeroen Akkermans, horecaondernemer in De Heen (gemeente Steenbergen)

'De authenticiteit van de plek staat voorop'

"Waarom we investeren in het sluisencomplex Beneden Sas en het gebied daaromheen? Dit gebied kent zó veel mooie plekjes en verhalen. Die moeten worden verteld! Ik ben hier geboren, speelde er als kind. Ik kocht met mijn broer in 2013 één van de twee sluispanden van Natuurmonumenten. Hier dronken schippers vroeger een borrel, wachtend op het getij. Nu is het een huiskamerrestaurant en vakantiewoning. Het sluisje en de dijken zijn en blijven een primaire waterkering. Dat maakt dat er 'don'ts' zijn. Gelukkig zijn er ook veel 'do's'."

"De bunker uit de Tweede Wereldoorlog is omgebouwd tot informatiecentrum. We gaan off-road rolstoelen faciliteren met rupsbanden om de natuurgebieden toegankelijker te maken. Er komt een app met thematische routes: moderne middelen die de cultuurhistorie, natuur en streekverhalen dichtbij brengen. Zonder dat het een kermis wordt: de authenticiteit van de plek staat voorop."

Economische waarde: drie aandachtspunten in het beeldverhaal

De vrijetijdseconomie creëert werkgelegenheid, inkomen en winst. Wij pleiten ervoor om een kapstok te ontwikkelen voor de Zuiderwaterlinie. Een kapstok die helpt de gebiedswaarden, klantwaarden en bedrijfswaarden in samenhang te doordenken op nationaal, regionaal en lokaal niveau. Een kapstok die met partijen uit het gebied wordt ontwikkeld, en waarop stakeholders kunnen aanhaken. Aanknopingspunten daarvoor bieden de Brabantbrede beeldverhalen⁹ en het verhaal van de Zuiderwaterlinie dat ook betrekking heeft op de grote vestigingssteden 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen op Zoom. Hoe pak je dat aan? Hoe faciliteer je ondernemers daarin? Beeldverhalen bieden drie centrale aandachtspunten in de ontwikkelingsstrategie.

1. Afbakening van het gebied

Voor een programma als de Zuiderwaterlinie is het van belang om strategische verbindingen te leggen met de regionale gebiedsopgaven. Eén zo'n opgave is te bepalen

welk gebied die regio omvat en op welke regionale agenda's die moet aansluiten. Hoe gaan we daarbij om met grenzen en bevoegdheden? De afbakening van de Zuiderwaterlinie is zo'n vraagstuk. Nu praten we over het gebied langs de Maas tot aan Zeeland. De provincie Noord-Brabant moet zich nu als initiatiefnemer beperken tot haar eigen grondgebied. Dat is op zich verstandig, om te voorkomen dat er ruzie ontstaat met de burens. Echter, het risico bestaat dat je zo kansen over het hoofd ziet. Bijvoorbeeld initiatieven die zich elders in het rivierengebied afspelen, zoals bij de Limes of de Hollandse Waterlinie. Maar ook grote toeristische trekkers als Kinderdijk, de Biesbosch en de Zeeuwse kust zijn uitermate relevant.

In de praktijk van regionale ontwikkeling is het inmiddels gemeengoed om ons niet meer strikt tot een geografisch gebied te beperken, maar veel meer te kijken naar netwerken. Het is de uitdaging om die ondernemers te betrekken die actief een bijdrage willen leveren aan de ontwikkeling van vrijetijdsmarkten rond de Zuiderwaterlinie. Waar die ondernemers gevestigd zijn, doet er dan niet zoveel toe. Een goed voorbeeld speelt zich af in Noordoost-Brabant.

De ondernemersvereniging Stichting Maasmeanders legt daar relaties aan met de Maashorst en het Maasheggengebied. Bij de gebiedsontwikkeling rond de Biesbosch worden ook Waterpoort en Dordrecht meegenomen. Om effectief te zijn – en niet permanent aan alle tafels aan te schuiven – adviseren wij regelmatig tegen het licht te houden in welke initiatieven en samenwerkingsverbanden men actief participeert. Omdat het bij de Zuiderwaterlinie gaat om een ontwikkeling van de vrijetijdseconomie langs een lijn, moet de zoektocht naar stakeholders aansluiten bij die lijn. Aangezien de meeste kracht zit in de vestigingssteden, zouden zich rond die steden netwerken van ondernemers kunnen vormen. Die leggen daarbij nadrukkelijk de link met ondernemers in het landelijk gebied en aanpalende gebieden buiten Brabant. Het is de grote opgave om koplopers op te sporen en hen te verleiden een rol te spelen in het verhaal van de Zuiderwaterlinie.

⁹ Zie: Telos in samenwerking met Fabric en Bureau Geo-informatie van de provincie Noord-Brabant (3 april 2014). Rapportage Vrijetijdseconomie: kansen voor Brabant. Verkrijgbaar via: www.telos.nl/Publicaties/PublicatiesRapporten/276295.aspx. Pagina 74 en verder behandelen de verhaallijnen.

Kunstwerk Ode aan de Zandrug in het natuurgebied de Vest bij Waalwijk. Ontwerp: Sannah Belzer. Bron: www.publieke-ruimte, 2018.

Hadrians Wall, een belangrijke toeristische trekpleister met een wandelroute van kust naar kust. Bron: hadrianswallcountry.co.uk, 2015.

2. De keuze van een verhaal

De eigenheid van het gebied, zowel de unieke huidige situatie als het wensbeeld, laat zich het best vangen in een combinatie van beelden en woorden: in een beeldverhaal. Het ontwikkelen van regionale (beeld)verhalen prikkelt investeerders, producenten en bestuurders om toekomstscenario's te bedenken en die samen te verwezenlijken. In het ideale geval koppelen deze beelden en verhalen de aanwezige ruimtelijke kwaliteiten met nieuwe economische kansen. Daarbij functioneren ze als smeermiddel tussen diverse sectoren¹⁰. De regionale beelden en verhalen moeten daarbij wel verbeeld en geschreven worden door partijen die er concreet belang bij hebben. De kracht van het beeldverhaal schuilt in de manier waarop relevante actoren het zich eigen maken¹¹. De verhalen moeten verankerd raken; gezamenlijk de momenten in het beleidsproces beleven, dat is essentieel. "Weet wat betrokkenen belangrijk vinden en ken geen angst voor complexiteit", is de boodschap van Hajer *et al.* (2010).

Behalve dat het verhaal aansprekend en uniek is, moet het ook als kapstok kunnen fungeren en op meerdere plaatsen zichtbaar kunnen zijn. Voorbeelden van goed gebruik van verhalen langs een linie zijn de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de Hadrianuswal, de Märchenroute, Route der Industriekultur en Route 66.

Welke internationaal aansprekende verhalen kunnen we koppelen aan de Zuiderwaterlinie? Het belangrijkste aanknopingspunt is *Nederland Waterland*.

Het water bepaalt de identiteit van Nederland, zeker op internationaal niveau. De manier waarop Nederland door de eeuwen heen omgaat met het water, de nieuwe ontwikkelingen rond watermanagement en de bijzondere ecologische kwaliteiten van *Nederland Waterland*, inspireren veel bezoekers. Kennis-, congres- en vermaakstoerisme lopen hier door elkaar en profiteren van elkaar. Het water is verbonden met het landschap, met een nieuwe kenniseconomie, met vormen van mobiliteit, met nieuwe verblijfsaccommodaties, met recreatie, met de architectuur. Vanuit dat perspectief bieden de verbindingen met het nabijgelegen Kinderdijk, de haven van Rotterdam, de Deltawerken en de Hollandse Waterlinie kansen.

3. Alliantievorming

Sectoren zoals cultuur, natuur en ruimte zien in de vrijetijdsector kansen voor partnership.

Het smeden van allianties is een centrale opgave

De vrijetijdsector zelf beseft dat ook. Het smeden van allianties is dan ook een centrale opgave voor het programma van de Zuiderwaterlinie. In Noord-Brabant is het zoeken naar wederzijds voordeel of synergie gemeengoed geworden¹². De Agenda van Brabant, de bestuursakkoorden en beleidsvisies van de afgelopen decennia zijn ervan doorgespekt. In de praktijk blijkt het bouwen van effectieve allianties niet eenvoudig en vergt veel inspanning. De afgelopen jaren is in het kader van onder meer plattelandsontwikkeling, green deals, de

herbestemming van kerken door lokale gemeenschappen en de nota Belvedere een rijke praktijk ontstaan van succesvolle en minder succesvolle aanpakken. Zowel binnen als buiten Brabant. De drie belangrijkste leerpunten? Er moet een gevoel van urgentie zijn, partijen moeten samenwerken in wederzijds vertrouwen en er is leiderschap, lef en inventiviteit nodig. Verbinden: verhalen (erfgoed), beleving en bedrijven

Kapstok

Concluderend: de kracht zit in de vestigingssteden van de Zuiderwaterlinie. Daar zijn de meeste banen en daar ligt het grootste ontwikkelvermogen. De opgave is de steden te verbinden met de Zuiderwaterlinie, daarbij een link te leggen met de dominante gebiedsagenda's en de gebieden buiten Noord-Brabant. Om die verschillende elementen bij elkaar te brengen en richting te kunnen geven, is een robuuste kapstok nodig. De verhalen van de linie kunnen daarvoor de basis vormen. De kapstok heeft de vestigingssteden als knooppunten. Daaromheen ontwikkelen zich diverse vrijetijdsactiviteiten in netwerken, die schakelen met omgevingswaarde en regionale gebiedsagenda's.

Overalperspectief

Uiteraard is er behoefte om quick wins te realiseren. Denk aan zaken als een langeafstandspad, wandel- en fietsroutes en sportevenementen langs (een deel van) de Zuiderwaterlinie. Deze voorbeelden laten de ontwikkelingsmogelijkheden van de Zuiderwaterlinie zien en dragen positief bij aan netwerkontwikkeling. Een aandachtspunt daarbij is bestaande en nieuwe initiatieven goed te framen en in te passen in het overalperspectief van de Zuiderwaterlinie. Niet door er allerlei eisen aan te stellen en ze te belasten met nieuwe overlegstructuren, maar door vanuit het kader meerwaarde te bieden. Bijvoorbeeld door goede verhalen te ontwikkelen, door kennis en kunde te bieden over de (door)ontwikkeling van vrijetijdsactiviteiten en door een communicatieplatform ter beschikking te stellen.

Inspiratie

Voor de ontwikkeling van een robuuste kapstok is een gedeeld perspectief nodig. Het gevaar is dat het beleidskader die kapstok wordt en vervolgens ondernemers zoekt die door het beleidshoepeltje willen springen. Wij geloven hier niet in en de praktijk laat zien dat ondernemers daar meestal allergisch voor zijn. Het wél nodig om ondernemers een concreet en inspirerend perspectief voor te houden. Beelden en verhalen kunnen voor die inspiratie zorgen en de basis zijn waarop samen met ondernemers de kapstok wordt ontwikkeld. Regionale beeldverhalen en de nieuwemarktenbenadering¹³ bieden voldoende input voor de inrichting van het proces. Een aantal 'tafels' rond de knooppunten van de kapstok kunnen het concrete begin vormen. We denken dan aan Water en logistiek in de Delta, Natuur rond de Biesbosch, Cultuur in 's-Hertogenbosch en Agro & Food in Noordoost-Brabant. Voor productontwikkeling is het van belang om naast erfgoed-natuur- en waterbeheerpartijen ook commerciële bedrijven te betrekken.

Tot slot: de essentie van de ontwikkelingsstrategie voor de Zuiderwaterlinie is het verbinden van de verhalen, locaties en ondernemers. Dat is een proces van vallen en opstaan dat veel tijd zal vergen. Om daarin focus te houden, is een langetermijnblik nodig. De stip op de horizon. Zo werkt de Internationale Bauausstellung (bekend van het Ruhrgebied en nu geland in Parkstad) in tien jaar tijd toe naar een tentoonstelling van aansprekende projecten. De Nieuwe Hollandse Waterlinie en Koloniën van Weldadigheid (Veenhuizen) hebben plaatsing op de Wereld Erfgoedlijst van Unesco als doel gekozen¹⁴. Andere gebieden kiezen voor de organisatie van een groot evenement. Het gaat bij dit soort projecten naast het eindresultaat om de ontwikkeling van een gezamenlijk perspectief. ■

¹⁰ Zie: VROM-Raad (2006). Groeten uit Holland, qui è fantastico! Den Haag: VROM-raad. En zie: STIRR: Kennisprogramma Regionale Beeldverhalen.

¹¹ Zie: Hajer, M. van 't Klooster, S. & Grijzen, J. (2010, p. 294-298). Sterke verhalen. Hoe Nederland de planologie opnieuw uitvindt. ¹² Telos (2009). Afstand en Betrokkenheid. Perspectieven op duurzame gebiedsontwikkeling. Tilburg: Telos. Verkrijgbaar via: www.telos.nl/Publicaties/128326

¹³ Nieuwe Markten Benadering ontwikkeld door Telos: zie rapportage Nieuwe Markten in het Brabantse Land. Verkrijgbaar via: www.telos.nl/Publicaties/PublicatiesRapporten/120432.aspx?t=Nieuwe+Markten+in+het+Brabantse+Land%3b+waarderecreatie%2c

¹⁴ New Dutch Waterline & Defence Line of Amsterdam (2015) Report International Expert Meeting on World Heritage Nominations New Dutch Waterline & Defence Line of Amsterdam.

Erfgoed en economie

Ruim een kwart van alle vakantiegangers in Europa geeft aan dat cultuurhistorie medebepalend is in de bestemmingskeuze. De uitgaven aan 'short breaks' zijn alleen al in Noord-Brabant goed voor € 175.392.000. Zakelijk toerisme meegeteld komt dat zelfs op € 339.207.000. Het is echter niet alleen de vrijetijdseconomie die profiteert van ontwikkelingsgericht erfgoedbeleid.

Zo komt 27,5 % van de waarde van de Europese bouwsector uit renovatie en onderhoud. En een recente dissertatie laat zien dat het vestigingsklimaat voor huishoudens aantrekkelijker wordt als er is geïnvesteerd in behoud of herbestemming van cultureel erfgoed.

Multiply-effect

Vooraf bij historische binnensteden heeft dat impact op de woningprijzen van de eigen gemeente en de omliggende gemeenten. Zo tonen casestudies aan dat de woningprijzen rondom de Westergasfabriek in Amsterdam 5 tot 10% meer zijn gestegen dan elders. De toegenomen aantrekkingskracht geldt met name voor hoger opgeleiden en brengt vervolgens een multiply-effect teweeg: de hogere inkomensgroepen trekken nóg meer mensen uit die groep aan. Niet alleen particulieren, ook jonge (vooral creatieve) bedrijven vestigen zich graag in de buurt van karakteristieke erfgoedlocaties.

Investeren verdienen zich terug

Bescheiden investeringen als in een langeafstandswandelpad verdienen zich in een tijd van 2 à 3 jaar al terug. En het multiply-effect van investeringen in erfgoed is groot. 's-Hertogenbosch is daar een mooi voorbeeld van: het gemeentelijk investeringsplan vestigingen van € 13,4 miljoen genereert investeringen door anderen tot een totaal van € 55,4 miljoen. Dat is een factor 3 à 4.

1) M. van Duijn, Location Choice, Cultural Heritage and House Prices (dissertatie), mei 2013.

Baat bij het verhaal

De binnenstad van Breda met de reconstructie van de haven in 2006. Bron: www.breda.nl/data/files/dsc_0201.jpg, 2016.

Fort Crèvecoeur, 's-Hertogenbosch

Crèvecoeur, 'gebroken hart' of 'hartenpijn'. Zelden was een naam voor een fort toepasselijker dan deze naam. In 1587 bouwde het Staatse leger een schans op de plek waar de Dieze uitkomt in de Maas. Het zijn de Spanjaarden die het in 1599 de vorm van een echt fort gaven. Dertien jaar later kreeg Prins Maurits het voor de Republiek der Nederlanden in handen. Hij breidde het fort uit en gebruikte het als uitvalsbasis voor zijn aanvallen op 's-Hertogenbosch, zonder succes overigens. Crèvecoeur viel ten prooi aan verwaarlozing. Toen een kleine halve eeuw later de Fransen vertrokken, bliezen zij het fort op met vijfhonderd pond buskruit.

In 1701 vonden de Staten-Generaal een fort op deze plaats toch noodzakelijk. Het nieuwe ontwerp van Menno van Coehoorn was in 1735 klaar. Na weer een periode van verval en wederopbouw, bood het in mei 1940 nog weerstand tegen de Duitsers. Maar juist zij gebruikten Crèvecoeur tot december 1944 als bruggenhoofd over de Maas. De Canadezen namen het in bij hun bevrijdingsopmars. Na de oorlog gebruikte de Genie het fort als oefenterrein. Ook nu nog is het fort eigendom van Defensie. Natuurmonumenten beheert het gebied. Beide partijen ontwikkelen momenteel samen een toekomstvisie voor Crèvecoeur. Behoud en herstel zijn als één van de zogenaamde koploperprojecten ook opgenomen in het Deltaprogramma.

Bron: Vilda fotografie

Re-enactment op Fort de Roovere met De 'Borgerij Berghen op den Zoom', Cavalerie 1588 en de Bergsche Battery uit Geertruidenberg. Bron: www.bergen-op-zoom.nieuws.nl, 2018.

Eendracht maakt macht. Bron: www.wageningenur.nl, 2015.

5 RUIMTELIJK DNA

Eendracht maakt macht

Marco Vermeulen, ruimtelijk ontwerper Studio Marco Vermeulen (SMV)

Eeuwenlang werden de Brabantse vestingsteden afzonderlijk verdedigd. Nadeel was de mogelijkheid tot omsingeling en belegering. De steden waren ook te passeren in een opmars naar Holland. Het idee achter de Zuiderwaterlinie is even eenvoudig als doeltreffend. Door de steden te verbinden met inundatievlakten en verdedigingswerken op de accessen te bouwen, ontstond er een landsbrede waterlinie met de Brabantse steden als bolwerken. Nu was belegering niet meer mogelijk en kon via de Hollandse zijde de bevoorrading altijd doorgaan. Troepen achter de linie konden zich eenvoudiger verplaatsen naar het strijdtoneel. Voor de toekomst van de Zuiderwaterlinie spelen verbindingen opnieuw een hoofdrol.

Het gaat daarbij deels om nieuwe fysieke verbindingen tussen natuurgebieden en historische bezienswaardigheden. Maar het gaat ook om een gedeelde identiteit die bestaande verdedigingswerken, landschappen en activiteiten samenbrengt onder de noemer Zuiderwaterlinie. Net zoals Route 66 glans (en daarmee een economische impuls) geeft aan een hele reeks locaties langs een weg dwars door de Verenigde Staten, zo zal ook het onderdeel zijn van de Zuiderwaterlinie glans geven aan vestingsteden, natuurgebieden, horeca en leisure.

Drie perspectieven

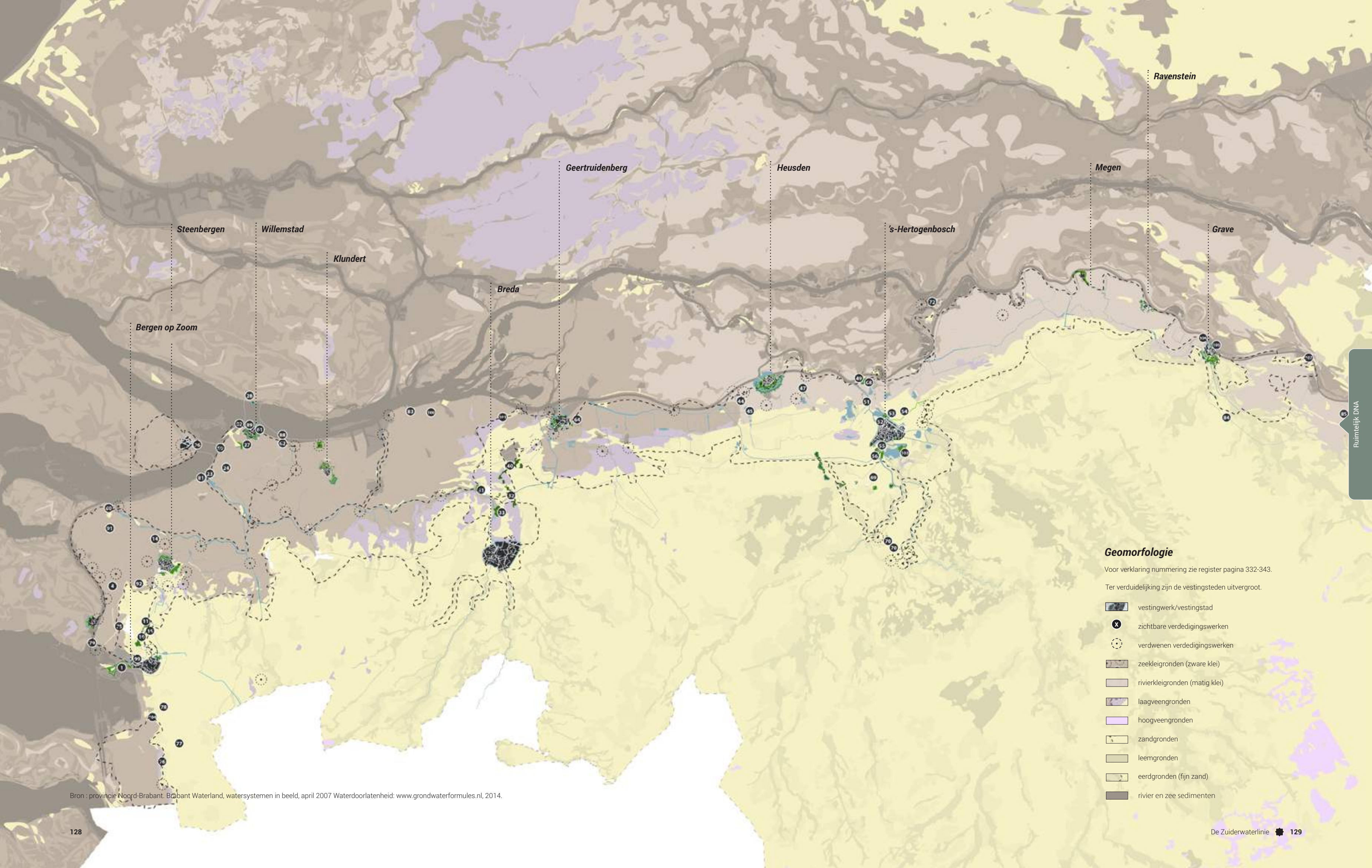
We beschrijven drie perspectieven voor het opnieuw in stelling brengen van de Zuiderwaterlinie. In het eerste perspectief benoemen we de kansen voor een unieke, 150 kilometer lange landschaps- en natuurontwikkelingszone.

In het tweede perspectief ontrafelen we het ruimtelijk DNA van de fortificaties, zodat die opnieuw tot leven kunnen worden gewekt. Tot slot schetsen we een toekomstbeeld waarbij we het bewegen langs de linie tot beleving verheffen.

Een onderscheidend recreatief landschap van formaat

Het samenvoegen van perspectief 1 (de vlakken), perspectief 2 (de punten) en perspectief 3 (de lijnen) resulteert in een onderscheidend (toekomstig) recreatief landschap van formaat waar landschappelijke en cultuurhistorische waarden hand in hand gaan. Een landschap dat niet alleen een militair meesterwerk markeert en een natuurlijk fenomeen is, maar tegelijkertijd een nog steeds voelbare religieuze en culturele scheidslijn die door Nederland loopt.

Geomorfologie

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

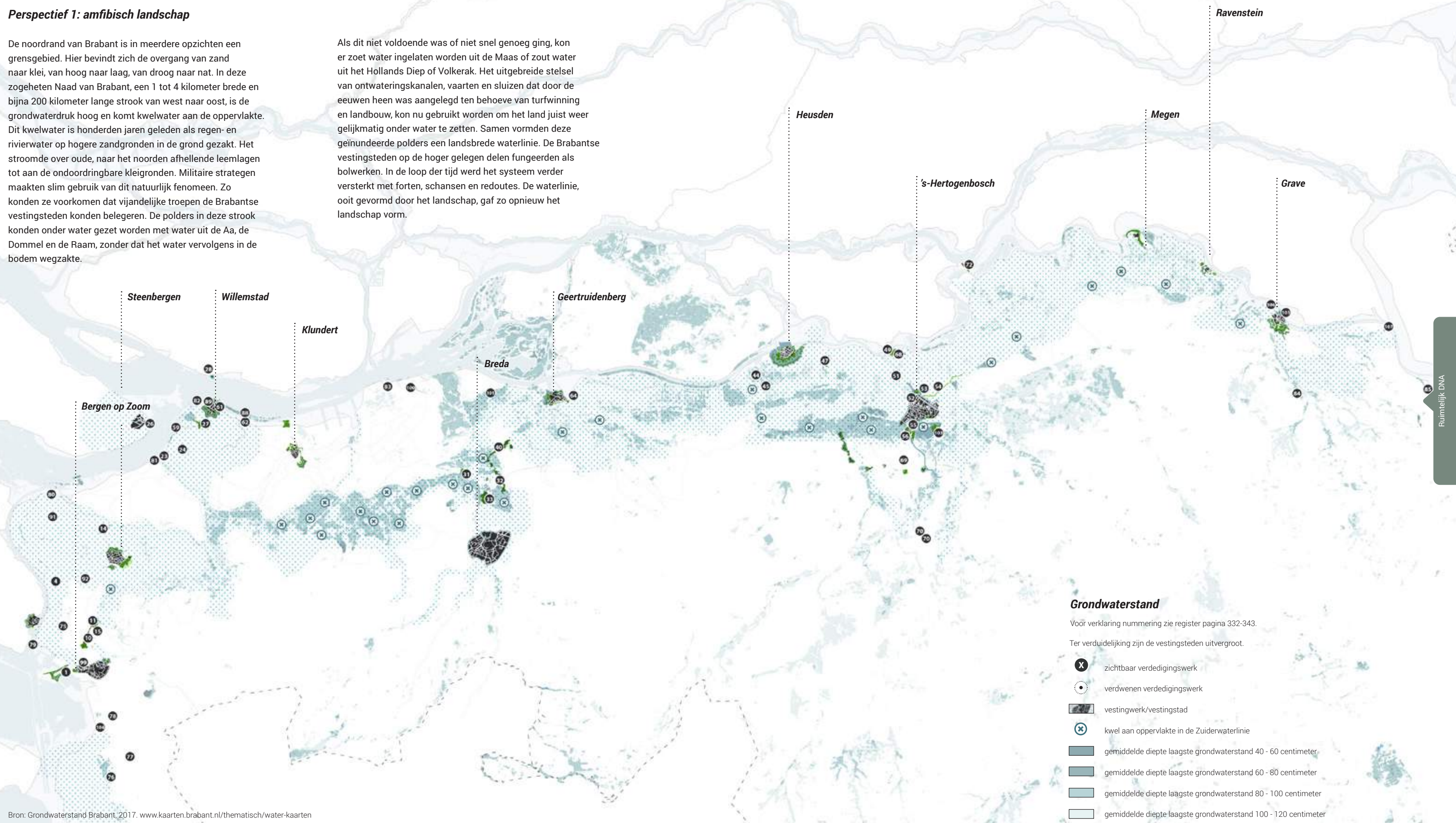
- vestingwerk/vestingstad
- zichtbare verdedigingswerken
- verdwenen verdedigingswerken
- zeekleigronden (zware klei)
- rivierkleigronden (matig klei)
- laagveengronden
- hoogveengronden
- zandgronden
- leemgronden
- eerdgronden (fijn zand)
- rivier en zee sedimenten

Bron : provincie Noord-Brabant. Brabant Waterland, watersystemen in beeld, april 2007 Waterdoorlatenheid: www.grondwaterformules.nl, 2014.

Perspectief 1: amfibisch landschap

De noordrand van Brabant is in meerdere opzichten een grensgebied. Hier bevindt zich de overgang van zand naar klei, van hoog naar laag, van droog naar nat. In deze zogeheten Naad van Brabant, een 1 tot 4 kilometer brede en bijna 200 kilometer lange strook van west naar oost, is de grondwaterdruk hoog en komt kwelwater aan de oppervlakte. Dit kwelwater is honderden jaren geleden als regen- en rivierwater op hogere zandgronden in de grond gezakt. Het stroomde over oude, naar het noorden afhellende leemlagen tot aan de ondoordringbare kleigronden. Militaire strategen maakten slim gebruik van dit natuurlijk fenomeen. Zo konden ze voorkomen dat vijandelijke troepen de Brabantse vestingsteden konden belegeren. De polders in deze strook konden onder water gezet worden met water uit de Aa, de Dommel en de Raam, zonder dat het water vervolgens in de bodem wegzakte.

Als dit niet voldoende was of niet snel genoeg ging, kon er zoet water ingelaten worden uit de Maas of zout water uit het Hollands Diep of Volkerak. Het uitgebreide stelsel van ontwateringskanalen, vaarten en sluizen dat door de eeuwen heen was aangelegd ten behoeve van turfwinning en landbouw, kon nu gebruikt worden om het land juist weer gelijkmatig onder water te zetten. Samen vormden deze geïnundeerde polders een landsbrede waterlinie. De Brabantse vestingsteden op de hoger gelegen delen fungeerden als bolwerken. In de loop der tijd werd het systeem verder versterkt met forten, schansen en redoutes. De waterlinie, ooit gevormd door het landschap, gaf zo opnieuw het landschap vorm.

Grondwaterstand

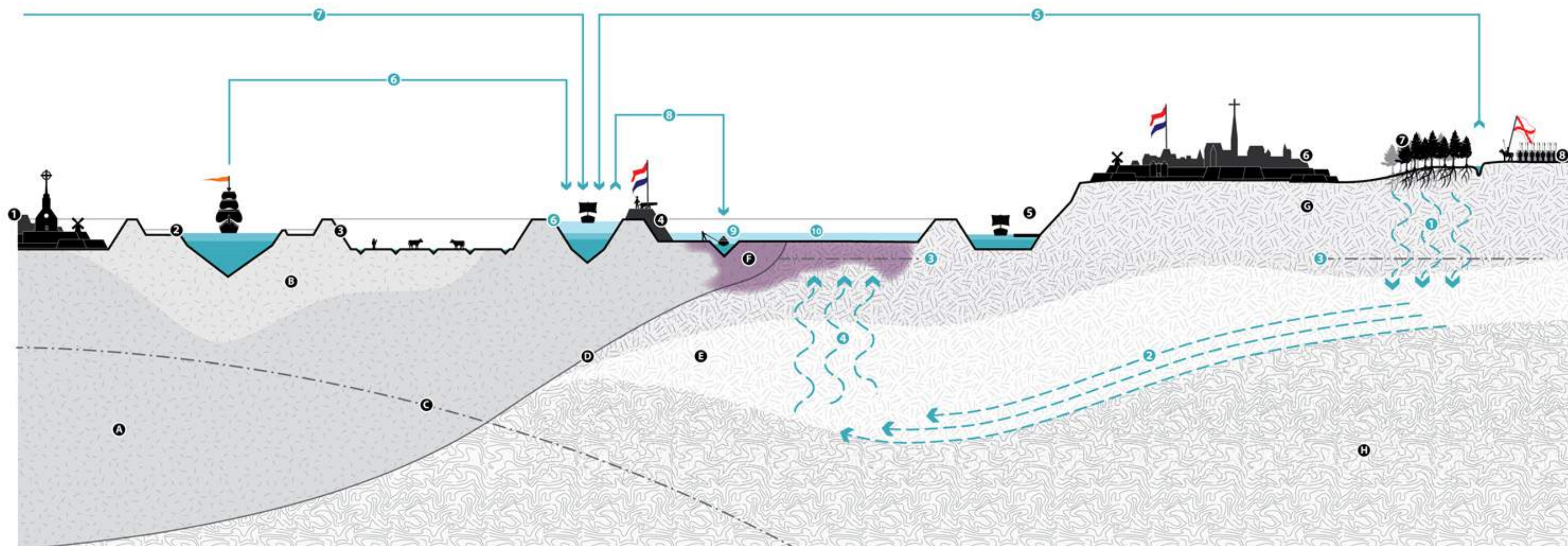
Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

- zichtbaar verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk
- vestingwerk/vestigstad
- kwel aan oppervlakte in de Zuiderwaterlinie
- gemiddelde diepte laagste grondwaterstand 40 - 60 centimeter
- gemiddelde diepte laagste grondwaterstand 60 - 80 centimeter
- gemiddelde diepte laagste grondwaterstand 80 - 100 centimeter
- gemiddelde diepte laagste grondwaterstand 100 - 120 centimeter

Bron: Grondwaterstand Brabant, 2017. www.kaarten.brabant.nl/thematisch/water-kaarten

Het inundatieprincipe van de Zuiderwaterlinie

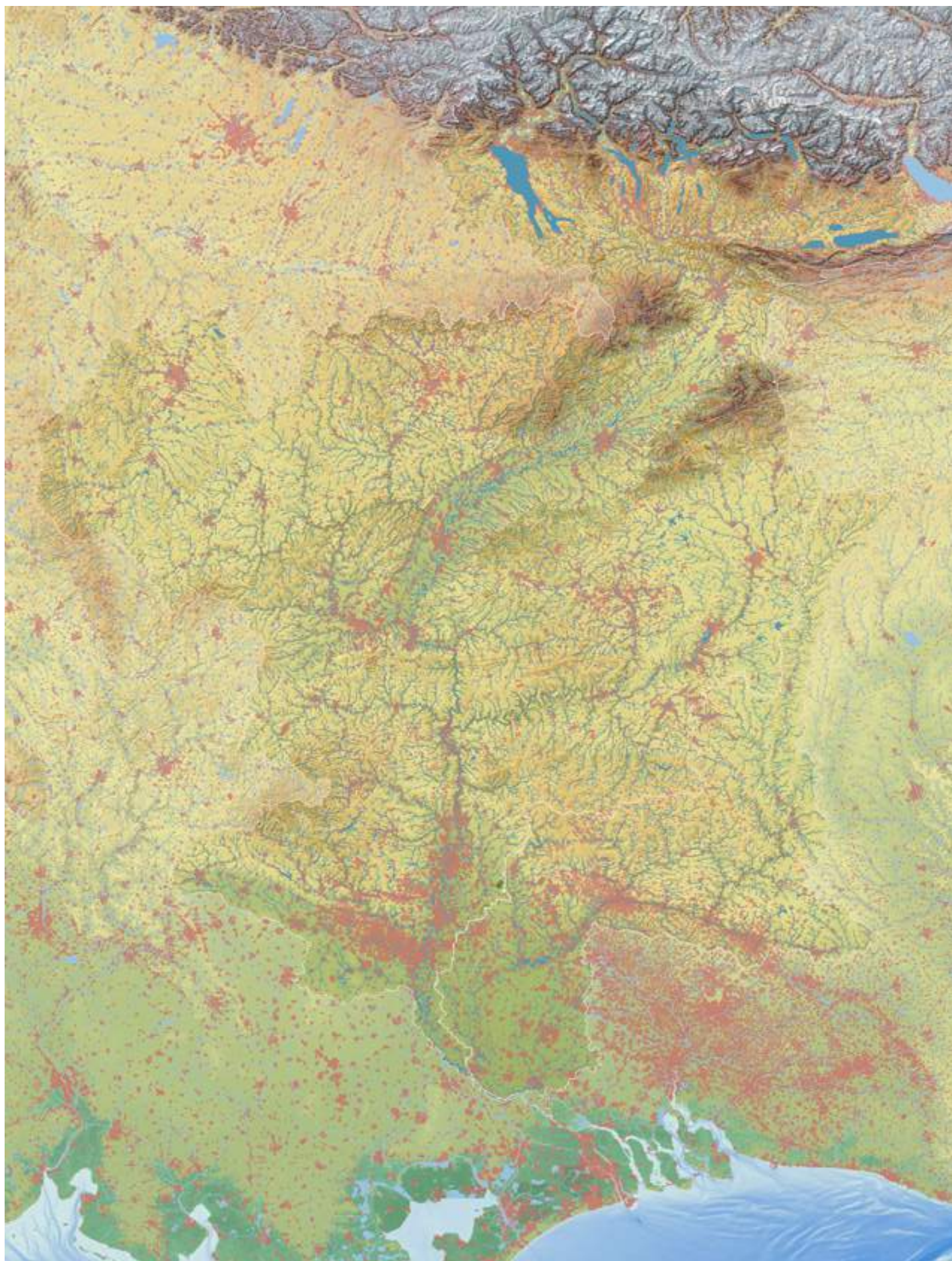

1. Op de overgang van het relatief hoog en droog gelegen dekzandplateau naar de rivier- en zeekelegebieden die ten noorden liggen daarvan, is sprake van een sterke kweldruk. Dit water is honderden jaren geleden als regen- en rivierwater op hogere zandgronden in de grond gezakt tot de slecht doordringbare leemlaag eronder.
2. Deze leemlaag helt licht af naar het noorden, zodat het grondwater doorstroomt tot de ondoordringbare kleigronden.
3. Het regenwater (1) stroomt voortdurend via de leemlaag naar de kleigronden. Dat stuwt het water hier omhoog. Het gesloten systeem dat zo ontstaat, zorgt dat de grondwaterstand (3) op gelijke hoogte blijft. Doordat de zandgronden hoger liggen, komt het grondwater bij deze grens omhoog: de wet van de communicerende vaten.
4. Deze kweldruk manifesteert zich het duidelijkst op de zogenaamde Naad van Brabant: de overgangen van zand/veen naar klei in een langgerekte zone tussen Woensdrecht en 's-Hertogenbosch. In deze strook komt een grote hoeveelheid kwelwater aan de oppervlakte. Door de hoge grondwaterstand is het inonderen van deze polders gemakkelijker, het water zakt niet de bodem in.

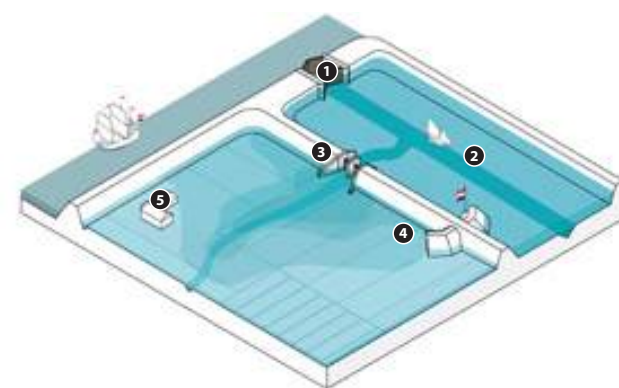
5. Via beken komt het water in de grotere stromen terecht. Zoals de Dommel, de Essche Stroom, de Zoom, de Aa en de Boven Mark.
6. In sommige stromen wordt het inundatiewater gebufferd alvorens te inonderen. De Steenbergse Vliet, de Mark, de Donge en de Dieze zijn voorbeelden hiervan.
7. Mocht de waterstand in deze stromen te laag zijn, dan kon men in West-Brabant tijdens vloed zeewater inlaten en bufferen in verschillende stromen, zoals de Mark en de Steenbergse Vliet.
8. Via inundatiesluizen stroomt het water uit de buffers in de polders.
9. Via sloten en kreken, en soms ook via turfvaarten (zoals in West-Brabant en 's-Hertogenbosch), kan het water de polders in.
10. De polders komen tot een diepte van 30 tot 60 centimeter onder water te staan: te diep voor de infanterie, maar te ondiep voor boten.

1. De steden van Holland en Zeeland, beschermd door de grote wateren.
2. Het Hollands Diep en de Maas, de belangrijkste transportroute.
3. Laaggelegen kleipolders.
4. Redoute voor de bescherming van de inundatiesluis tegen de vijand én tegen lokale boeren die hun land wilden beschermen.
5. Alle vestingsteden zijn (voor de bevoorrading) via kleinere stroompjes en rivieren verbonden aan de grote wateren.
6. Frontierstad gebouwd op de zandgronden. (Zie kaart: 'Connectie met het landschap: geomorfologie, bladzijde 128'.)
7. Productiebos met naaldbomen. Hiervoor waren de zandgronden erg geschikt. Dit hout gebruikten ze voor scheepsbouw in Zeeland en Holland. Voorbeelden van deze bossen: de Wouwse Plantage en het Mast(!)bos in Breda.
8. Spaanse troepen.

- A. Zware (zee) klei.
- B. Rivierklei.
- C. Diepte zoet-zout grensvlak van het grondwater.
- D. De Naad van Brabant. Dit is een 1 tot 4 kilometer brede en 175 kilometer lange strook die door Noord-Brabant loopt, van west (Ossendrecht) naar oost (Maashees). Deze strook wijkt af van het omliggende landschap en vormt een scheidslijn tussen de zandgrond in het zuiden en de kleigrond in het noorden.
- E. Zandgronden, watervoerende laag.
- F. Laagveengronden.
- G. Dekzandgronden.
- H. Moeilijk doordringbare leemgronden.

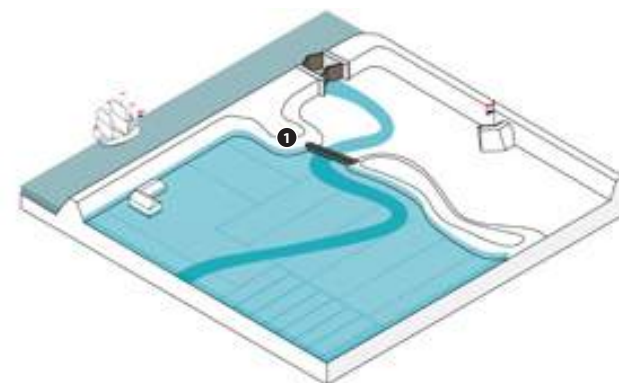
De delta van Nederland en haar positie in het afwateringsgebied. Bron: H+N+S, 2015.

Vier manieren van inunderen

1. Inundatiesluis vanuit de rivier

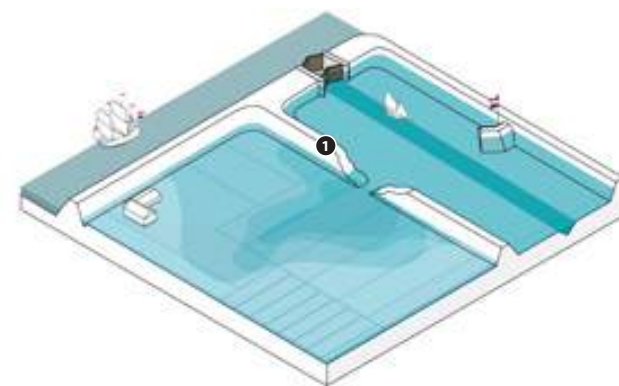
1. Een sluis stremt de waterafvoer van de rivier, het water stijgt.
2. In de rivieren wordt het water gebufferd, totdat het nodig is om de polders te inunderen.
3. Via een inundatiesluis komt water de polder in.
4. Een redoute beschermt de inundatiesluis die alleen te bereiken is via de dijken (accessen).
5. Boerderijen en landbouwgrond zijn onbruikbaar.

2. Damsluis

Als de te inunderen polder in een doorstroomgebied lag van bijvoorbeeld een beek of rivier, bouwden ze simpelweg een dam in de stroom. Deze zogenoemde damsuis hield het water (voor een deel) tegen zodat het achterliggende land onder water stroomde.

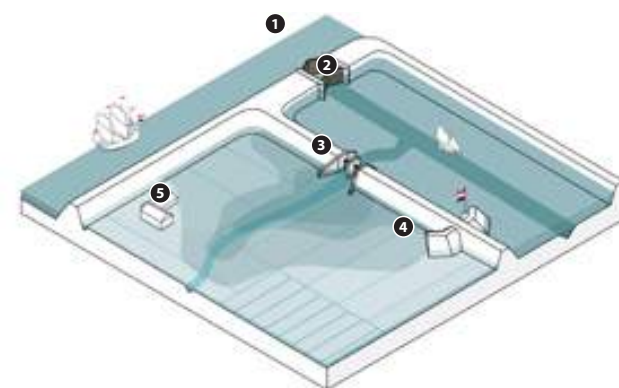
1. Damsluis

3. Doorsnijding dijk

In oorlogstijd was het soms improviseren. Delen van het inundatiesysteem waren in vijandige handen of de inundatiesluis was gesaboteerd. Of boze boeren vielen de sluisen aan. Dan was het noodzaak om dijken door te steken (zogenaamde doorsnijding) om het inundatiepijl in stand te houden. Het kwam ook voor dat het water wegliep, of dat de polder droogviel. Extra inlaatpunten waren dan nodig.

1. Doorsnijding van de dijk

4. Inundatie vanuit de zee

1. Tijdens vloed wordt, via een sluis, zout water ingelaten.
2. In de rivieren (zoals de Steenbergsche Vliet), wordt het (zoute) water gebufferd totdat het nodig is om de polders te inunderen.
3. Via een inundatiesluis wordt water de polder ingelaten.
4. Een redoute beschermt de inundatiesluis die alleen te bereiken is via de dijken (accessen).
5. Boerderijen en landbouwgrond zijn onbruikbaar door de inundatie. Het zoute water heeft de landbouwgronden een tijd lang onbruikbaar gemaakt. Dit zorgde vaak voor veel verzet.

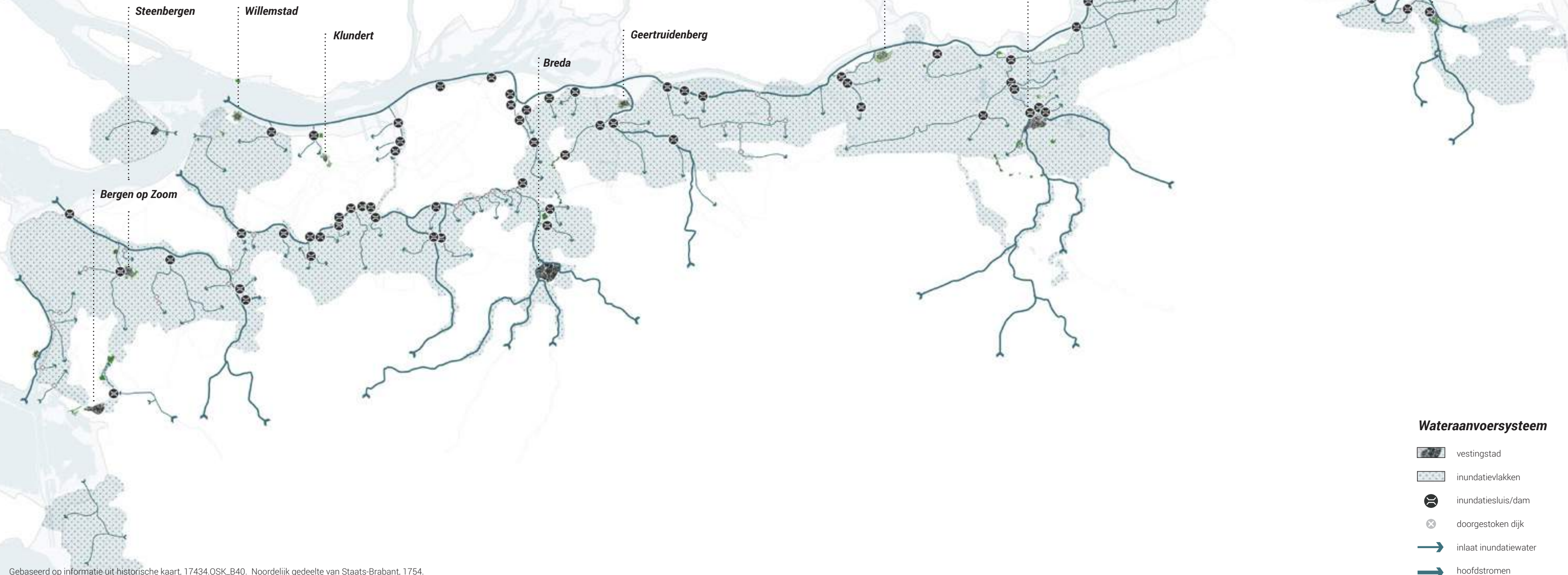
Nederland en het water

'Water' is een internationaal thema bij de promotie van Nederland. Misschien wel hét thema dat ons nationale DNA definieert. Het Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen lanceerde een campagne waarin het verhaal over Nederland en het water centraal staat. Dat verhaal concentreert zich voor een groot deel nog op de verdediging tegen het water: de Deltawerken spelen er een grote rol in.

Wonderlijk verhaal

Het thema 'landverdediging met behulp van het water' hoort net zo goed bij het wonderlijke verhaal van een land in een delta onder zeeniveau.

Sterker nog, het versterkt het Nederlandse waterverhaal alleen maar. De waterbouwkundige techniek waarmee de Nederlanders droge voeten houden, is grotendeels dezelfde als waarmee wij ons land in het verleden planmatig onder water zetten. Het eerste is al bijzonder, maar de combinatie met het tweede maakt het verhaal tot iets bijna ongelooflijks. Kortom, laten we de vele waterlinies in ons land onderdeel maken van het unieke verhaal van Nederland en het water!

Gebaseerd op informatie uit historische kaart, 17434.OSK_B40. Noordelijk gedeelte van Staats-Brabant, 1754.

Watersysteem

- vestingstad
- inundatievlakken
- inundatiesluis/dam
- doorgestoken dijk
- inlaat inundatiewater
- hoofdstromen

Vestingstad Klundert

In de Tachtigjarige Oorlog lag Klundert op een strategische plek: precies op de grens van Holland en Brabant. Willem van Oranje omwalde daarom het stadje in 1583 met vestingwerken. Klundert was daarmee onderdeel van de Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak. Uiteindelijk werd de vestingstad gespaard: het werd nooit belegerd door de Spanjaarden.

Bron: Vilda fotografie

Gewaardeerd landschap

Voor wie het wil zien, is de Zuiderwaterlinie nog steeds herkenbaar in het landschap als complex van fortificaties, vestingwerken en inundatievlakten. Van de fortificaties en vestingwerken is een groot deel nog intact of gereconstrueerd. Andere vestingwerken zijn verlaten en veroverd door de natuur. Deze vestingwerken, die ooit dekking gaven aan soldaten, bieden nu beschutting aan bijzondere flora en fauna. Maar er zijn ook vestingwerken geslecht, bijvoorbeeld voor stadsuitbreiding. Zelfs daar verraden kenmerkende geometrische structuren in het landschap of een bocht in de weg de aanwezigheid van een andere ruimtelijke orde met een geheel eigen, militaire logica. De meeste van de voormalige inundatievlakten vormen ook nu nog open landschappen.

Om bruikbaar te blijven voor landbouw, moet het water er goed worden afgevoerd. Sommige van deze gebieden bleken echter te nat of te zilt en helemaal niet geschikt voor landbouw. Hier kon de natuur ongestoord haar gang gaan. Op deze moerassige en zilte gronden komen planten- en diersoorten voor die ooit kenmerkend waren voor het Nederlandse deltalandschap, maar nu nog maar zelden in ons land voorkomen. Deze 'onbruikbare' gronden zijn inmiddels gewaardeerde grote en kleine natuurgebieden, sommige zijn onderdeel van het Nationaal Natuurnetwerk (NNN). Het bijzondere natuurlijke karakter bracht een aantal van deze moerassige gebieden de status van 'natte natuurparel'.

Beekherstel Graafsche Raam

De Graafsche Raam is deels een overblijfsel van de Beerse Maas. Deze stroomt nog langs Escharen en Grave, waar ze deel uitmaakte van de voormalige verdedigingsgordel. Uiteindelijk watert de Graafsche raam, via het Gemaal Van Sasse, uit in de Maas. In 2009 werd begonnen met het beekherstel van 13,4 km van het dal,

Verder stroomopwaarts ligt het Defensiekanaal / Peelkanaal. Het Defensiekanaal of Peelkanaal werd in 1939 in de Peel gegraven. Het deed dienst als afwateringskanaal en antitankgracht. Aan de westzijde werd een 80 kilometer lange verdedigingslinie gebouwd met mijnevelden, kazematten, prikkeldraadversperringen en daar achter loopgraven. Deze werd de Peel-Raamstelling genoemd.

Natte natuurparel Hooibroeken

Het gebied Hooibroeken bestaat uit bos en weide. Langs de dijk liggen circa twintig wielen, overblijfselen van dijkdoorbraken. Dijk en wielen zijn groeiplaatsen voor bijzondere plantensoorten. Vroeger overstroomde het hier regelmatig door de Maas. Het gebied ligt laag ten opzichte van de omgeving en is daarom heel geschikt voor berging van oppervlaktewater.

Volkerak-Zoommeer

Aanvullend kreekherstel zorgt voor een recreatieve connectie tussen de forten én vergroot de leesbaarheid van de historische ontwikkeling van het landschap.

De Spinolaschans

De Spinolaschans ligt tussen Terheijden en Breda aan de rivier de Mark. Deze schans gebruikten onder meer de Staatse troepen tijdens het Beleg van Breda in 1637. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt vormt het ook nu nog een karakteristiek element in het landschap. De komende jaren wordt de schans in ere hersteld in combinatie met de waterbergingsfunctie.

Vierde bergboezem Breda

Een deel van de polders ten noorden van Breda wordt als overloopgebied ingericht voor water uit rivier de Mark tijdens extreem hoog water. Ook draagt het gebied bij aan recreatie en natuur.

Versterken verbindingen

Het doortrekken van het Nationaal Natuurnetwerk zorgt voor een connectie tussen het Groene Woud en 's-Hertogenbosch, maar ook tussen binnenstad - fort Isabella - Lunetten van Vught en de redoutes van Boxtel: de linie uit 1830.

Bestaande landschappen en natuurgebieden

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

- X zichtbaar verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk
- vestingwerk/vestingstad
- bebouwde omgeving
- 📍 natuurpoort
- natte natuurparel
- natte natuurparel beschermingszone
- Nationaal Natuurnetwerk (NNN)
- Natura 2000
- nationaal park
- nationaal landschap
- versterken waterstructuren / beekdalen
- voormalige inundatievlakten Zuiderwaterlinie

Bunkertreffe. Op een bunker is een uitzichtpunt aangebracht die je laat uikijken over de Dintelse gorzen en de polders van Steenberg.
Ontwerp: Ro&Ad, 2016. Foto: Katja Efftingh, 2016.

Groene ruggengraat

Het natuurlijke fenomeen van de Naad van Brabant en het inventief gebruik als waterlinie bieden ook aanknopingspunten voor een toekomstperspectief. In een van de meest dichtbevolkte gebieden van Europa kunnen we hier een recreatielandschap van formaat ontwikkelen, waar cultuurhistorie en natuur- en landschapsontwikkeling hand in hand gaan. Sommige verdedigingswerken fungeren er als stadparken, andere als natuurpoorten naar natuurgebieden tussen de steden. Samen met het tussenliggende landschap ontstaat zo een groene ruggengraat die de Brabantse vestingsteden aaneenrijgt, van Bergen op Zoom tot Grave. Met deze ontwikkeling evolueert een voormalig grensgebied tot recreatieve en ecologische verbindingzone.

Oog in oog met een Schotse Hooglander bij het Benedensas en de Dintelse Gorzen.
Bron: Nicole van Groningen, 2016.

0 10 km

Kaart van de Everglades in verhouding tot het amfibielandschap van de Zuiderwaterlinie.

Grensnatuur

De Zuiderwaterlinie kan uitgroeien tot een robuust natuur- en landschapontwikkelingsgebied. Op steeds meer plaatsen krijgt de amfibische natuur de ruimte op de dynamische grens van land en water. Geen lieflijk, arcadisch landschap met aangeharkte paden, maar woeste en deels ondoordringbare 'grensnatuur'. Een deltalandschap van schorren en slikken, natte graslanden, plas-dras, broekbossen, moerassen, turfputten en boekweitpercelen.

Het landschap kan de Nederlandse evenknie van de Everglades worden

Er zijn al veel bestaande kleine en grotere natuur-gebieden die samen een amfibisch landschap van formaat kunnen vormen. Deze bestaande stukjes waardevolle natuur kunnen op strategische plekken worden uitgebreid en verbonden. Door kalk- en ijzerhoudend kwelwater terug te laten keren, krijgt dit oerlandschap een uniek en onderscheidend karakter met zeldzame plant- en diersoorten.

Door de grootschalige ontwatering van de bestaande gebieden voor landbouw is er slechts nog een fractie over van de natuurlijke kwel. In sommige delen, zoals in het Halstersch Laag, maakt men al bewust ruimte voor deze bijzondere kwelnatuur.

Een woest amfibisch landschap aan de rand van de Nederlandse delta kent niet alleen unieke flora en fauna, maar daagt ook uit tot bijzonder recreatief gebruik. Het landschap van de Zuiderwaterlinie en de Naad van Brabant kan, samen met andere delen in het rivierengebied (zoals de Biesbosch) de Nederlandse evenknie van de Everglades worden. Een landschap dat je kan doorkruisen met kano's en amfibische voertuigen. Waar avontuurlijk overnachten de standaard is. Maar ook een landschap doorspekt met forten en vestingsteden, geladen met heroïsche verhalen en legendes.

0 10 km

Kaart van de Zuiderwaterlinie in verhouding tot het National Park de Everglades.

Bouwstenen amfibielandschap

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

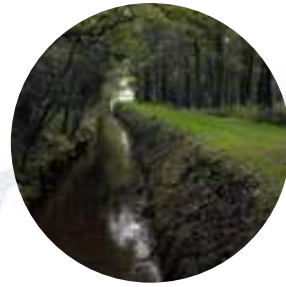
Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

- moeras / turfputten
- broekbos
- natte graslanden
- hogere graslanden
- boekweitpercelen
- schorren en slikken
- wadden, slikken en platen
- wilgenakkers / griend
- open water
- beekdalen, stromen en turfvaarten
- voormalige inundatievlakken Zuiderwaterlinie

Verdronken Aanwas en het Verdronken Westland, Steenberg

Al vanaf 1584 werd bij Steenberg geïndundeerd met zout water. Daardoor waren deze polders soms jaren onbruikbaar voor de landbouw, vandaar hun naam. Onder Steenberg verkleinden dijken enkele polders. Dat maakte het mogelijk om deze polders deels te inunderen en het grootste deel van de polders voor inundatie te sparen.

Turfvaarten West-Brabant

Turfvaarten dienden als inwateringskanaal voor het inunderen van de lagergelegen veengronden. De meest bekende turfvaarten zijn de Zoom, gebruikt voor het inunderen van de zuidzijde van de West-Brabantse Waterlinie, en de vaart tussen Breda en (Etten) Leur. Daar verstoppen zeventig man zich in een turfschip om het kasteel van Breda van de Spanjaarden te veroveren. Enkele dagen later nam Maurits Breda in.

Mastbos Baronie van Breda

Dit vijfhonderd jaar oude cultuurbos is een van de alleroudste naaldbossen en (na de Wouwse plantage) het oudste cultuurbos van Nederland. Het Mastbos heeft in de loop der eeuwen hout geleverd voor onder meer de bouw van het Kasteel van Breda en de Spaanse vloot. Het leverde de materialen voor de omsingeling van Breda in 1624. Later leverde het masten voor de schepen van de VOC.

Dintelse Gorzen Ten noorden van Steenberg

In 1582 bedachten de Spanjaarden een list. Ze staken het riet aan de noordkant van Steenberg in brand en lieten enkele manschappen onder dat rookgordijn net doen alsof ze vanaf die kant de stad benaderden. Terwijl de calvinisten in spanning naar de rook turden, viel de Spaanse bevelhebber Steenberg in 1582 razendsnel binnen via de Zuidwal.

Brabantse Wal Bergen op Zoom

In het westen zeele, in het oosten zandgronden. Deze kleine heuvelrug begint ten noorden van Bergen op Zoom en loopt door tot ver in België. Deze wal, en met name de steilrand met een hoogteverschil tot twintig meter, vormde een natuurlijke barrière tussen Zeeland en de rest van Brabant.

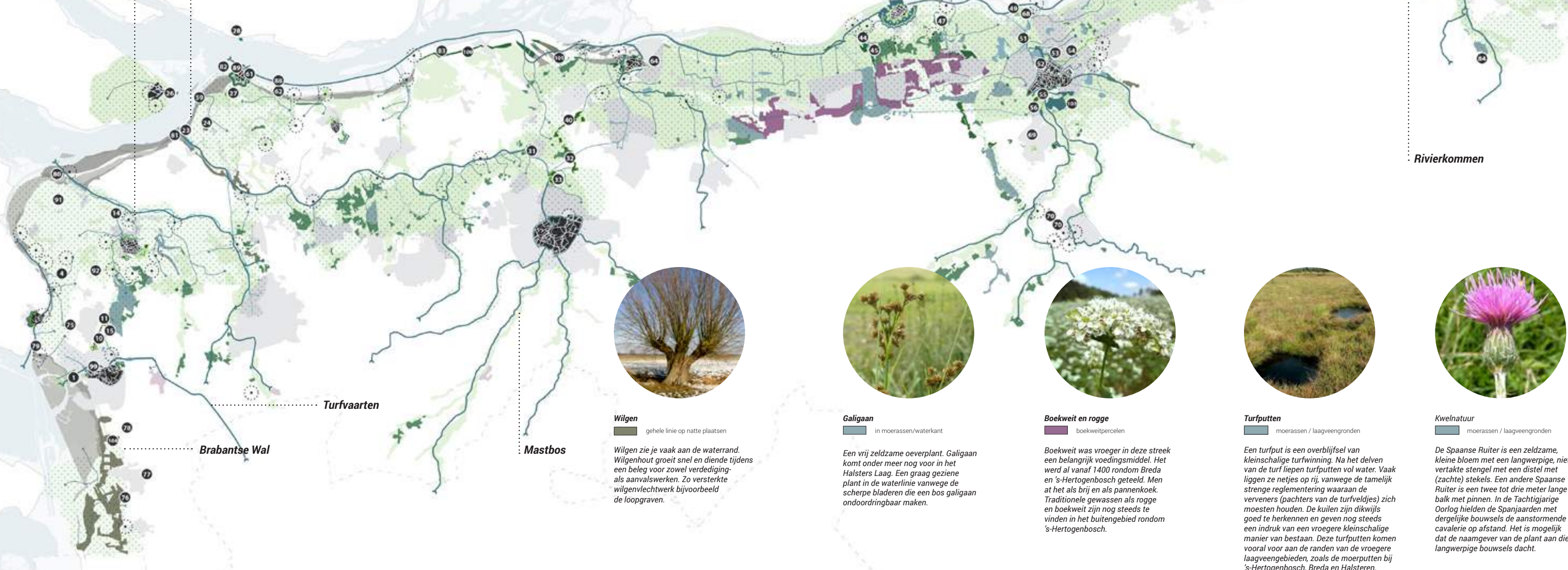

Rivierkommen Tussen 's-Hertogenbosch en Grave

Een laaggelegen gebied naast een rivier waarin klei is afgezet. Kommen ontstaan bij de overstromingen van rivieren in de benedenloop van de rivier. Als de rivier overstroomt, blijft er zand en klei achter. Klei klinkt in door ontwatering (en uitdroging) waardoor de komgronden lager liggen dan de oeverwallen. Deze kommen werden geïndundeerd door rivierwater in te laten stromen in het oosten van de Zuiderwaterlinie.

Verdronken Aanwas en het Verdronken Westland

Dintelse Gorzen

Wilgen
gehele lijn op natte plaatsen

Wilgen zie je vaak aan de waterrand. Wilgenhout groeit snel en diende tijdens een beleg voor zowel verdedigings- als aanvalswerken. Zo versterkte wilgenvechtwerk bijvoorbeeld de loopgraven.

Galigaan
in moerassen/waterkant

Een vrij zeldzame oeverplant. Galigaan komt onder meer nog voor in het Halsters Laag. Een graag geziene plant in de waterlinie vanwege de scherpe bladeren die een bos galigaan ondoordringbaar maken.

Boekweit en rogge
boekweitpercelen

Boekweit was vroeger in deze strek een belangrijk voedingsmiddel. Het werd al vanaf 1400 rondom Breda en 's-Hertogenbosch geteeld. Men at het als brij en als pannenkoek. Traditionele gewassen als rogge en boekweit zijn nog steeds te vinden in het buitengebied rondom 's-Hertogenbosch.

Turfputten
moerassen / laagveengronden

Een turfput is een overblijfsel van kleinschalige turfwinning. Na het delven van de turf liepen turfputten vol water. Vaak liggen ze netjes op rij, vanwege de tamelijk strenge reglementering waaraan de verveners (pachters van de turfveldjes) zich moesten houden. De kuilen zijn dikwijls goed te herkennen en geven nog steeds een indruk van een vroegere kleinschalige manier van bestaan. Deze turfputten komen vooral voor aan de randen van de vroegere laagveengebieden, zoals de moerputten bij 's-Hertogenbosch, Breda en Halsteren.

Kwelnatuur
moerassen / laagveengronden

De Spaanse Ruiter is een zeldzame, kleine bloem met een langwerpige, niet vertakte stengel met een distel met (zachte) stekels. Een andere Spaanse Ruiter is een twee tot drie meter lange balk met pinnen. In de Tachtigjarige Oorlog hielden de Spanjaarden met dergelijke bouwsels de aanstormende cavalerie op afstand. Het is mogelijk dat de naamgever van de plant aan die langwerpige bouwsels dacht.

Klimaatlinie

Bij hevige regenval en hoge waterstanden in de beken en rivieren heeft Brabant veel wateroverlast. Door de verandering van het klimaat neemt dat alleen maar toe. De voormalige inundatievelden hebben zich al bewezen als waterbuffers. Ook in de toekomst kunnen we ze strategisch inzetten door hier het overtollige water tijdelijk op te slaan. Zo ontstaat er een nieuwe nutsfunctie voor de relatief natte agrarische gronden én een functionele en economische drager voor natuur- en landschapsontwikkeling. Zelfs de historische inundatiesluizen die een sleutelrol hadden in de Zuiderwaterlinie, kunnen opnieuw een rol van betekenis krijgen bij het onder water zetten van de voormalige inundatievelden. De Zuiderwaterlinie kan weer in stelling worden gebracht, ditmaal tegen het wassende water als gevolg van klimaatverandering. Er staan bij Rijkswaterstaat en de waterschappen, provincies en gemeenten al tal van projecten (Deltaprogramma en KRW) op stapel in de noordrand van Brabant die kunnen bijdragen aan het zichtbaar maken van de Zuiderwaterlinie. Door bij de planvorming en uitvoering kennis te nemen van de cultuurhistorische structuren kan er werk met werk gemaakt worden.

Roode vaart Zevenbergen

De historische (turf)haven en het kanaal de Roode Vaart in het centrum van Zevenbergen wordt gereconstrueerd. Hiermee krijgt de stad weer een verbinding met het water. Het herstel van de Roode Vaart kan van belang zijn voor de zoetwatervoorziening van de regio in de toekomst. Daarnaast kan de ontluiting van de Roode Vaart een grote bijdrage leveren aan de verhoging van het beschermingsniveau tegen (mogelijke) wateroverlast in het stedelijk gebied van Zevenbergen. De ontluiste Roode Vaart is veel beter in staat water op te vangen bij extreme hoosbuien dan de huidige duiker.

Reconstructie (van de contouren van) verdedigingswerken tijdens het aanpassen van de dijken.

Maasoeverpark, 2030

De dijkverlegging, bedoeld om de afvoercapaciteit van de Maas te vergroten, wordt mogelijk gecombineerd met een zogeheten Maasoeverpark. Tijdens de aanleg van het park kunnen historische verdedigingswerken meegenomen worden in het ontwerp.

Waterberging Raamvallei
Met de renovatie van het Gemeaal van Sasse in 2015 kan de Raamvallei 600.000 m³ water bergen bovenstrooms van Grave. Het voorkomen van wateroverlast in stedelijk gebied en beekherstel in combinatie met waterberging.

Volkerak-Zoommeer waterberging

Om het land tijdens hoog water te beschermen sluiten de stormvloedkeringen van de Deltawerken. Het water uit de Maas en de Rijn kan in die situatie niet in zee uitstromen en hoopt zich op in het Haringvliet en Hollandsch Diep. Om ook in die extreme situaties overstromingen in het rivierengebied te voorkomen, is waterberging in het Volkerak-Zoommeer nodig. Het waterpeil stijgt tijdelijk van rond 0 NAP naar ongeveer 2,30 meter boven NAP.

Koppeling bestaande wateropgave projecten met de Zuiderwaterlinie

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

- zichtbaar verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk
- vestingwerk/vestingstad
- bebouwde omgeving
- voormalige inundatievelden Zuiderwaterlinie
- water retentie locatie
- dijkverlegging
- vergraving uiterwaarde op basis van oude meanders
- verhoging/verzwaring dijken
- maatwerk dijkversterking
- kwetsbare locatie (geen dijkverhoging)

Landschapsversterking: het versterken en terugbrengen van het amfibielandschap van de Zuiderwaterlinie.

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroet.

- moeraslandschap
- broekbos
- natte heide
- boekweitpercelen
- schorren en gorzen
- wadden, slikken en platen
- wijstgronden
- natte graslanden
- open water
- bijzonder bos
- X zichtbaar verdedigingswerk
- . verdwenen verdedigingswerk
- vestingstad

Het amfibisch landschap van de Zuiderwaterlinie

Recreatief gebruik van de voormalige inundatievelden tussen Terheijden en Breda. Bron: SMV, 2017.

- 1 De Naad van Brabant vormt de leidraad van de nieuwe oernatuur. (Kalkrijke) Kwel komt hier aan het oppervlak en zorgt voor de terugkeer van het historische Brabantse landschap.
- 2 In het oernatuur landschap worden de condities geschapen voor de historische Brabantse begroeiing van vóór de ontginning zoals broekbossen, natte graslanden en rietmoerassen.
- 3 Dit uitgestrekte landschap verbindt de Brabantse vestingsteden met elkaar en vormt het uitloopgebied voor de stedeling.
- 4 Kanoroutes, struinpaden en andere locatiespecifieke paden zoals het langeafstandswandelpad de Zuiderwaterlinie lopen door dit landschap heen.
- 5 Omdat dit landschap zo uitgestrekt is biedt het ook ruimte voor meer intensief gebruik zoals bijvoorbeeld mountainbikeroutes en wildkamperen.
- 6 Infrastructuur zoals de spoorverbinding tussen Antwerpen, Rotterdam en de Brabantse Stedenrij doorkruisen het landschap. Ook vanaf de weg en het spoor is het landschap te beleven.
- 7 Dit landschap werd vanaf de Tachtigjarige Oorlog tot en met de Koude Oorlog gebruikt als verdedigingslinie. De historische inundatievelden komen overeen met de Naad van Brabant. De forten en verdedigingswerken liggen daarom ook aan de rand van dit oerlandschap en vormen de natuurpoorten tot het gebied.
- 8 Het realiseren van nieuwe natuur rondom bestaande natuurgebieden biedt ruimte voor locatiespecifieke verblijfsrecreatie op water en land.
- 9 Schotse Hooglanders zorgen voor een extensieve begrazing en natuurbeheer.
- 10 Gebiedseigen fauna zoals de bever, libel, salamander en andere amfibiesoorten krijgen weer de ruimte.

Perspectief 2: landscrapers

Eeuwenlang is er gebouwd aan verdedigingswerken in het gebied dat we nu de Zuiderwaterlinie noemen. Spanjaarden, Nederlanders (Staatsen), Fransen en Duitsers hebben hier hun sporen nagelaten. Daarbij bouwden ze, op basis van eigen (nationale) en nieuwe militaire en vestingbouwkundige inzichten, telkens voort op het werk van voorgangers. Veel van de nu nog zichtbare verdedigingswerken zijn dus in zekere zin het resultaat van een indirecte samenwerking tussen vijandelijke vestingbouwkundigen. Het resultaat is een rijke verzameling aan gebouwd en landschappelijk, militair erfgoed met een complexe en unieke historische gelaagdheid. Een mooi voorbeeld is Fort Crèvecoeur dat veelvuldig van eigenaar wisselde; het was zowel in Spaanse, Staatse en Franse handen. Of Fort Sabina, waar de Franse Tour Modèle is uitgebreid met een Nederlandse Kazerne.

Reconstructie

Van Bergen op Zoom tot Grave is de Zuiderwaterlinie bezaaid met forten, redoutes, linies en bunkers van aarde, metselwerk en baksteen, gemaakt naar Spaans, Nederlands, Frans of Duits model uit de 16de, 17de, 18de, 19de en 20ste eeuw. Dit maakt de reconstructie van verdedigingswerken niet altijd even eenvoudig. Zo is Fort de Roovere gereconstrueerd als combinatie van meerdere

bouwperiodes (pagina 168). We zouden er voor kunnen kiezen om, wanneer we ruimtelijke aanpassingen en toevoegingen doen om de verdedigingswerken nieuw leven in te blazen (en nieuwe functies te huisvesten), die ook als afzonderlijke architectonische laag leesbaar te maken. Een voorbeeld is het ontwikkelconcept voor Fort Sabina. Alle nieuwe (archipuncturale) elementen worden daar in zwart staal uitgevoerd (zie pagina 240).

Zandkastelen

De verdedigingswerken werden gebouwd volgens militaire logica. Met geometrische, hoekige vormen, die de verdedigers een ruimtelijk strategisch voordeel moesten bieden. De meeste verdedigingswerken waren van aarde en hadden een 'gesloten grondbalans': de grond uit de gegraven grachten gebruikte men direct om wallen op te werpen. Later kwamen daar bouwsels van baksteen en baksteenbeton bij waarmee aarde werd gekeerd en er binnenruimtes ontstonden die de soldaten enig comfort boden. De aarden bouwwerken begroeiden na constructie vrij snel met gras zodat ze opgingen (en nog steeds opgaan) in het vlakke landschap met hier en daar een bosschage. Hierdoor was de linie moeilijk zichtbaar en stuitte de vijand pas op het laatste moment op een wal, gracht of andere hindernis. De combinatie van geometrische vormen en natuurlijke begroeiing maakt de verdedigingswerken tot intrigerende objecten. Soms gaan zij schuil in het landschap

en soms manifesteren ze zich juist door hun onnatuurlijke vormgeving. Dit maakt ze tot 'land-art' objecten avant-la-lettre. Sommige verdedigingswerken imponeren door hun omvang en vormen heuse 'landscrapers', andere openbaren zich slechts aan het geoefende oog. Misschien zijn verdedigingswerken wel zo aansprekend omdat ze doen denken aan een collectief gedeelde jeugdervaring: het bouwen van kastelen, grachten en fortificaties uit niets meer dan zand en water.

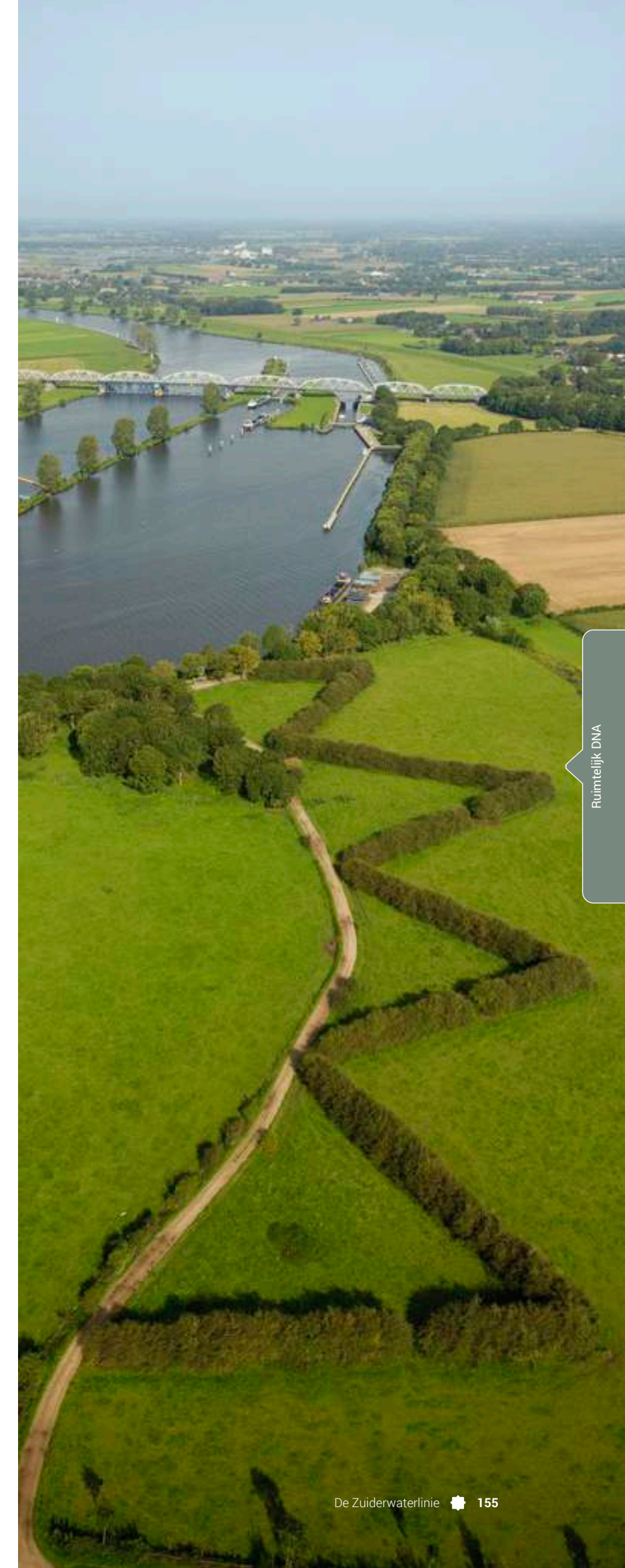
De combinatie van geometrische vormen en natuurlijke begroeiing is intrigerend; dat zou een uitgangspunt moeten zijn bij de herontwikkeling van forten

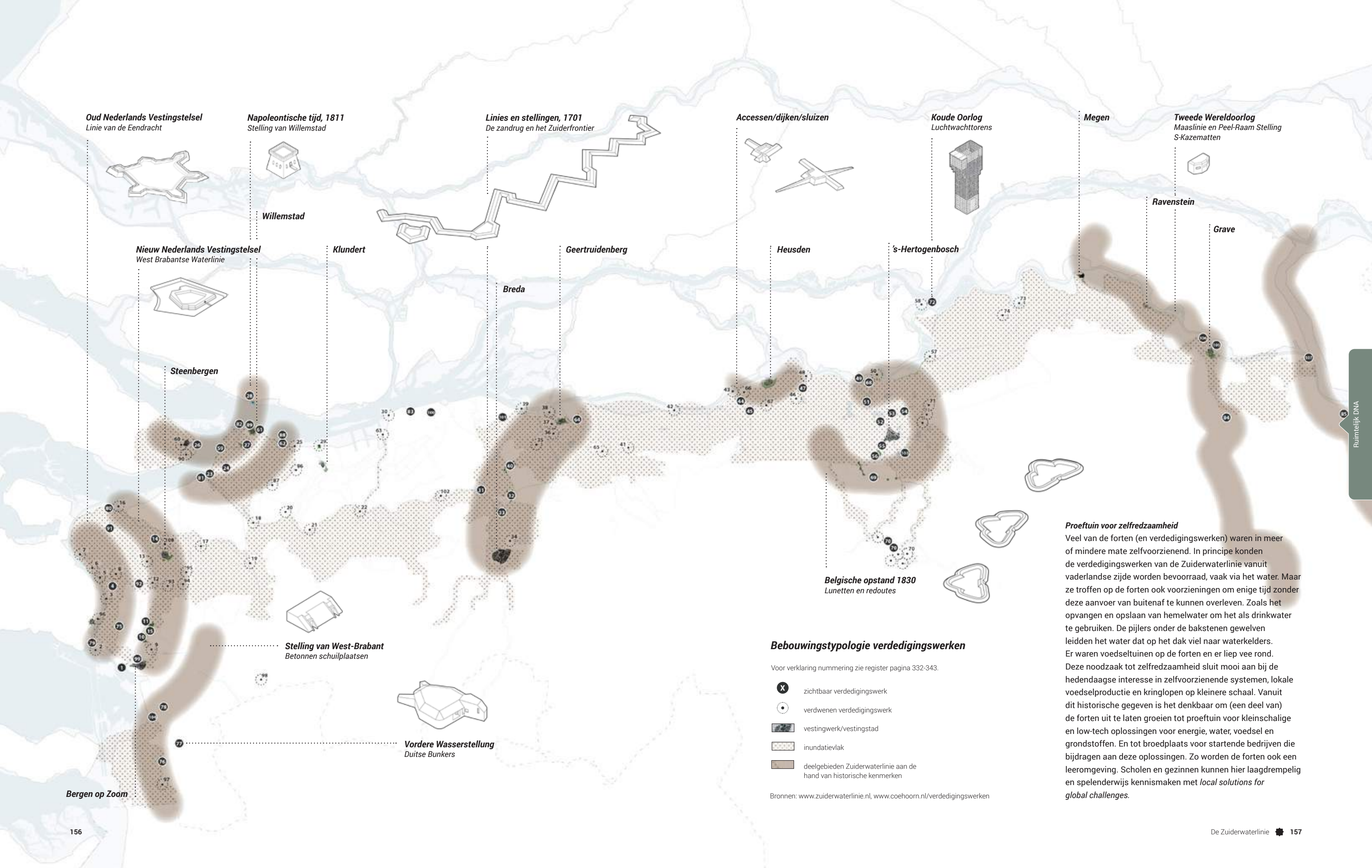
Dit subtiele spel tussen opgaan in de omgeving en het tegelijkertijd verrijken van die omgeving met een onnatuurlijk, geometrisch lijnenspel is een kwaliteit. Die zou ook het uitgangspunt moeten zijn bij de herontwikkeling van de forten. Dit is echter niet eenvoudig en vraagt om ruimtelijk vakmanschap. Met name het toevoegen van nieuwe bouwwerken kan het spel tussen natuur en cultuur verstoren. Maar met kleinschalige doelbewuste ('archipuncturale') ruimtelijke ingrepen kunnen we bestaande kwaliteiten aanlichten en een nieuwe dimensie aan dit spel toevoegen.

Magazijnen van baksteenbeton en aarde, *landscrapers avant la lettre*. Bron: SMV, 2015.

Restanten Kroonwerk Coehoorn bij Grave. Bron: onbekend

Oud Nederlands Vestingstelsel
Linie van de Eendracht

Napoleontische tijd, 1811
Stelling van Willemstad

Linies en stellingen, 1701
De zandrug en het Zuiderfrontier

Accessen/dijken/sluizen

Koude Oorlog
Luchtwachttorens

Megen

Tweede Wereldoorlog
Maaslinie en Peel-Raam Stelling
S-Kazematten

Willemstad

Nieuw Nederlands Vestingstelsel
West Brabantse Waterlinie

Klundert

Geertruidenberg

Heusden

s-Hertogenbosch

Ravenstein

Grave

Breda

Steenbergen

Belgische opstand 1830
Lunetten en redoutes

Stelling van West-Brabant
Betonnen schuilplaatsen

Vordere Wasserstellung
Duitse Bunkers

Bergen op Zoom

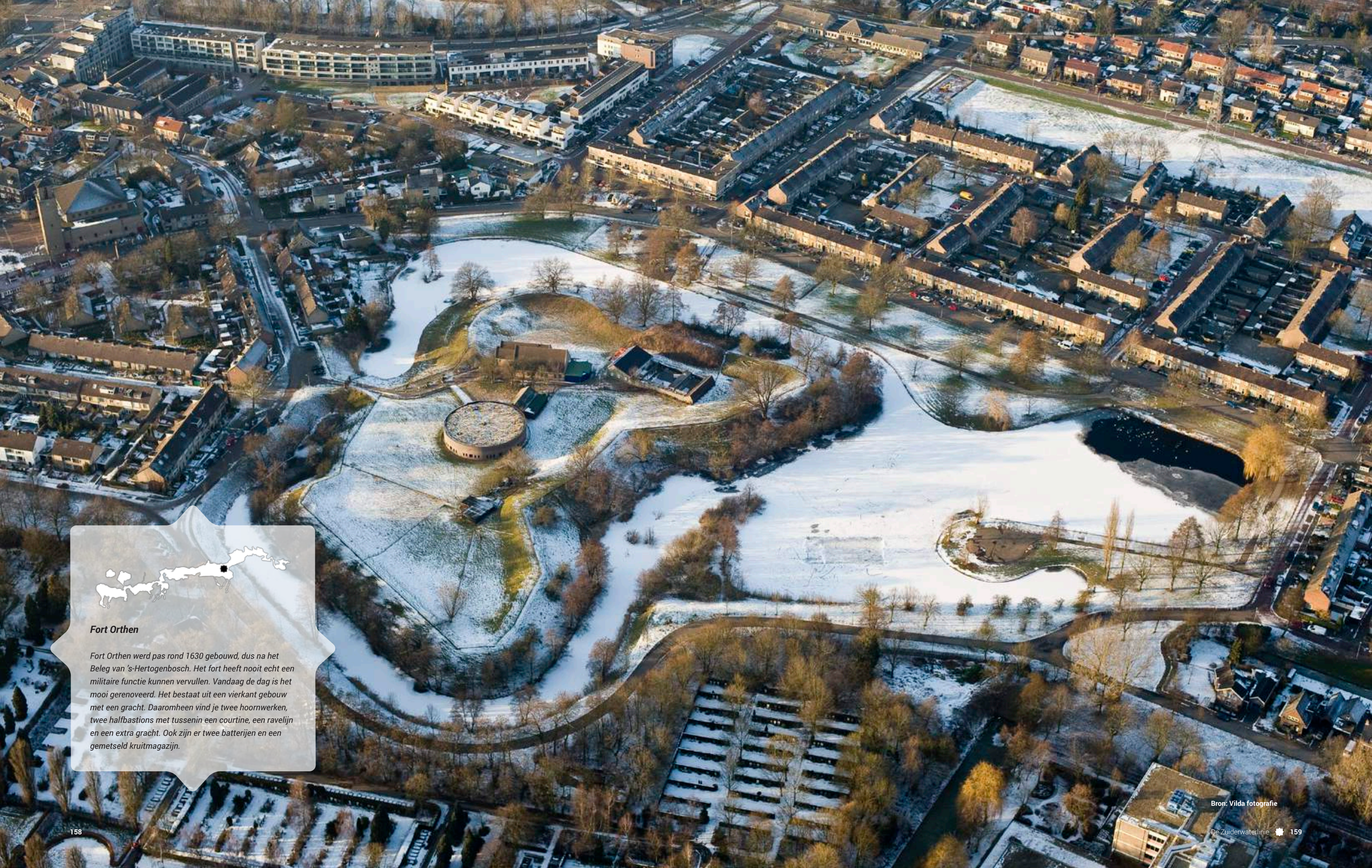
Bebouwingstypologie verdedigingswerken

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

- zichtbaar verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk
- vestingwerk/vestingstad
- inundatievlak
- deelgebieden Zuiderwaterlinie aan de hand van historische kenmerken

Bronnen: www.zuiderwaterlinie.nl, www.coehoorn.nl/verdedigingswerken

Proeftuin voor zelfredzaamheid
Veel van de forten (en verdedigingswerken) waren in meer of mindere mate zelfvoorzienend. In principe konden de verdedigingswerken van de Zuiderwaterlinie vanuit vaderlandse zijde worden bevoorrad, vaak via het water. Maar ze troffen op de forten ook voorzieningen om enige tijd zonder deze aanvoer van buitenaf te kunnen overleven. Zoals het opvangen en opslaan van hemelwater om het als drinkwater te gebruiken. De pijlers onder de bakstenen gewelven leidden het water dat op het dak viel naar waterkelders. Er waren voedseltuinen op de forten en er liep vee rond. Deze noodzaak tot zelfredzaamheid sluit mooi aan bij de hedendaagse interesse in zelfvoorzienende systemen, lokale voedselproductie en kringlopen op kleinere schaal. Vanuit dit historische gegeven is het denkbaar om (een deel van) de forten uit te laten groeien tot proeftuin voor kleinschalige en low-tech oplossingen voor energie, water, voedsel en grondstoffen. En tot broedplaats voor startende bedrijven die bijdragen aan deze oplossingen. Zo worden de forten ook een leeromgeving. Scholen en gezinnen kunnen hier laagdrempelig en spelenderwijs kennismaken met *local solutions for global challenges*.

Fort Orthen

Fort Orthen werd pas rond 1630 gebouwd, dus na het Beleg van 's-Hertogenbosch. Het fort heeft nooit echt een militaire functie kunnen vervullen. Vandaag de dag is het mooi gerenoveerd. Het bestaat uit een vierkant gebouw met een gracht. Daaromheen vind je twee hoornwerken, twee halfbastions met tussenin een courtine, een ravelijn en een extra gracht. Ook zijn er twee batterijen en een gemetseld kruitmagazijn.

Verboden kringen Werk achter de Elshoutse dijk en het Werk op de Staatweg van Heusden in 1879.

De verboden kringen zijn nog steeds herkenbaar in het landschap van nu.

- dijk
- bos
- grasland
- akkerland
- bebouwde omgeving

Gebaseerd op kaart NA 4.OSPV H73 'Plattegrond van de percelen in de verboden kringen van de verdedigingswerken op de Staatweg van Heusden naar Elshout en achter de Elshoutse dijk. 1879-1880'. Bron: www.gahetna.nl/collectie/archief, 2016.

Verboden kringen

"Deze verboden kringen komen uit de zogenaamde Kringenwet, die alles te maken heeft met de verdediging van de vesting 's-Hertogenbosch. De Kringenwet werd in 1814 uitgevaardigd, waarna in 1853 nog een aanpassing kwam. In de wet wordt exact geregeld waar de verboden kringen liggen en welke gebieden open moeten blijven als vrij schootsveld. Binnen die limietpalen kon het Ministerie van Oorlog doen en laten wat ze wilde. Op grond van de Kringenwet waren om elk verdedigingswerk drie verboden kringen getrokken. Op een afstand van 300 meter, de kleine kring, op een afstand van 600 meter, de middelbare kring en op een afstand van 1000 meter de grote kring. Tussen een verdedigingswerk van eerste klasse en de kleine kring mocht slechts met

toestemming van de minister van Oorlog worden gebouwd, en dan slechts met brandbare materialen, zoals hout en riet. Er golden bovendien beperkende bepalingen voor beplantingen. Tussen de kleine en de middelbare kring was er om te bouwen geen toestemming van de minister nodig en was het toegestaan om voor de fundering, schoorsteen en dakbedekking steen te gebruiken. In het gebied tot 1000 meter vanaf de hoofdverdedigingslijn was het verboden om zonder toestemming van de minister van Oorlog infrastructurele werken aan te leggen of te veranderen. De houten huizen konden in geval van oorlog snel worden gesloopt. De Kringenwet was tot 1951 van kracht en werd pas in 1963 definitief ingetrokken."

Bron: www.hollandsewaterlinie.erfgoedroute.nl/documenten-0/geschiedenis/geschiedenis/militaire/@2947/wetgeving-kringenwet/

Avonturenlanschap

Op veel forten vinden teambuildingactiviteiten plaats. Het militaire karakter en de natuurlijke omgeving dagen uit tot activiteiten die buiten de dagelijkse routine staan, maar daar tegelijkertijd wel op reflecteren. Een fort in het moeras is een inspirerende invulling voor het spreekwoordelijke hutje op de hei. Op afstand van de stad, tussen historische wallen en dikke muren (waardoor mobiele telefoons vaak ook geen bereik hebben), is het de perfecte plek om samen ongestoord de toekomst van het bedrijf te verkennen en ieders rol daarin. Het besloten (defensieve) karakter van de forten draagt bij aan het gevoel van afzondering. Opvallend is ook het grote aanbod aan 'active leisure' en avontuurlijke spellen die onbekende talenten en latent leiderschap blootleggen.

Niet zelden komen daar militaire voertuigen (jeeps, ribs, amfibievoertuigen en zelfs helicopters en tanks) aan te pas. Ook overnachten op een fort behoort al tot de mogelijkheden. Samengebracht onder de noemer 'Verleg samen je grens in de Zuiderwaterlinie' kunnen deze activiteiten optellen tot een avonturenlanschap van Bergen op Zoom tot Grave. Een landschap voor zelfontplooiing, reflectie en contemplatie als contramal van het dagelijks leven in de (Brabantse) steden. In de verdere ontwikkeling hiervan liggen vanzelfsprekend ook economische kansen voor het gebied. Met teambuilding en active leisure ontginnen we nog maar een deel van de mogelijkheden. Er is nog een hele reeks aan activiteiten denkbaar waarbij afstand en afzondering kwalitatieve voorwaarden zijn.

Perspectief 3: van vervoer naar vervoering

Hoewel de kansen voor het oprapen liggen om van de Zuiderwaterlinie een recreatielandschap van formaat te maken, moeten we tegelijkertijd constateren dat haast niemand nog gehoord heeft van de Zuiderwaterlinie. Het bestaan hiervan zal dus met enig offensief onder de aandacht van het grote publiek gebracht moeten worden. Verbindingen over land en water en via de lucht en originele vervoersmiddelen die daar gebruik van maken kunnen daarbij helpen.

Route A59. Bron: SMV, 2015.

Zuiderwaterliniep pad

De volle lengte van de Zuiderwaterlinie ervaren te voet; dat wordt momenteel mogelijk gemaakt.

Een langeafstandswandelpad over de volle lengte, van Bergen Zoom tot Grave: het 'Zuiderwaterliniep pad'. Dat pad loopt voor het overgrote deel via bestaande paden. Hier en daar worden ontbrekende delen toegevoegd. De tocht voert langs de vestingsteden en fortificaties, maar ook door moerassen en langs schorren en slikken. Net als bij het Pieterpad kunnen wandelaars de afstand afleggen via een lange, meerdaagse (pelgrims-)tocht, of in meerdere tochten waarbij ze de draad telkens weer oppikken.

De aankomst bij de Zuiderwaterlinie te land

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitgegroot.

- zichtbaar verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk
- vestingwerk/vestingstad
- inundatievlakken Zuiderwaterlinie
- snelweg
- fiets- en wandelnetwerk

Riviercruises

Het bijzondere aan de Zuiderwaterlinie is dat alle vestingsteden vanaf het open water bereikbaar zijn. Willemstad, Geertruidenberg, Heusden, 's-Hertogenbosch, Grave en Ravenstein liggen aan de Maas, terwijl Bergen op Zoom en Tholen bereikbaar zijn via het Rijn-Schelde Kanaal. Breda heeft een (minder brede) waterverbinding via de Mark-Dintel en Steenberghe via de Heen. Ook liggen enkele prachtige forten, zoals Fort Sabina en Fort Buitensluis, direct aan het open water. Je kunt dus vanaf het water de Zuiderwaterlinie in zijn geheel ervaren (elfstedentocht); een aantrekkelijk gegeven voor de riviercruisemarkt. Het aanboren of uitbreiden van deze markt kan een belangrijke economische impuls zijn voor de Zuiderwaterlinie. Dat betekent wel dat er ook steigervoorzieningen bij de betreffende vestingsteden en forten moeten komen, om de steeds langer wordende riviercruiseschepen te kunnen ontvangen.

Amfibievoertuigen

Vervoer kan meer zijn dan het transport van de ene locatie naar de andere. Als we dit verheffen tot een belevenisvolle ervaring kan dat een gebied op de kaart zetten. Wie kent de Everglades airboats niet? En de Thaise tuk-tuks, de Berlijnse Trabanten, de Venetiaanse gondels en de Rotterdamse watertaxi's?

Bij het moerassige landschap van de Zuiderwaterlinie hoort een vervoersmiddel dat land en water verbindt: het amfibievoertuig. Een onvergetelijke tocht in de Zuiderwaterlinie: met een amfibievoertuig langs vestingsteden, fortificaties en inundatievlakten. Wie loopt daar niet warm voor?

De Zuiderwaterlinie over water

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroet.

- zichtbaar verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk
- vestingwerk/vestingstad
- inundatievlakten Zuiderwaterlinie
- route voor grotere schepen
- bevaarbare wateren

Vogelvlichtperspectief

Het omvangrijke complex van vestingsteden, forten, linies en schansen is misschien nog wel het best te zien vanuit de lucht. Vanuit de Zuiderwaterlinie Zeppelin krijgen passagiers overzicht en inzicht in het functioneren van dit waterbouwkundig meesterwerk.

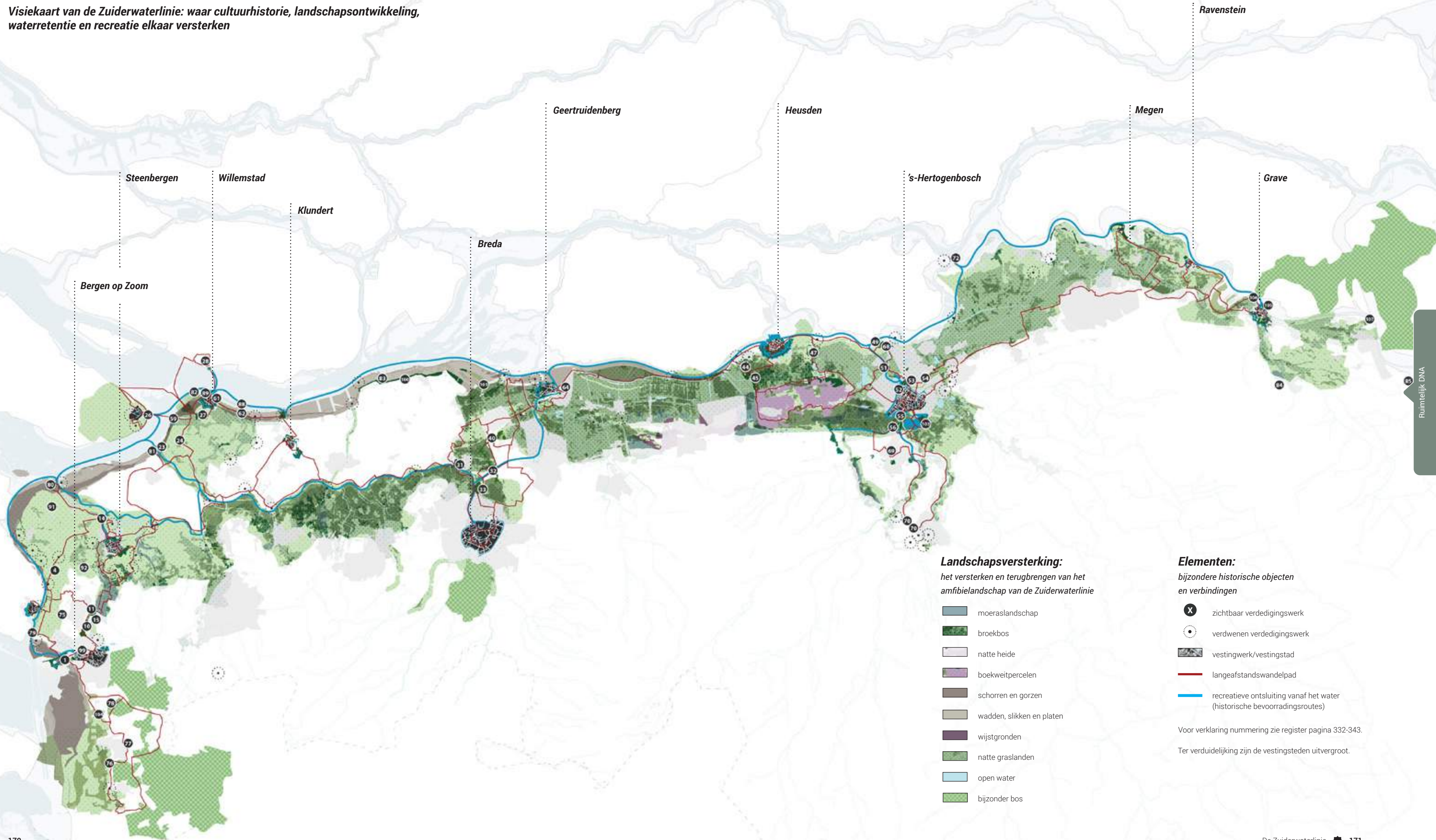
Met de Zuiderwaterlinie Zeppelin is het waterbouwkundig meesterwerk te bewonderen: vanuit de lucht én vanaf de grond

Maar ook vanaf de grond gezien markeert de route van de zeppelin de linie. Via de spiegellende buik van de zeppelin kan je soms zelfs een glimp van de vestingsteden opvangen. En wat dacht je van een Zuiderwaterlinie ballonnenfestival, waarbij heteluchtballonnen over de hele linie opstijgen? Die maken dan samen op indrukwekkende en mediagenieke wijze de lengte van de linie beleefbaar vanuit de lucht en vanaf de grond. ■

De Zuiderwaterlinie vanuit de lucht én vanaf de grond. Bron: SMV, 2018.

Visiekaart van de Zuiderwaterlinie: waar cultuurhistorie, landschapontwikkeling, waterretentie en recreatie elkaar versterken

Landschapsversterking:
het versterken en terugbrengen van het amfibielandschap van de Zuiderwaterlinie

- moeraslandschap
- broekbos
- natte heide
- boekweitpercelen
- schorren en gorzen
- wadden, slikken en platen
- wijstgronden
- natte graslanden
- open water
- bijzonder bos

Elementen:
bijzondere historische objecten en verbindingen

- X zichtbaar verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk
- vestingwerk/vestingstad
- langeafstandswandelpad
- recreatieve ontsluiting vanaf het water (historische bevoorradingsroutes)

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.
Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

Linie van den Hout

De eerste wallen van Linie van den Hout en Linie van den Munnikhof dateren uit 1625. Frederik Hendrik wilde het zwaar belegerde Breda van voedsel en nieuwe troepen voorzien, en plande daarom een aanval op de Kleine Schans in Terheijden. Frederik Hendrik had echter te weinig ladders en veel te weinig manschappen. De aanval ging de geschiedenisboeken in als een enorme blunder. In 2004 zijn er een aantal bomen gekapt in het huidige natuurpark, waardoor de zigzagvorm van de linie weer zichtbaar is.

Bron: Vilda fotografie

Op zoek naar complementariteit tussen de verschillende verdedigingswerken. Bron: SMV, 2018.

6 WELKOM IN DE ZUIDERWATERLINIE

Op naar samenhang in bezoekersontvangst en informatievoorziening

Marco Vermeulen, ruimtelijk ontwerper Studio Marco Vermeulen (SMV)

Met een tijdspanne van meer dan 300 jaar en een lengte van meer dan 160 kilometer zijn er talloze verhalen te vertellen over de Zuiderwaterlinie. Het is moeilijk je hierin niet te verliezen. Er zijn verschillende initiatieven voor informatievoorziening langs de linie. Hoe verhouden deze initiatieven zich tot elkaar? En hoe zorg je ervoor de rode draad niet uit het oog te verliezen? Uit belang voor de bezoeker is er samenhang nodig in informatievoorziening, zodat de verschillende informatiepunten elkaar niet beconcurreren maar juist aanvullen.

Er is in 2017 een verkenning gedaan naar de verdere ontwikkeling van informatievoorziening en bezoekersontvangst in de Zuiderwaterlinie. Het doel van deze verkenning was tweeledig. Ten eerste geeft het een overzicht van locaties waarvoor wensen en/of plannen bestaan en die in aanmerking zouden kunnen komen als informatiepunt van de Zuiderwaterlinie. Dit overzicht is van belang om de verschillende initiatieven in beeld te krijgen en (beter) op elkaar af te stemmen. Ten tweede presenteert het een visie die ordening en complementariteit kan aanbrengen tussen deze vele initiatieven en daarmee (meer) duidelijkheid schept voor de bezoeker. Het gaat daarbij over een overkoepelende denkrichting, die per stelling verder uitgewerkt moet worden. Specifieker: het doel is om op stellingniveau samenhang aan te brengen in bezoekersontvangst en informatievoorziening waarbij stad en ommeland onderling verbonden zijn en naar elkaar verwijzen. Dit hoofdstuk is bedoeld als basis voor verdere visieontwikkeling door de partners van de Zuiderwaterlinie zelf: het zet een denkraam neer ter inspiratie, uitdaging en prikkel.

De visie die dit stuk presenteert, kijkt soms af van voornemens die partners van de Zuiderwaterlinie hebben. Het is dan ook een onafhankelijk advies en mede bedoeld om bestaande beelden en ideeën nog eens tegen het licht te houden. De informatie over locaties is het resultaat van een *quick scan*, waar mogelijk verder aangevuld door gemeenten. Details die nu nog ontbreken, kunnen later in het proces nog worden aangevuld; zij hoeven voor partners echter geen hindernis te vormen om een visie op hoofdlijnen te kunnen bepalen.

Doel en ambitie

De context voor de mogelijke informatiepunten is overall anders, zowel inhoudelijk als qua bouw en inrichting als ook het ontwikkelingsstadium. Toch wil het programmteam Zuiderwaterlinie naar een situatie toe waarbij we bezoekers per stelling kunnen ontvangen en informeren over de linie als geheel. Daarbij kunnen zij inspiratie vinden voor een bezoek aan de betreffende stelling (mèt verwijzing naar andere stellingen). Ofwel: het programmteam wil qua opzet en inrichting toe naar een gemeenschappelijk, herkenbaar concept voor alle bezoekerscentra met een gedeeld, hoog kwaliteitsniveau. In hoofdstuk 8, storytelling, gaat Moniek Hover, professor aan de NHTV, verder in op de ontwikkeling van verhaallijnen voor de Zuiderwaterlinie en haar stellingen.

Binnen laten begrijpen wat er buiten te beleven en te zien is
Informatiepunten van de Zuiderwaterlinie dienen ervoor om de bezoeker, na het zien van de (multimediale) tentoonstellingen, de linie met meer begrip en inzicht te laten bezoeken.

Een gemeenschappelijk, herkenbaar concept voor alle bezoekerscentra

Bezoekers hebben geleerd over inundatieprincipes, militaire landschappen, verdedigingswerken en de bewogen geschiedenis van de omgeving. De bezoeker wordt uitgedaagd om zelf de omgeving te verkennen en is beter in staat om die te 'lezen'.

Liniemeeting in Fort St. Gertrudis op 30 mei 2017.
Thomas van der Willik fotografie

Vijf stellingen, vijf verhalen

Het voorstel is om per stelling één centrale ontvangst in de vestingstad aan te wijzen van waaruit de stelling te bezoeken is. Het is aan te bevelen dat er georganiseerd transport is (in een bijzondere vorm en inclusief deskundige chauffeur) tussen de verschillende verdedigingswerken. Hierdoor is het mogelijk om in een kort tijdsbestek meerdere verdedigingswerken te bezoeken, zonder voortdurend de auto te hoeven verplaatsen. Er worden dan ook meerdere locaties in de stelling toeristisch-recreatief geactiveerd én de belevingswaarde van de stelling neemt aanzienlijk toe, niet in de laatste plaats voor kinderen.

In het ommeland, daar waar daadwerkelijk inundatievelden en verdedigingswerken samenkomen, kan het verhaal van de stelling verder worden verdiept. Elk van de vijf stellingen volgt hetzelfde stramien in informatievoorziening. Kort gezegd: welkom heten en verleiden in de vestingsteden en vertellen en verdiepen in een verdedigingswerk in het buitengebied. Dit vergroot de herkenbaarheid voor bezoekers.

2. De Stelling van Willemstad Forten rond het open water

Deze stelling, ook wel de Stelling van het Hollandsch Diep Volkerak genoemd, was met name bedoeld om de zeearmen die toegang gaven tot Holland te verdedigen. Kenmerkend hier zijn de forten die als een kring rond de oude vesting Willemstad liggen, aan het open water. Daaronder ook het grootste fort van de Zuiderwaterlinie en van Brabant: Fort Sabina. De forten stammen uit de tijd van Napoleon die ze bouwde met een toren, volgens het zogenaamde Tour Modèle-principe. Het zijn de enige forten van dit type in Nederland. Waar de Zuiderwaterlinie als geheel vooral vestingsteden en in mindere mate forten heeft, is de Stelling van Willemstad bij uitstek het fortencluster van de linie.

3. Stelling Breda - Geertruidenberg Linies en schansen

De stelling Breda - Geertruidenberg was ten tijde van Menno van Coehoorn een zwakke schakel in de Zuiderwaterlinie. Het gebied kon namelijk niet overal worden geïnundeerd. Daarom besloot Van Coehoorn tot een aantal versterkingen, onder meer linies. Naast deze linies vinden we hier twee oude schansen uit de Tachtigjarige Oorlog, in Terheijden en Den Hout. In deze stelling ligt het accent dus op verdedigingswerken die de beperkte mogelijkheden tot inundatie moesten compenseren.

5. Stelling Grave - Ravenstein Strijd met en tegen de Maas

Grave en Ravenstein vormden eeuwenlang een aparte enclave in Brabant, onder buitenlands gezag. Daarnaast bepaalde de Maas een belangrijk deel van het leven in de streek. Het gebied is nog altijd doordrenkt van verhalen die daarover gaan. De rivier trad regelmatig buiten haar oevers en het leven in de streek was daar voor een groot deel op ingericht. Men maakte van deze ongeplande nood op zeker moment ook een deugd door de overstromde gebieden te benutten als hindernis voor vijandelijke legers. Langs de Maasdijk die de vestingstadjes hier als een groen lint verbindt, kan men de huidige loop van de rivier volgen.

4. Stelling 's-Hertogenbosch - Heusden Bekroonde vestingsteden

De Zuiderwaterlinie kent in totaal elf vestingsteden. In de Stelling 's-Hertogenbosch - Heusden vinden we de grootste daarvan, 's-Hertogenbosch, en het prachtig herstelde, kleinere Heusden. Beide steden laten zich uitstekend in combinatie bezoeken. Zij zijn allebei onderscheiden voor de beste Europese restauratieprojecten op het gebied van architectuur, landschap en archeologisch erfgoed. Heusden in 1980 en 's-Hertogenbosch in 2010. 's-Hertogenbosch is in 2005 ook uitgeroepen tot Vestingstad van Europa. Kortom: in deze stelling krijgt het fenomeen vestingstad meer profiel.

1. West Brabantse Waterlinie Bakermat van inundatie

De hier gelegen Linie van de Eendracht uit 1582 is de eerste echte waterlinie van Nederland. Een uitgekiend systeem waarmee men gecontroleerd kon inunderen, in tegenstelling tot het eerdere willekeurige dijkdoorsteken. Later legde men ten oosten van de Linie van de Eendracht de West Brabantse Waterlinie aan, waar de inundatietechniek verder werd verbeterd. Bijzonder is dat men dat hier deed met zoet én zout water. Met recht noemt men deze (dubbel)linie: de bakermat van inundatie. Bij Fort de Roovere verschijnt daarom een inundatiepark in de vorm van de West Brabantse Waterlinie, waar kinderen spelenderwijs inzicht krijgen in de techniek van het inunderen.

- zichtbaar verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk
- vestingwerk/vestingstad
- langeafstandswandelpad
- deelgebieden van de Zuiderwaterlinie aan de hand van historische kenmerken

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Voor elk wat wils

De Zuiderwaterlinie richt zich op een breed publiek. Sommige bezoekers komen doelbewust naar de Zuiderwaterlinie om die te ervaren en om hier meer van te weten te komen. Dit kan zijn in gezinsverband, als bedrijfsuitje of als schoolreisje. Deze bezoekers bereiden zich voor en willen weten waar ze moeten zijn en wat er te doen is. Er zullen echter ook bezoekers zijn die nog nooit van de Zuiderwaterlinie hebben gehoord en er pas mee in aanraking komen tijdens een bezoek aan één van de vestingsteden of tijdens een recreatieve fietstocht. Ook aan hen willen we de mogelijkheid bieden om snel te schakelen en een spontaan bezoek te brengen aan één van de forten of verdedigingswerken van de Zuiderwaterlinie. Het doel is om meerdere typen bezoeker te kunnen bedienen in de betreffende stelling. Dit vraagt ook om complementariteit tussen de verschillende verdedigingswerken. Voor de informatievoorzieningen betekent dit dat we verschillende lagen in de tentoonstelling moeten verwerken. Zo is er voor elk wat wils.

Complementariteit tussen de verschillende verdedigingswerken is het uitgangspunt

Wij hebben de doelgroepen als volgt ingedeeld: de aanwaaiers, de struiners en de ontdekkingsreizigers. Op basis van deze indeling kunnen we per stelling bouwstenen onderscheiden waarmee we de verschillende doelgroepen optimaal bedienen. De basisfilosofie hierachter is dat er, per stelling, een bepaalde mate van complementariteit ontstaat tussen informatievoorzieningen in de vestingstad en het buitengebied. Gezien de al grote aantallen bezoekers in de vestingstad lijkt het logisch om bezoekers hier welkom te heten bij de Zuiderwaterlinie, een introductie te geven en te verleiden om de verdedigingswerken in het ommeland te ontdekken. Op één van deze verdedigingswerken in het buitengebied kan het verhaal van de stelling en haar context bij de Zuiderwaterlinie verder worden verteld en verdiept. De andere verdedigingswerken in de stelling gaan vervolgens verder in op specifieke verhalen van de betreffende plek.

De Aanwaaiers

Aanwaaiers noemen we mensen die de Zuiderwaterlinie nog niet kennen en eigenlijk met een ander, recreatief doel in de buurt zijn. Bijvoorbeeld in één van de vestingsteden. Veel van deze bezoekers hebben minder tijd om de getoonde informatie goed te bekijken. We moeten ze verleiden om de verdedigingswerken van de stelling te bezoeken. Door in de betreffende stadsmusea of andere locatie in de vestingstad een wervende introductie te geven op de verhalen van de stelling en het aanbieden van (bijzonder) vervoer tussen de vestingstad en het verdedigingswerk in het buitengebied, kunnen we de aanwaaier verleiden om de stelling verder te bezoeken.

De Struiners

Zo noemen we de bezoekers die bewust een bezoek brengen aan de Zuiderwaterlinie, maar genoeg nemen met één bestemming in de vorm van een fort of ander verdedigingswerk. Ze zullen de getoonde informatie aandachtig en met interesse bekijken. Van belang is om op één plek een duidelijke en wervende (multimediale) tentoonstelling van de stelling te hebben. Het liefst op een verdedigingswerk dat dit unieke verhaal benadrukt. Deze verdedigingswerken zijn het ideale decor om het verhaal van de stelling uitgebreid te vertellen.

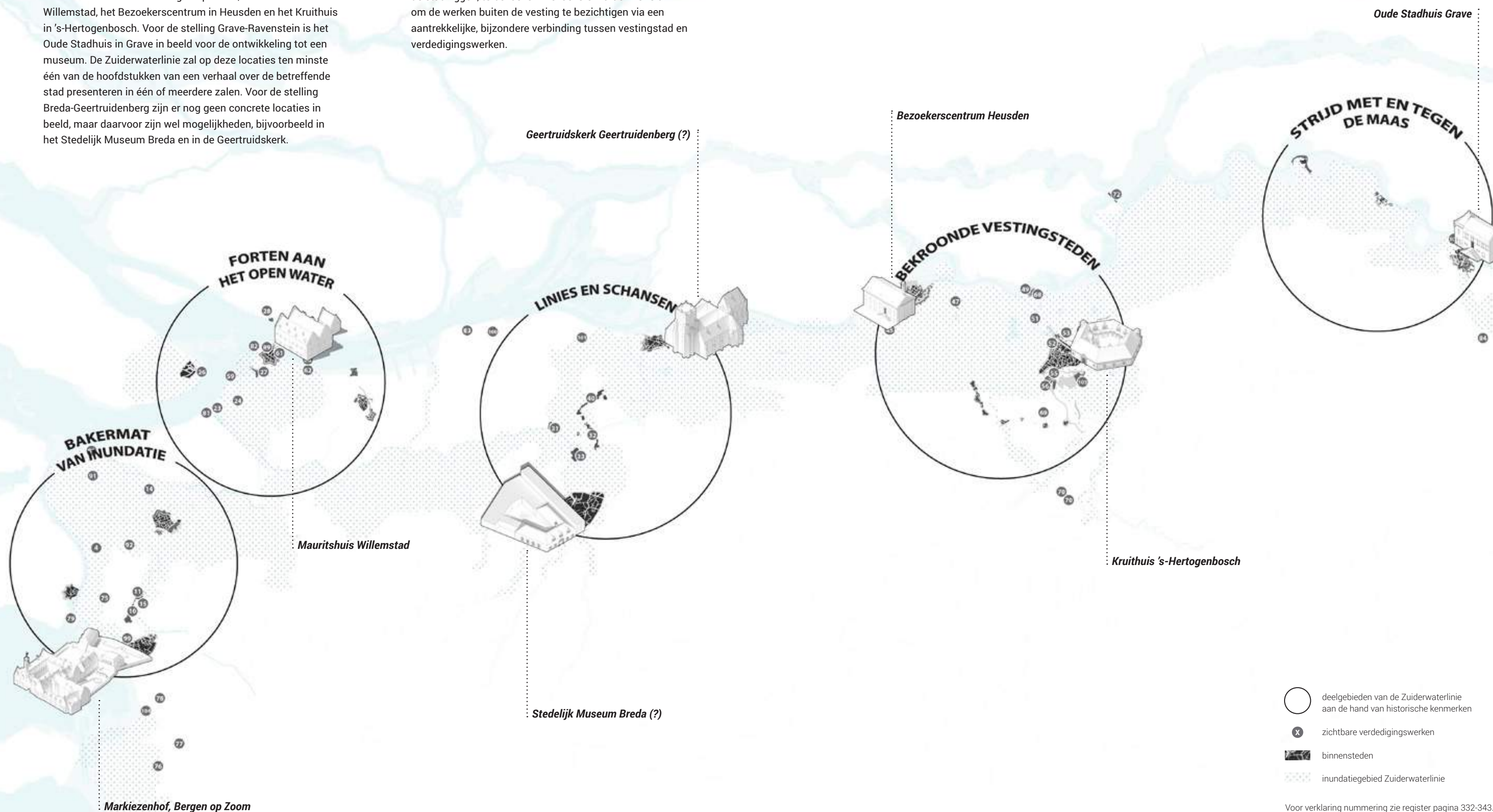
De Ontdekkingsreizigers

De ontdekkingsreizigers zijn de bezoekers die tenminste één volle dag hebben uitgetrokken om een bezoek te brengen aan één van de stellingen. Zij zullen hun reis waarschijnlijk willen beginnen op een verdedigingswerk met een uitgebreid aanbod aan informatie, waar zij onderdelen van de tentoonstelling diep willen doorgronden. Daarna trekken zij te voet, op de fiets of misschien wel per kano verder om ook andere verdedigingswerken van de stelling te bezoeken.

Vestingstad als poort

In de meeste vestingsteden die onderdeel uitmaken van de Zuiderwaterlinie bevinden zich wel één of meerdere musea over de historie van de stad of is er één in ontwikkeling. Denk aan Het Markiezenhof in Bergen op Zoom, het Mauritshuis in Willemstad, het Bezoekerscentrum in Heusden en het Kruithuis in 's-Hertogenbosch. Voor de stelling Grave-Ravenstein is het Oude Stadhuis in Grave in beeld voor de ontwikkeling tot een museum. De Zuiderwaterlinie zal op deze locaties ten minste één van de hoofdstukken van een verhaal over de betreffende stad presenteren in één of meerdere zalen. Voor de stelling Breda-Geertruidenberg zijn er nog geen concrete locaties in beeld, maar daarvoor zijn wel mogelijkheden, bijvoorbeeld in het Stedelijk Museum Breda en in de Geertruidkerk.

De presentaties geven een introductie op het verhaal van de Zuiderwaterlinie en nodigen uit om de betreffende stelling, waarvan de verdedigingswerken veelal juist buiten de stad liggen, te bezoeken. Bezoekers worden verleid om de werken buiten de vesting te bezichtigen via een aantrekkelijke, bijzondere verbinding tussen vestingstad en verdedigingswerken.

- deelgebieden van de Zuiderwaterlinie aan de hand van historische kenmerken
- zichtbare verdedigingswerken
- binnensteden
- inundatiegebied Zuiderwaterlinie

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Verhaal van het buitengebied

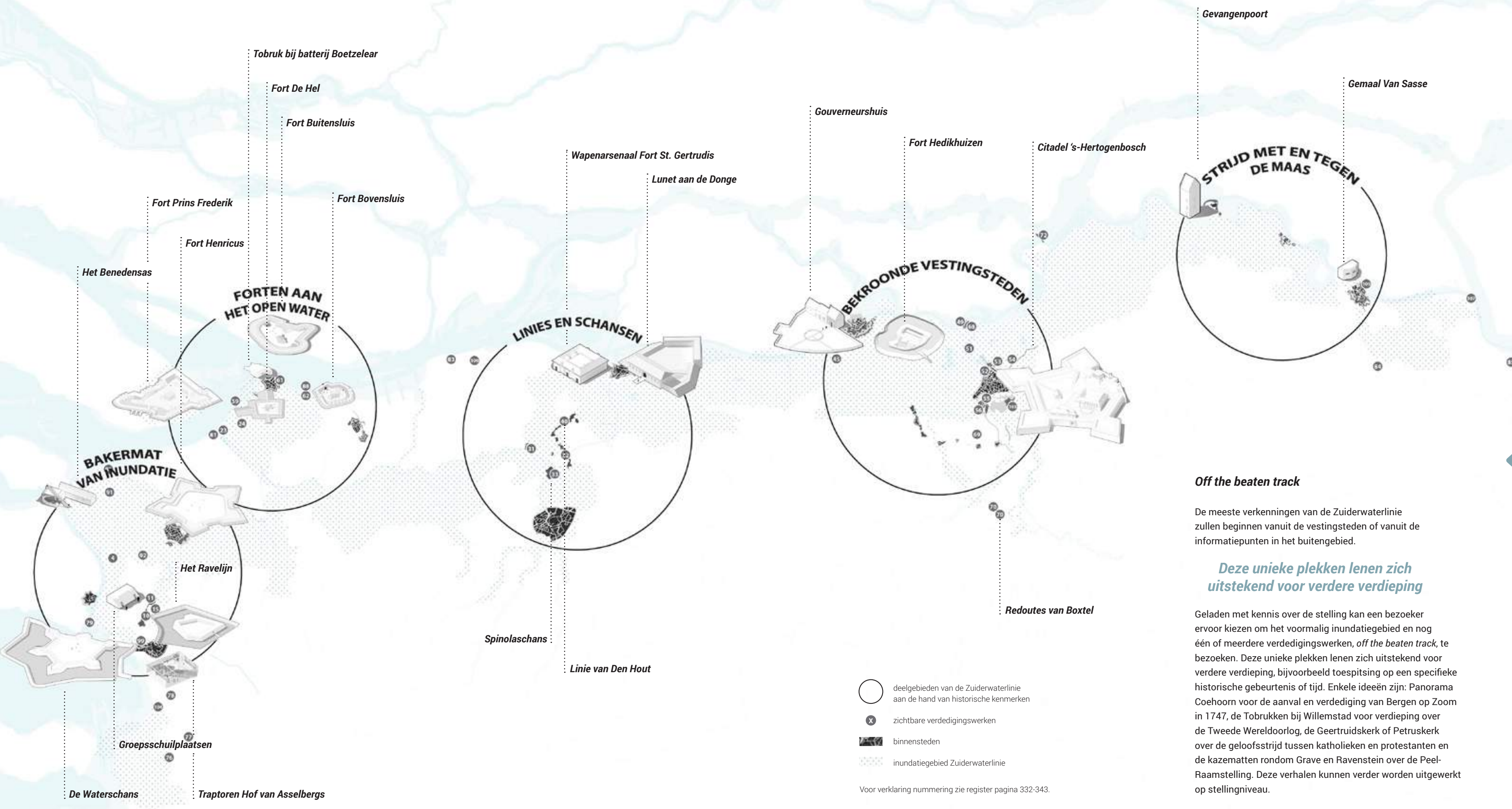
Alle verdedigingswerken binnen een stelling zijn natuurlijk bijzonder en hebben (of zijn onderdeel van) een bijzonder verhaal. Sommige verdedigingswerken zijn echter meer het bezoeken waard dan andere. Bijvoorbeeld vanwege de omvang en bouwkundige staat of omdat ze een bepaald aspect van de stelling het beste belichten. Voor bezoekers is het prettig om te weten waar ze het beste naar toe kunnen gaan als ze een stelling willen bezoeken en de tijd beperkt is. Deze bijzondere verdedigingswerken lenen zich het beste voor het vertellen van het (verdiepende) verhaal over de stelling. Hier moet het verhaal van de stelling zo verteld worden dat alle typen bezoekers, de aanwaaiers, struiners én ontdekkingsreizigers, worden bediend. Dit betekent dat er verschillende lagen in het verhaal van de tentoonstelling nodig zijn. Ook de visuele relatie met het voormalig inundatiegebied is van belang. Immers, het verhaal van de Zuiderwaterlinie gaat over het samenwerken van verschillende vestingsteden, zodat die niet omsingeld konden worden, en de rol van het water daarbij.

Bij een aantal stellingen tekent zich al af welke verdedigingswerken de meeste attractiewaarde hebben. Hier zijn soms ook al voorzieningen zoals parkeerplaatsen of horeca. Deze locaties kunnen als uitvalsbasis voor een stelling fungeren. Hier kunnen bezoekers hun auto parkeren, meer informatie over de stelling krijgen en daarna kunnen ze eventueel de rest van de stelling per fiets of met een ander vervoermiddel verkennen. Fort de Roovere en Fort Sabina fungeren al in meer of mindere mate als uitvalsbasis in het buitengebied voor de betreffende stellingen. Fort Isabella, de Kleine Schans en de Beerse Overlaat kunnen dat mogelijk worden voor de andere stellingen. De voorkeur gaat uit naar vijf informatiepunten in het buitengebied voor vijf stellingen. Dit zorgt ervoor dat er geen verdubbeling of onnodige concurrentie plaatsvindt.

- deelgebieden van de Zuiderwaterlinie aan de hand van historische kenmerken
- zichtbare verdedigingswerken
- binnensteden
- inundatiegebied Zuiderwaterlinie

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Off the beaten track

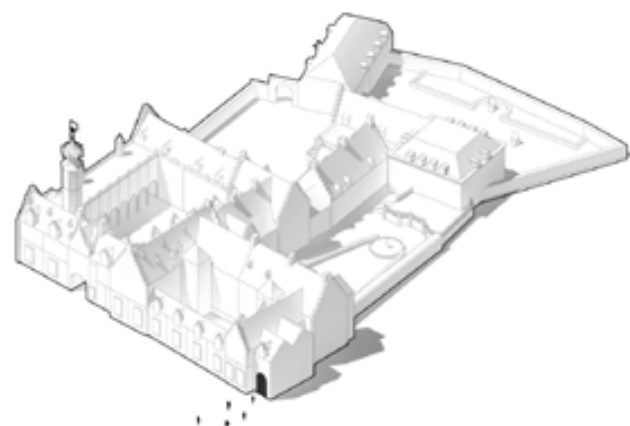
De meeste verkenningen van de Zuiderwaterlinie zullen beginnen vanuit de vestingsteden of vanuit de informatiepunten in het buitengebied.

Deze unieke plekken lenen zich uitstekend voor verdere verdieping

Geladen met kennis over de stelling kan een bezoeker ervoor kiezen om het voormalig inundatiegebied en nog één of meerdere verdedigingswerken, *off the beaten track*, te bezoeken. Deze unieke plekken lenen zich uitstekend voor verdere verdieping, bijvoorbeeld toespitsing op een specifieke historische gebeurtenis of tijd. Enkele ideeën zijn: Panorama Coehoorn voor de aanval en verdediging van Bergen op Zoom in 1747, de Tobrukken bij Willemstad voor verdieping over de Tweede Wereldoorlog, de Geertruidskerk of Petruskerk over de geloofsstrijd tussen katholieken en protestanten en de kazematten rondom Grave en Ravenstein over de Peel-Raamstelling. Deze verhalen kunnen verder worden uitgewerkt op stellingniveau.

West Brabantse Waterlinie

Bakermat van inundatie

1 Het Markiezenhof - Bergen op Zoom

Het Markiezenhof ontstond aan het eind van de Middeleeuwen. Van 1485 tot 1727 deed het Markiezenhof dienst als adellijk woonpaleis. Daarna, tot 1795, was het Markiezenhof het bestuurscentrum van het Markiezaat. De VVV Brabantse Wal is gevestigd in het Markiezenhof. Hier tonen ze de belangrijkste verhaallijnen van de stad waar de Zuiderwaterlinie en specifiek de West Brabantse Waterlinie onderdeel van zijn. Op één van de wanden komt een reliëfkaart van de Brabantse Wal. Daarnaast zijn in het Markiezenhof het regionaal archief, een bibliotheek en een museum gevestigd. Hier is de indrukwekkende maquette van de vestingstad uit 1747, ten tijde van het beleg van de Fransen, te bewonderen (zie bladzijde 40).

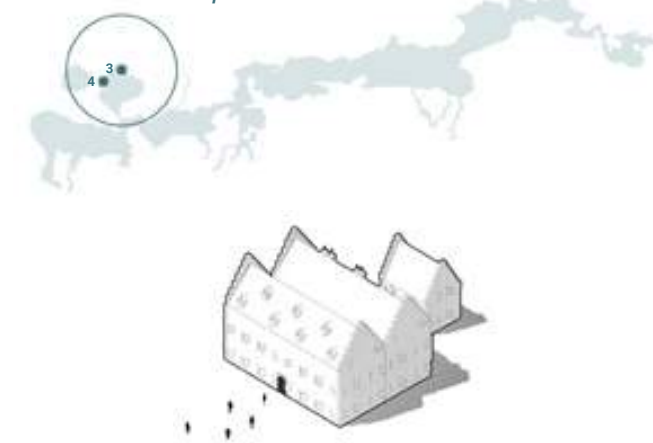
2 Fort de Roovere - Halsteren

Sinds de reconstructie van Fort de Roovere in 2010 staat het gebied volop in de schijnwerpers. De unieke loopgraafbrug trekt veel (internationale) belangstelling. Ook de omgeving is 'vernat' en wordt recreatief verbonden met fiets- en wandelpaden vanuit Bergen op Zoom. In de winter van 2017 is de 26 meter hoge

uitkijktoren Pompejus gerealiseerd en op dit moment wordt er gewerkt aan het Inundatiepark. Dat verbeeldt de werking van de West Brabantse Waterlinie spelenderwijs. Ook is er al (tijdelijke) horeca op het terrein aanwezig: de Schaft. De komende jaren worden verschillende elementen toegevoegd aan het fort, waaronder mogelijk ook een uitgebreid informatiecentrum over de West Brabantse Waterlinie (zie bladzijde 217).

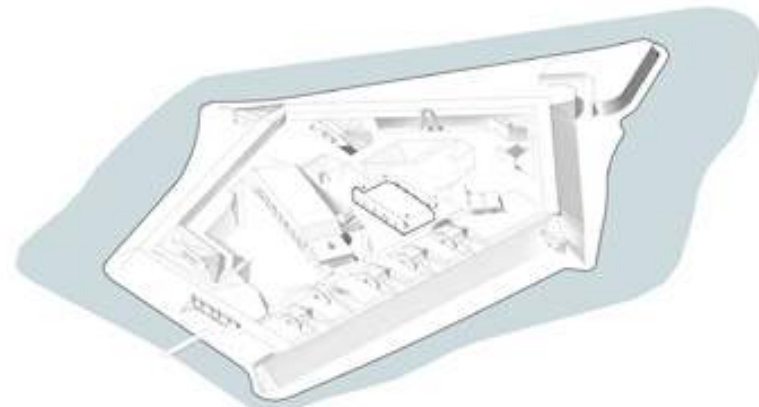
De Stelling van Willemstad

Forten rond het open water

3 Het Mauritshuis - Willemstad

Het Mauritshuis doet dienst als toeristisch informatiecentrum met een eerste indruk van Willemstad en de omgeving. Daarnaast zal het Mauritshuis ruimte bieden voor multimediale tentoonstellingen, onder meer over de Stelling van Willemstad. Het is daarbij vooral de bedoeling dat de bezoekers enthousiast raken om de Stelling van Willemstad, buiten de muren van het Mauritshuis, te gaan verkennen. Het voorstel voor de vaste tentoonstelling is om drie inhoudelijke thema's die de cultuurhistorie en het landschap van de Stelling van Willemstad karakteriseren verder uit te diepen. Deze thema's, Oranje & Spanje, Oorlog & Vrede en Water & Land, bieden volop aanknopingspunten om de omgeving verder te ontdekken.

4 Fort Sabina - Heijningen

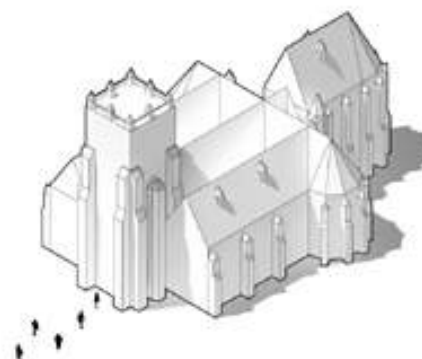
Cultuurhistorie en natuur gaan op veel forten samen, maar op en rond Fort Sabina zien we dat in bijzondere mate. Het fort is het grootste en meest intacte fort van de Zuiderwaterlinie. De direct aan het fort grenzende St. Anthoniegorzen staan in de top tien van broedgebieden voor weidevogels in Nederland.

En daar komt de aanstaande verzilting van het Volkerak nog bij. Hierdoor ontstaat – naast de huidige ecologische rijkdom – nog nieuwe, streekeigen natuur.

De wens is om het (onderscheidende) ongerepte karakter van het fort zoveel mogelijk te behouden. Dat kan prima samengaan met een hoogwaardig serviceniveau en dito inrichting. Het overkoepelende thema (stoer/rauw) van de Stelling van Willemstad is daarbij de leidraad. Het idee is om de initiële investeringen op Fort Sabina te richten op de ontwikkeling van een goed vormgegeven ruimtelijk 'casco' met basisvoorzieningen. Dat casco is in de loop van de tijd op verschillende manieren, flexibel bruikbaar. Als basisvoorziening zien we goede horeca en sanitaire voorzieningen, een informatiecentrum over de Stelling en de Zuiderwaterlinie, een uitzichtpunt over het open water en het aanbod van multifunctionele ruimten. Sommige ingrepen zullen het cultuurhistorische karakter versterken. Denk aan het terugbrengen van de gracht bij de dubbele caponnière en het plaatsen van een semafoor waarmee tussen de forten werd gecommuniceerd. Meest opvallend is de toevoeging van een trap die de Franse Tour Modèle van de Nederlandse kazerne scheidt en die ook zicht biedt op het fort en het open water.

Stelling Breda - Geertruidenberg

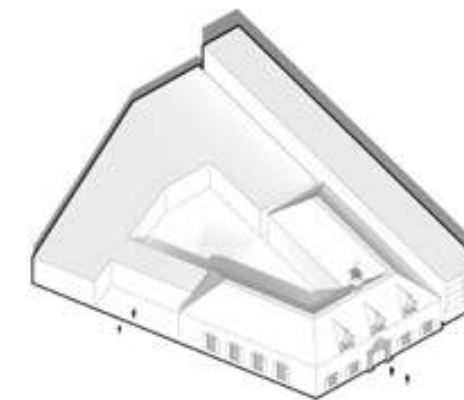
Linies en schansen

5 Geertruidskerk - Geertruidenberg

De Geertruidskerk was vanaf 1593 definitief een protestants gebedshuis. Bij de inname in 1593 door Prins Maurits werd de toren gedeeltelijk verwoest en ook de latere belegeringen door de Fransen lieten de kerk niet onbeschadigd. Pas in 1768 is de toren definitief hersteld. De kerk wordt nu verhuurd voor evenementen. In de zomer van 2017 was er een expositie van de Oudheidkundige Kring 'Geertruidenberghe' over de Brabantse Zuiderwaterlinie te bezichtigen. De gemeente is aan het onderzoeken* of de kerk ruimte kan bieden aan een informatiepunt voor de stelling, de vestingstad en haar omgeving.

* Anno 2018

6 Stedelijk Museum Breda - Breda

Van de vestingwerken van Breda is, naast de gereconstrueerde redoutes langs de Zwarte Dijk en het Kasteel van Breda, niet veel meer zichtbaar. Toch is (en voelt) Breda, met de Koninklijke Militaire Academie die al sinds 1826 in het kasteel is gevestigd, nog steeds als een 'soldatenstad'. Deze militaire geschiedenis wordt uitgebreid belicht in het Stedelijk Museum. Gezien de bezoekersstromen die nu al het museum weten te vinden, is het logisch om ook de Zuiderwaterlinie en de Stelling Breda – Geertruidenberg hier te introduceren. Nader onderzoek wijst uit in hoeverre dit idee realiseerbaar en/of gewenst is.

7 De Kleine Schans - Terheijden

De Kleine Schans is een verdedigingswerk uit de Tachtigjarige Oorlog. Omstreeks 1590 bevond zich hier het Spaanse legerkamp Roma. In 1637 werd de schans in de huidige vorm aangelegd om de scheepvaart op de Mark te beschermen. In 1680 kwam de schans in onbruik, om in 1830 opnieuw te worden hersteld en in gebruik te worden genomen, nu als werk tegen de Belgen. De Kleine Schans diende tot voor kort als evenemententerrein, met jaarlijks de Koningsdagfeesten en de Terheijdense Zomerfeesten. De gemeente heeft vanaf eind 2010 de Kleine Schans gerenoveerd. Er verrijst mogelijk in de toekomst een uitkijktoren, een park en een horecagelegenheid.

Met het toevoegen van een uitgebreide informatievoorziening kan het fort uitgroeien tot een plek waar het verhaal van de stelling Breda - Geertruidenberg verdiept kan worden. Daarnaast komt er in de naastliggende haven een aanmeerplek voor recreanten en passanten. Mogelijk kan hierdoor een route via het water worden gerealiseerd tussen Geertruidenberg (Lunet aan de Donge), de Kleine Schans en het Spanjaardsgat in Breda.

Stelling 's-Hertogenbosch - Heusden

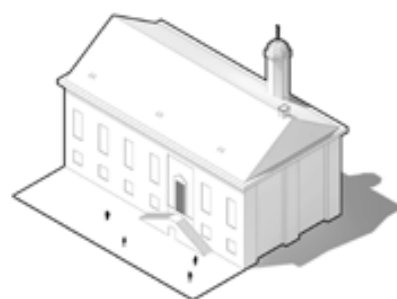
Bekroonde vestingsteden

8 Het Kruihuis - 's-Hertogenbosch

Het Kruihuis is gebouwd tussen 1618 en 1620 en het laatste nog bestaande Kruihuis uit de Tachtigjarige Oorlog. In 1629, na het beleg en de verovering van 's-Hertogenbosch, gebruikten de Staatse het gebouw als wapenfabriek en later als laboratorium voor wetenschappelijk onderzoek.

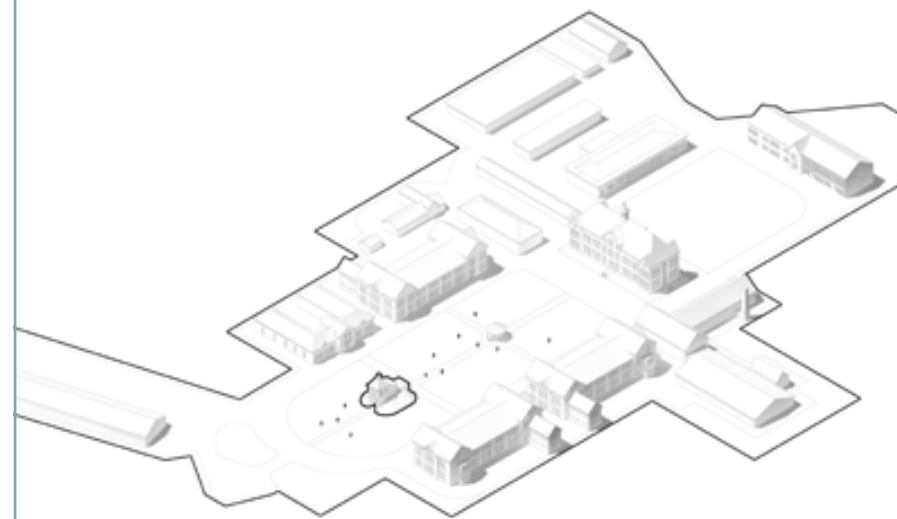
Aan de hand van het ontwerp van de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch en Bruns BV wordt het Kruihuis ingericht als een museum dat het verhaal van de vestingstad beschrijft. Hoewel het museum de hele geschiedenis van 1200 tot heden vertelt, ligt de nadruk op de Tachtigjarige Oorlog en het jaar 1629. Hoewel deze tentoonstelling voornamelijk ingaat op het beleg van 1629, is er wel aandacht voor het ontstaan van de Zuiderwaterlinie en de relatie met 's-Hertogenbosch. Zo kan het Kruihuis in 's-Hertogenbosch dienen als introductie op de Zuiderwaterlinie en de stelling 's-Hertogenbosch - Heusden.

9 Het bezoekerscentrum Heusden - Heusden

Het bezoekerscentrum Heusden/Heusdens Buro voor Toerisme is gevestigd in het voormalige stadhuis van de vestingstad. Hier zijn wisselende exposities te zien en het is tevens het vertrekpunt voor rondleidingen in de stad.

Het centrum voorziet de bezoekers van toeristische informatie en is daarom een uitgelezen plek om ook de stelling en haar verdedigingswerken te introduceren. Nader onderzoek moet uitwijzen hoeveel ruimte er beschikbaar komt voor het verhaal van de stelling en de Zuiderwaterlinie.

10 Fort Isabella - Vught

Van Fort Isabella ten tijde van de Zuiderwaterlinie is slechts het poortgebouw over. Toch is er veel energie rond het fort. Recreatie, wonen, werken, educatie, zorg en natuur komen hier samen. De ontwikkeling van Fort Isabella is in volle gang. Er is plaats voor bedrijven, woningen, toerisme, horeca, een kleinschalig hotel en appartementen voor licht verstandelijk beperkten en studenten. Er worden talloze evenementen georganiseerd op het fort. Daarnaast wil Fort Isabella zich richten op het verhaal van het Beleg van 's-Hertogenbosch van 1629. Hierbij speelde het fort een belangrijke rol. Een thematische fietsroute (Fietsroute Linie 1629) komt langs het fort. Die volgt de restanten van de aangelegde dijken en voert langs de belangrijkste plekken ten tijde van het beleg. Er zijn plannen voor de ontwikkeling van nieuwe bebouwing die mogelijk plaats kan bieden voor een informatiecentrum. De Isabella Groep ontwikkelt deze plannen in samenwerking met Wijnen Architectuur, Paul de Kort en de Twee Snoeken.

Stelling Grave - Ravenstein

Strijd met en tegen de Maas

11 Het Oude Stadhuis - Grave

Het Oude Stadhuis dateert van 1615 en is in 1970 ingrijpend gerestaureerd en teruggebracht naar de situatie van ongeveer 1750. Dit gebouw, gevestigd middenin de vestingstad Grave, biedt voldoende ruimte voor een uitgebreide tentoonstelling. Met veel ruimte voor het verhaal van de Zuiderwaterlinie. Het kan een trekpleister vormen voor de stad. De gemeenten Grave en Oss hebben deze ambitie ook uitgesproken. Daarnaast ligt het stadhuis te midden van andere (militaire) monumenten in de stad en zijn het Gemaal van Sasse en de brug en rivierkazematten op loopafstand te bezichtigen.

12 Belevingscentrum aan de Maas¹ - gemeente Oss

Waterschap Aa en Maas onderzoekt samen met de gemeente Oss de mogelijkheid voor een belevingscentrum in de Stelling Grave - Ravenstein. Dit centrum 'Leven aan de Maas', wordt een bezoekerscentrum met water als uitgangspunt. Noordoost-Brabant is door de Beerse Maas gevormd en ontwikkeld. Het water beïnvloedde het leven van boeren, burgers en dieren. Het centrum heeft een breed programma en veel, diverse gebruiksfuncties. Via interactieve 'experiences' komen verhalen uit het verleden, de archeologische waarden van de vestingstadjes en de veldslag met Julius Caesar, natuur en landbouw, waterveiligheid en -berging en klimaatvraagstukken aan bod. De Zuiderwaterlinie vormt één hoofdstuk in dit centrum.

¹ De tekst is deels een samenvatting van het conceptrapport Leven aan de Maas. Bron: Belevingscentrum Leven aan de Maas, 2017.

Elshoutse Zeedijk, Heusden

De Sint-Elisabethsvloed van 1421 richtte grote schade aan langs de Maas, in het Land van Heusden. Om het gebied tegen het wassende water te beschermen, kwam er ten westen van Elshout een dijk: de Zeedijk. Toen Heusden eind zestiende eeuw een frontiervestiging van de Republiek der Nederlanden werd, maakte de Zeedijk onderdeel uit van de stelling van Heusden. Dijk en omgeving waren van grote cultuurhistorische waarde. Met archeologische vindplaatsen, historische waterbouwkundige werken in het dijklichaam en historische groenstructuren. De gemeente Heusden en de provincie Noord-Brabant ondernamen daarom actie om de Zeedijk (deels) te restaureren. Alle herstelde verdedigings- en waterwerken in en om de Zeedijk kregen subtiele accentuering met achttiende-/negentiende-eeuws materiaal. Ook de Elshoutse Wielen kwamen aan bod. Die zijn ontstaan door verschillende dijkdoorbraken en overstromingen. Inmiddels is het een hoogwaardig natuurgebied.

Herkenbaarheid in materialisatie

Het lijkt erop dat er voor twee stellingen al een voorkeur is ontwikkeld voor materiaalgebruik bij ingrepen in de vestingsteden en aan de verdedigingswerken. Het uitvoeren van de nieuwe ingrepen in één kleur of materiaal maakt de nieuwe laag die we in de 21ste eeuw aan een fort toevoegen, leesbaar. Zo ontstaat er een familie van elementen en ingrepen. Dat zorgt voor een eenduidige en rustige uitstraling.

In 's-Hertogenbosch werken ze al jaren aan de vesting met cortenstaal en in de West Brabantse Waterlinie met accoyahout. Voor de Stelling van Willemstad, te beginnen met Fort Sabina, is matzwart staal voorgesteld als basismateriaal. Hier lijkt zich iets te ontwikkelen dat kan bijdragen aan de herkenbaarheid van de verschillende stellingen. Voor de stellingen Breda – Geertruidenberg en Grave – Ravenstein is nog geen materiaalkeuze voorgesteld, de afbeeldingen dienen slechts ter inspiratie.

West Brabantse Waterlinie

Accoya

De Stelling van Willemstad

Matzwart Staal

Stelling Breda-Geertruidenberg

Nog niet gedefinieerd. Mogelijk bioblocks die verwijzen naar de turfwinning en het turfschip van Breda / Zevenbergen.

Stelling 's-Hertogenbosch-Heusden

Cortenstaal

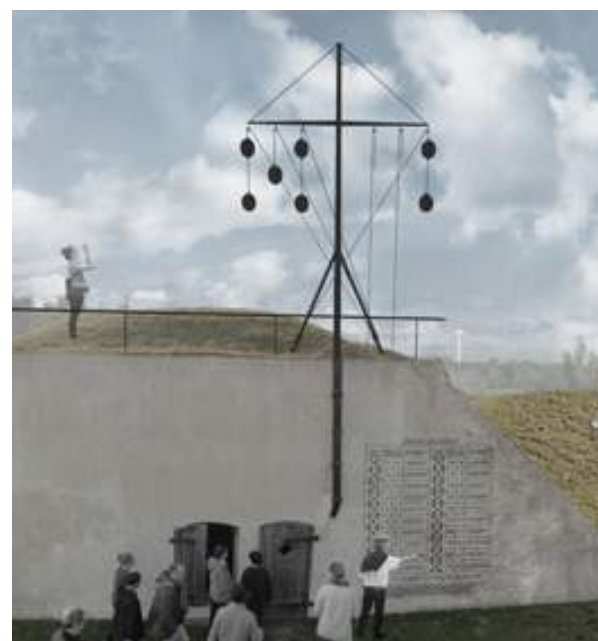

Stelling van Grave-Ravenstein

Nog niet gedefinieerd. Mogelijk gestructureerd beton als verwijzing naar de kazematten.

Ravelijnbrug in Bergen op Zoom. Ontwerp: Ro&Ad, 2016.

Voorgestelde semafoor bij Fort Sabina. Ontwerp: SMV, 2017.

Turfsteker in Brabant. Bron: www.thuisinbrabant.nl.

Bolwerk St. Jan 's-Hertogenbosch. Ontwerp: OSLO, Berlicum, 2005.

Brugkazemat Grave. Bron: www.graafsmuseum.nl

Thematische kaarten voor fiets- en wandelrouten per stelling.

Publieksversie Zuiderwaterlinie Atlas.

In elke vestingstad dient ruimte te zijn voor een interactieve kaart of introductiefilm over de stelling en de Zuiderwaterlinie. Bron: SMV, 2018.

Bouwstenen

Eerdergenoemde opsomming geeft een inkijk in de verschillende initiatieven die de Zuiderwaterlinie rijk is. Het gaat om talrijke initiatieven per stelling, met een groots of meer bescheiden ambitieniveau. Duidelijk is dat er enige regie nodig is om de potentie van elke stelling te benutten. Hoe zorgen we ervoor dat elke stelling een representatieve en hoogwaardige informatievoorziening krijgt?

Het verhaal van de Zuiderwaterlinie speelt zich af in de vestingsteden én in het buitengebied. Juist deze samenhang tussen de steden, de inundatievelden, polders en bijbehorende verdedigingswerken, maakt de linie uniek. Dit moet terug te zien zijn in de keuze van de locatie waar het verhaal van de stelling uitgebreid verteld wordt. Een plek in het buitengebied met een directe visuele verbinding met het inundatiegebied en een plek in een vestingstad. Elke stelling heeft wel één, of meerdere verdedigingswerken waarbij dit het geval is.

Daarnaast zorgt de combinatie van verleiding in de vestingstad en verdieping in het buitengebied ervoor dat verschillende aspecten van de stelling belicht kunnen worden en de informatiepunten elkaar complementeren.

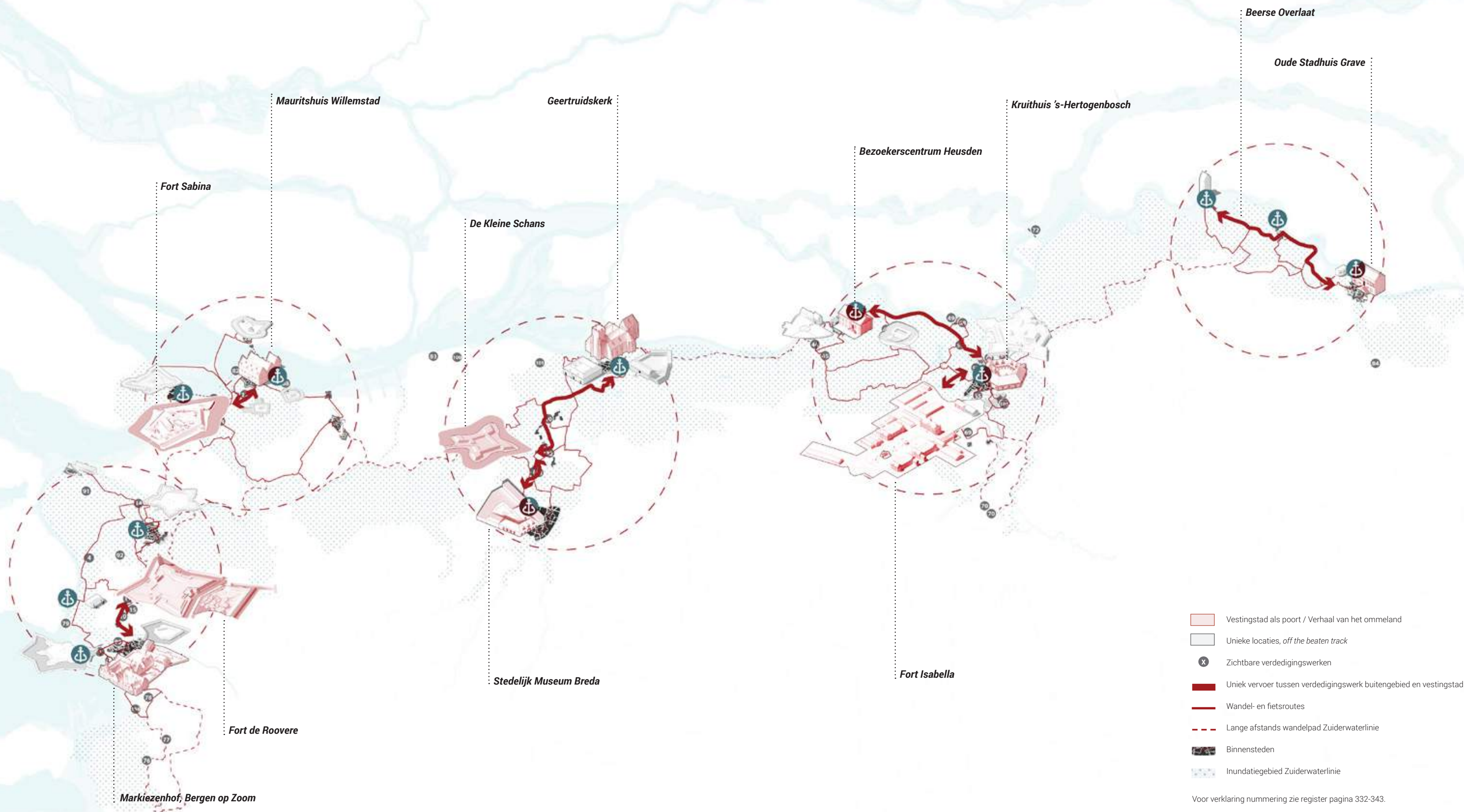
Juist de samenhang tussen steden, inundatievelden en bijbehorende verdedigingswerken, maakt de linie uniek

De centra mogen elk een eigen uitstraling hebben, een *couleur locale*. Forten midden in de natuur, zoals Fort de Roovere of Fort Sabina, hebben nu al een andere beleving dan locaties als het Oude Stadhuis in Grave of Fort Isabella. Deze rijkheid is juist de kracht van de Zuiderwaterlinie. Enkele bouwstenen voor de centra in zowel de vestingsteden als de verdedigingswerken in het buitengebied, zijn het plaatsen van abstracte 'lansen' (een verwijzing naar Las Lanzas) in stellingeigen materialisatie bij elk verdedigingswerk.

Complementariteit in de stellingen

- Vestingstad als poort, welkom heten en verleiden
- Verhaal van het ommeland, vertellen en verdiepen
- Unieke locaties, *off the beaten track*
- Aanmeerplaats waar mogelijk
- Uniek vervoer ten minste tussen verdedigingswerk buitengebied en vestingstad
- Uniek vervoer via het water, mogelijk met het Zuiderwaterlinieschip
- Wandel- of fietspad met themaroute
- Inundatiegebied

- Vestingstad als poort / Verhaal van het omland
- Unieke locaties, *off the beaten track*
- Zichtbare verdedigingswerken
- Uniek vervoer tussen verdedigingswerk buitengebied en vestingstad
- Wandel- en fietsroutes
- Lange afstands wandelpad Zuiderwaterlinie
- Binnensteden
- Inundatiegebied Zuiderwaterlinie

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Het Zuiderwaterlineschip

Het bijzondere aan de Zuiderwaterlinie is dat alle vestingsteden vanaf het open water bereikbaar zijn. Willemstad, Geertruidenberg, Heusden, 's-Hertogenbosch, Grave en Ravenstein liggen aan de Maas; Bergen op Zoom en Tholen zijn bereikbaar via het Rijn-Schelde Kanaal. Breda heeft een (minder brede) waterverbinding via de Mark-Dintel en Steenbergse Vliet. Ook liggen enkele prachtige forten, zoals Fort Sabina, Fort Buitensluis en Fort Crèvecoeur, direct aan het open water.

Het is dus mogelijk om een Zuiderwaterliniemuseum op een varend schip in te richten, zodat het een museum van alle stellingen en steden wordt. Hier kan het overkoepelende verhaal van de Zuiderwaterlinie in al haar rijkheid en gelaagdheid verteld worden, iets waar in de stellingen meestal de ruimte niet voor is. Dit schip meert volgens een vooraf bepaalde (en op de website gepubliceerde) agenda aan in de vestingsteden en bij de forten. Ook kan de aanwezigheid van het schip gekoppeld worden aan bestaande evenementen en festiviteiten, wanneer er veel bezoekers in de steden zijn.

De periode dat het Zuiderwaterlineschip (alias De Eendracht) ergens is aangemeerd, kan als momentum dienen om op deze plek festiviteiten (lezingen, debatten, theater, re-enactment etc.) over de Zuiderwaterlinie te houden.

Zuiderwaterlineschip met multimediale voorstelling op maquette en wanden.
Bron: SMV, 2018.

Het varend Zuiderwaterlinie Museum aangemeerd in het Spanjaardsgat in Breda. Bron: SMV, 2018.

De Brabantse vestingsteden zijn tot op de dag van vandaag allen verbonden met het water. Zo werden ze vroeger bevoorrad.

De aanwezigheid van dit schip kan voor bezoekers een extra reden zijn om een bepaald onderdeel van de linie te bezoeken. Daarnaast draagt het bij aan de bekendheid van de Zuiderwaterlinie en kan het spontaan veel bezoek genereren. Vooral als het schip is aangemeerd in de havens van de vestingsteden.

We stellen ons voor dat er in het ruim van het schip een levensgrote, multimediale maquette van de Zuiderwaterlinie te zien is. Daarop zijn verschillende aspecten zoals veldtochten en grenzen geprojecteerd. Op de wanden van het schip kunnen tegelijkertijd schilderijen en etsen worden afgebeeld. Geluid, licht en geur maken het verhaal van de Zuiderwaterlinie tot een totaalervaring. Waar mogelijk kan het schip ook langs enkele verdedigingswerken (zoals de Kleine Schans) van de betreffende linie varen.

Het Zuiderwaterlinieschip kan, behalve een museum, ook een plek van samenkomst zijn voor belanghebbenden. De Zuiderwaterlinie is indrukwekkend groot en omvat veel steden. Ook het aantal betrokken en nog te betrekken stakeholders is groot. Dat is de kracht (*eendracht maakt macht*), maar kan tegelijkertijd ook de zwakte zijn bij samenwerking en gebiedsontwikkeling. Om de kansen te benutten, is een verbindingscentrum belangrijk. Daar zijn centraal een aantal taken te organiseren en aan te sturen. Denk aan marketing, fondsenwerving en het beheer van de website en evenementenagenda.

Bruine vloot met drijvende B&B's, café's en restaurants, die meevaart met het vlaggenschip.

Vandaar het idee om een Linielab op te richten aan boord van het Zuiderwaterlinieschip. Daar komen initiatieven, ideeën en (historische) kennis over de Zuiderwaterlinie samen. Het Linielab kan tevens als trefpunt en atelier fungeren. ■

- Aanmeerplaats voor het varend Zuiderwaterlinie Museum
- Verdedigingswerken bereikbaar / zichtbaar vanaf het water
- Vaarroute
- Zijtakken waar mogelijk ook gevaren kan worden
- Binnensteden
- Zichtbare verdedigingswerken

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

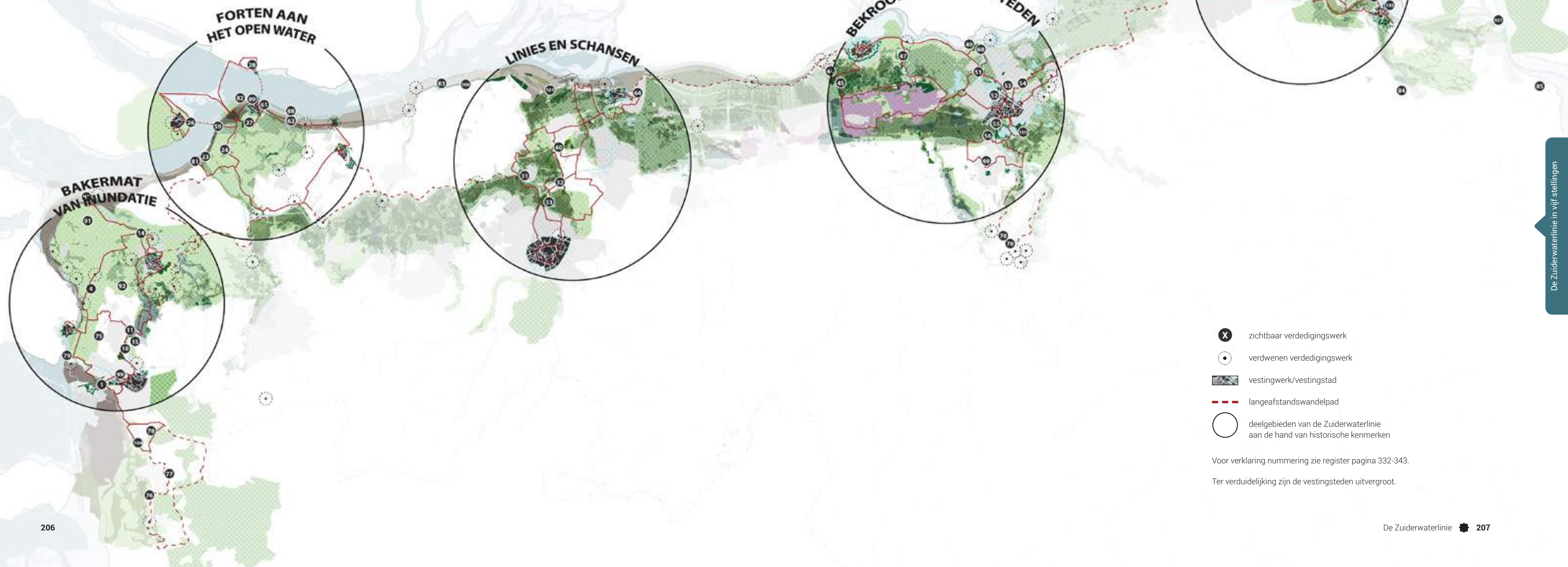
Beleef de Zuiderwaterlinie vanaf de rivieren, kreken, beken en kanalen van Noord-Brabant.

7 DE ZUIDERWATERLINIE IN VIJF STELLINGEN

Ontwikkelingsvisies

Marco Vermeulen, ruimtelijk ontwerper Studio Marco Vermeulen (SMV)

Op basis van de ruimtelijke en landschappelijke kenmerken kunnen we de Zuiderwaterlinie indelen in vijf stellingen. Deze unieke stellingen zijn allemaal een bezoek waard. De omvang van de stellingen en de dichtheid aan bezienswaardigheden, maakt dat elke stelling in een dag te bezoeken is. De stellingen vormen als het ware de vijf hoofdstukken van de Zuiderwaterlinie. Ze vertellen een eigen verhaal, maar zijn samen ook onderdeel van een groter verhaal. Voor alle vijf stellingen zijn inmiddels regionale gebiedsvisies ontwikkeld. In dit hoofdstuk vindt u de samenvattingen van elke stelling. Achtereenvolgens (en van west naar oost): West Brabantse Waterlinie (Bergen op Zoom - Steenbergen), de Stelling van Willemstad, Breda - Geertruidenberg, 's-Hertogenbosch - Heusden en Grave - Ravenstein. Overigens werken we in 2018 aan een nadere uitwerking van de bestaande visies. Daaruit komt dan een meerjarenprogramma 'Zuiderwaterlinie vanaf 2019' voort.

dichte van
Zeeland.

Oyland

van
Tholen.

RIVIER DE
OOSTER

Stenberger

Het Westland

Het Oude

Land.

Polder

van

Tholen

Nuvergne

of Bergsen

Polder

Bergen op Zoom

Polder

Polder

Polder

Glimes Polder

Hatteren

T. Roever

T. Pince

T. Moermont

Water. Schen

Wuuste

Luiper

Cruijs

Cruijsland

Land

Vreenheid

Kant van Wou

Maerte

Wou

Fonteyne

Utrecht
Angen luy

Schelde-kaarten

WEST BRABANTSE WATERLINIE

Bakermat van inundatie

Marco Vermeulen, ruimtelijk ontwerper Studio Marco Vermeulen (SMV)
Tom van Eekelen, beleidsmedewerker erfgoed gemeente Bergen op Zoom
Henk-Jan Keur, beleidsmedewerker gemeente Steenbergen
Saskia Brouwer-van 't Westeinde, beleidsmedewerker gemeente Steenbergen
Paul van de Sande, projectmanagement West Brabantse Waterlinie, gemeente Steenbergen
John Nijssen, communicatiemedewerker gemeente Steenbergen

De West Brabantse Waterlinie is de oudste waterlinie van Nederland en vormt de bakermat van inundatietechniek. In tegenstelling tot de later gebouwde Hollandse Waterlinie, is de West Brabantse Waterlinie meerdere malen van dienst geweest bij de verdediging van Holland en Zeeland tegen de Spanjaarden, Fransen en Belgen. Met deze ontwikkelingsvisie willen we dit bijzondere verhaal weer vertellen; een verhaal dat de geschiedenis van Nederland heeft bepaald.

De West Brabantse Waterlinie behoort samen met de naastgelegen Linie van de Eendracht tot de oudste waterlinies van Nederland. Meerdere malen zetten ze het land onder water om Holland en Zeeland te verdedigen tegen de vijand: de Spanjaarden, Fransen en Belgen. Dat gebeurde met zoet én met zout water. Het gebied is in totaal vijftig jaar geïnundeerd geweest.

Hoe werkte de West Brabantse Waterlinie?

Voorbeeld: 1747. De Fransen hadden Bergen op Zoom belegerd. De turfvaart van Steenbergen (toen een paar honderd huizen) stond via de Steenbergsche Vliet en de Striene (nu Volkerak) in open verbinding met de Noordzee. Via een inlaatpunt bij de haven konden de Steenbergenaren landbouwgronden van het 'Verdronken Aanwas' onder water zetten. Bij het Elders Redoute liep het zoute water in 'het Laag'.

Omdat het land richting het zuiden hoger is, kon het zoute water niet verder worden gebracht. De oplossing: een waterverbinding tussen de Lignewal en de turfvaart de Zoom. De inlaat hiervan lag aan de oostkant van het voormalig Fort Moermont. Met het zoete water uit de Zoom konden de Hollanders ook het sluitstuk van de linie onder water zetten. Er kwamen forten en redoutes op de doorgangen en andere strategische punten in het moerassige inundatiegebied. De opmars van de Fransen stokte.

Zichtbaar, beleefbaar en tastbaar maken

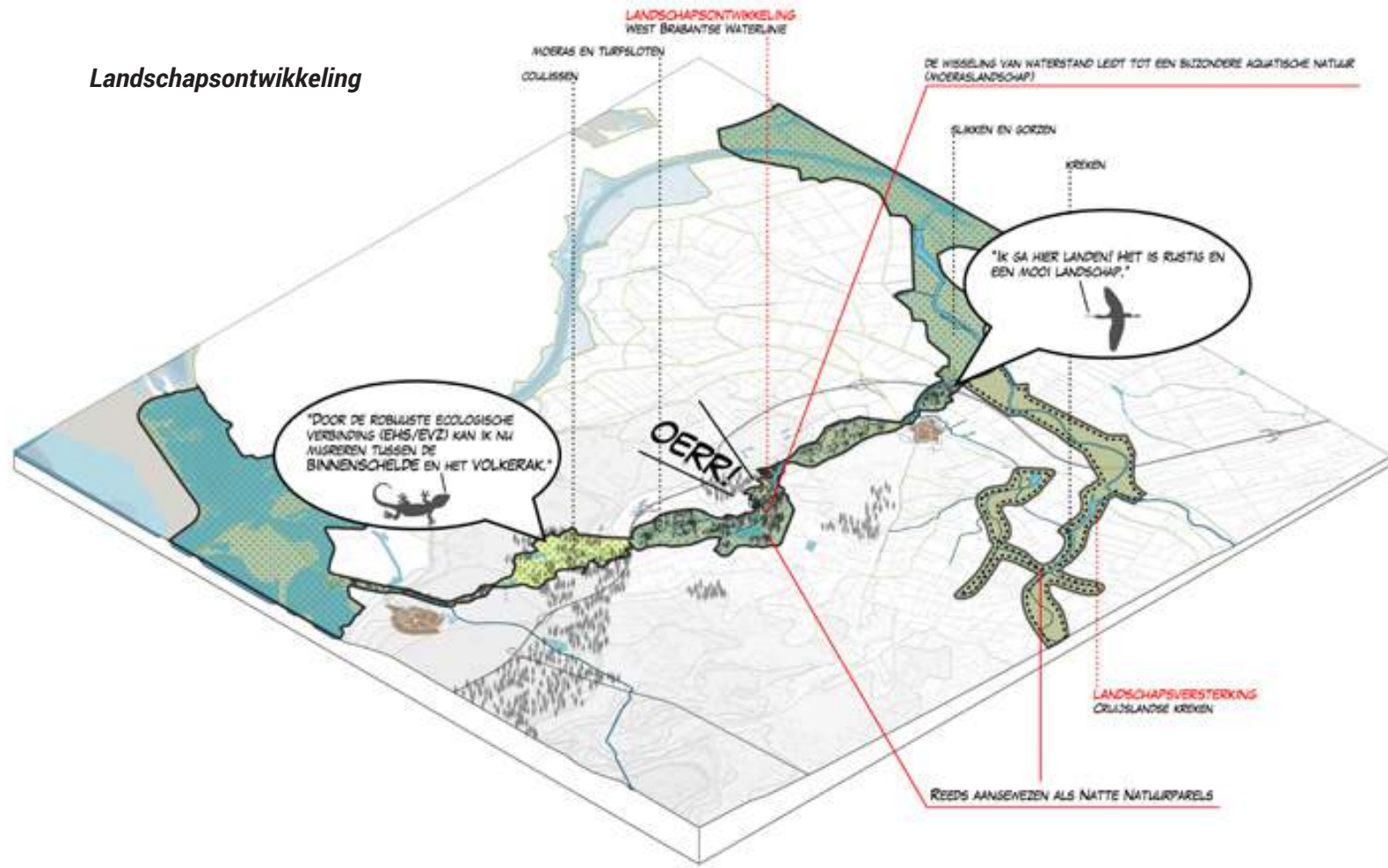
De afgelopen jaren is hard gewerkt aan de reconstructie van de gebouwde delen van de waterlinie. Fort de Roovere en de Lingewal zijn in ere hersteld en ook de contouren van Fort Henricus zijn weer zichtbaar. Door vooral aan het herstel van de gebouwde onderdelen van de waterlinie te werken, leggen we een goede basis voor het beleefbaar maken van de historie van de waterlinie. Maar daarmee is het gebied niet automatisch een bestemming voor een groter publiek. De samenhang tussen de gereconstrueerde forten en het landschap ontbreekt nog. En daarmee het verhaal van de West Brabantse Waterlinie als geheel. Routing en ontsluiting kunnen daar wat aan doen. Zo kan een 'West Brabantse Waterlinieroute', die fietsers en voetgangers langs de forten en door het landschap voert, de waterlinie veel beter herkenbaar maken. Als we deze route bijzonder en eenduidig vormgeven, rijgen we de verschillende locaties daarmee aaneen tot één bestemming: van de Waterschans tot het Benedensas. Zo worden verleden en toekomst verbonden. Fort de Roovere en het Benedensas fungeren als toegangspoorten tot de Waterlinieroute. Daar zijn parkeerplaatsen en er is horeca aanwezig.

Enkele projecten:

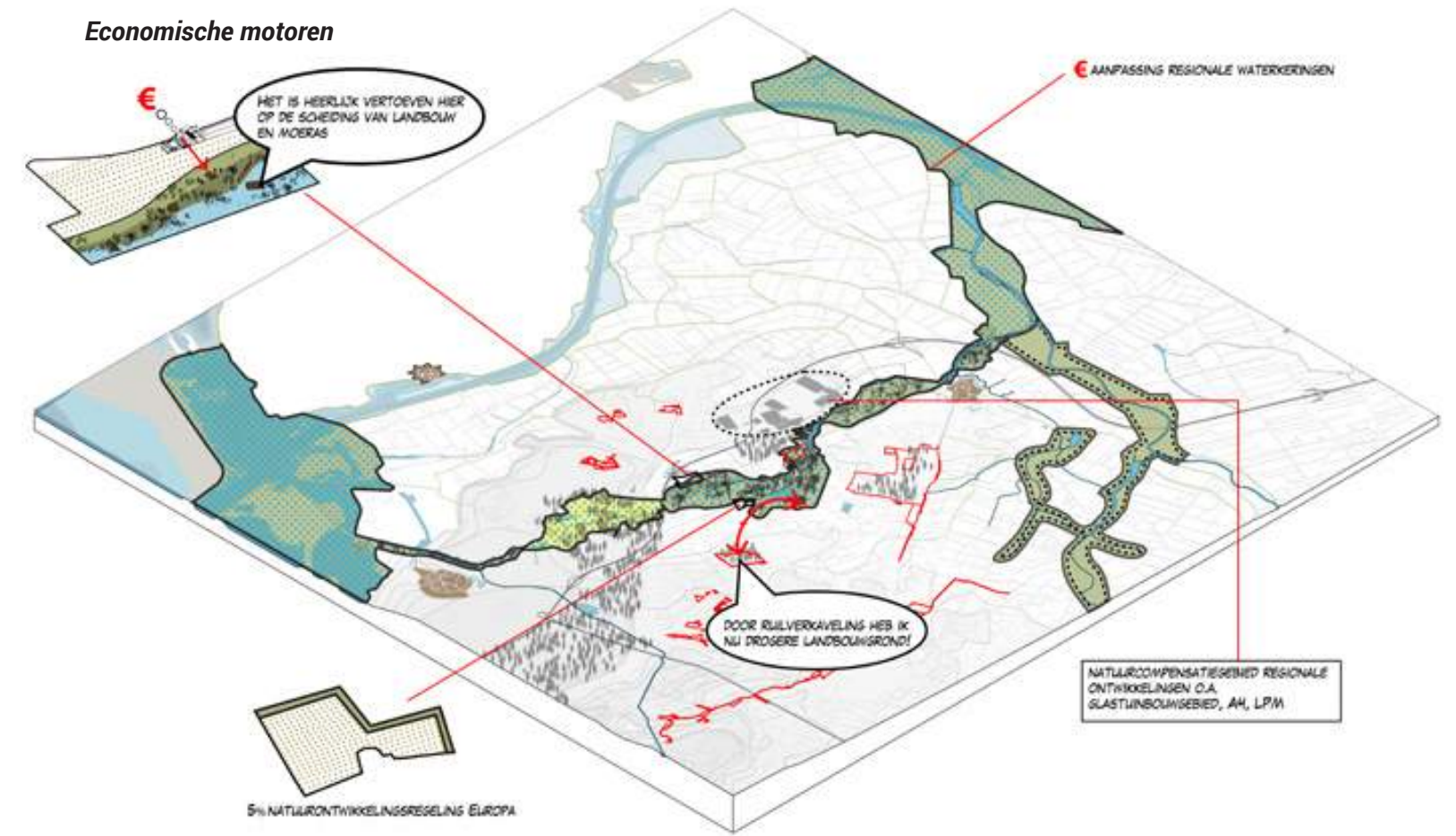
- A** Fiets- en wandelpad het Halsters Laag
- B** Benedensas
- C** Fort Henricus
- D** Fort de Roovere
- E** Blauwe Sluis
- F** Fort Waterschans
- G** Ravelijn op den Zoom
- H** Panorama Coehoorn

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

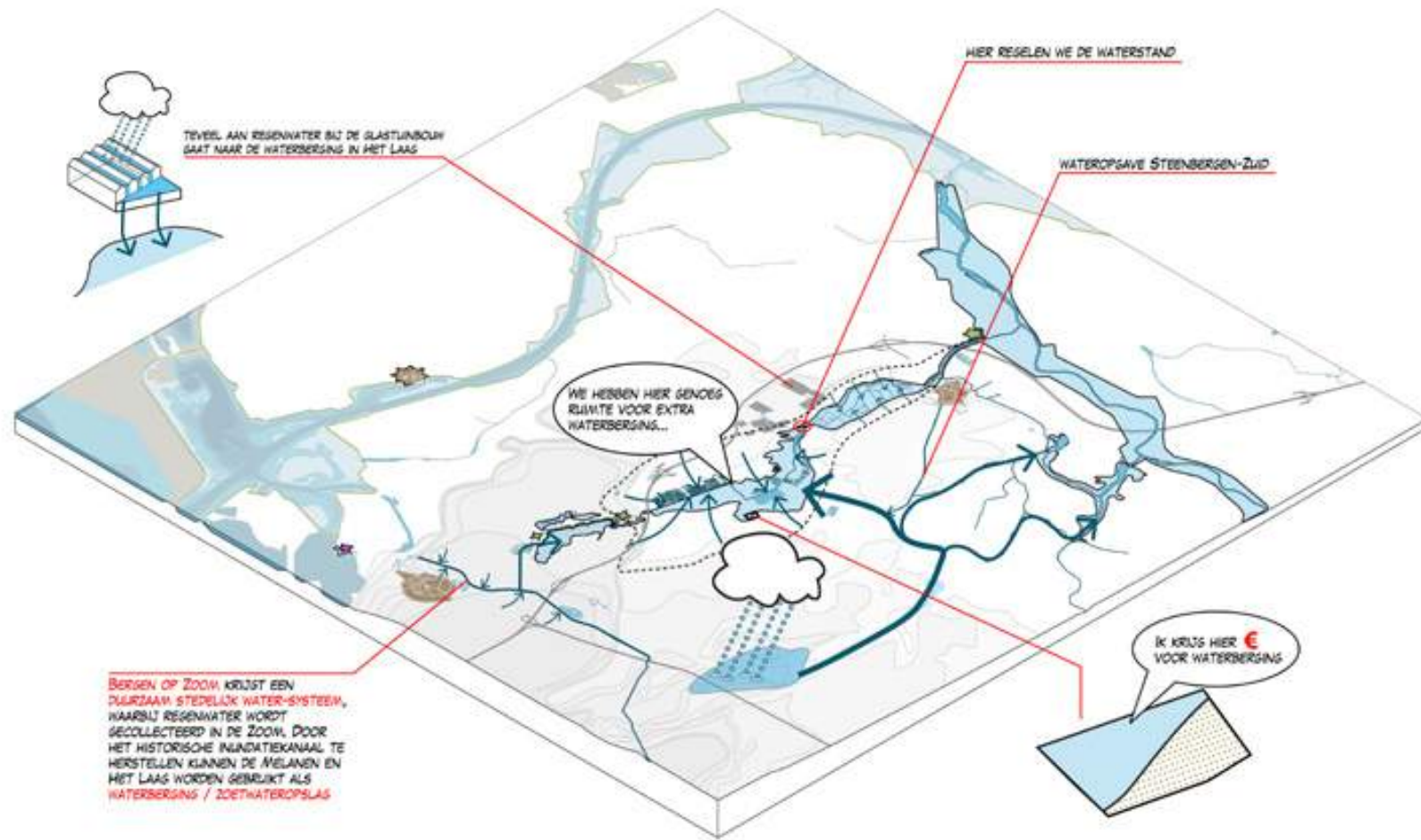
Landschapsontwikkeling

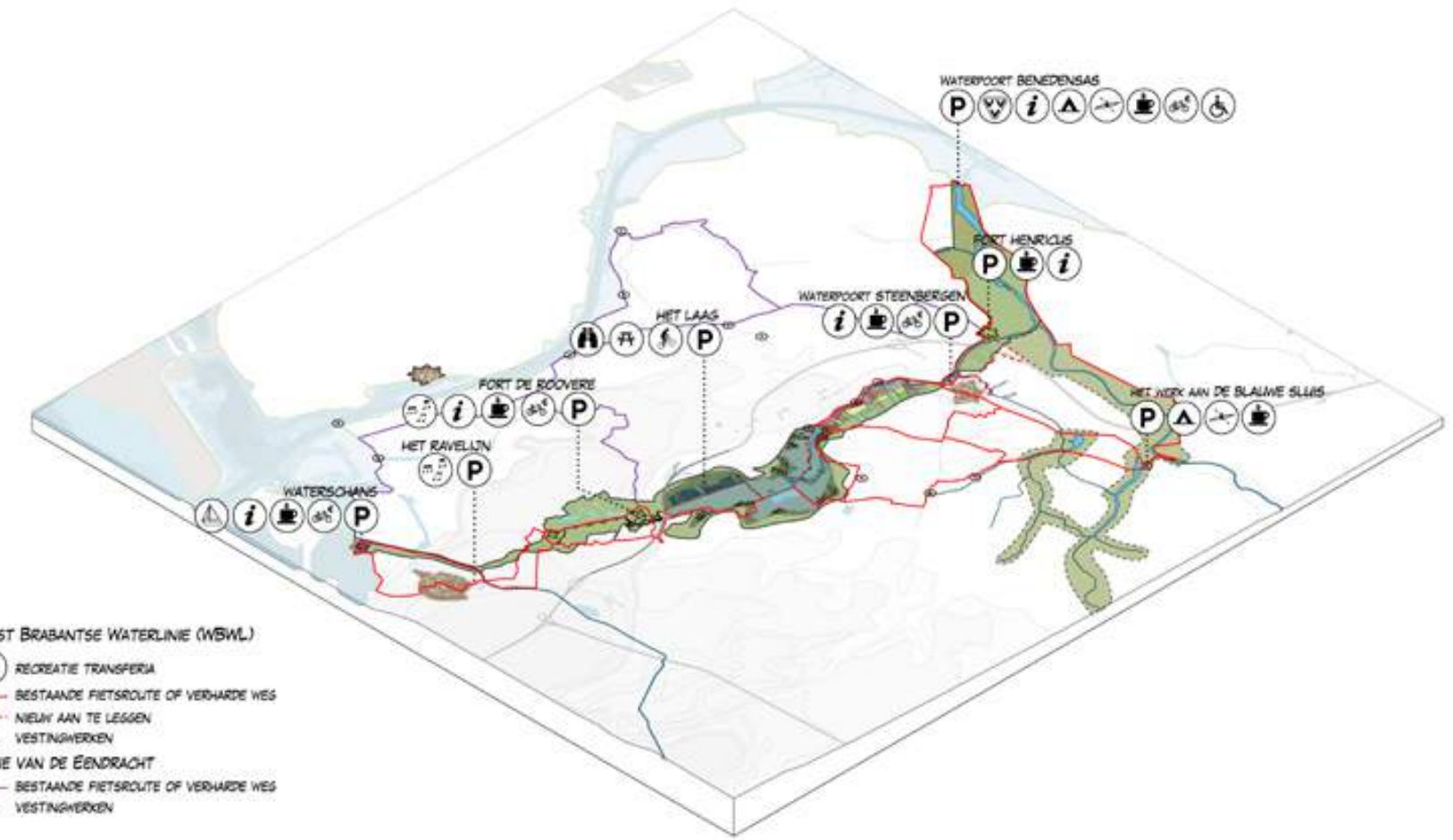
Economische motoren

Retentielandschap

Eén cultuurhistorisch landschap van formaat

Inundatiegebieden West Brabantse Waterlinie

Omdat het inundatiegebied de laagtes in het landschap volgde, zijn die ook nu nog grotendeels waarneembaar, vooral in het Halstersch en Oudlands Laag. Samen vormen zij één van de eerste gebieden in Noordwest-Europa waar bedrijven tussen 1200 en 1850 op grote schaal turf wonnen. Daarvoor legden ze een turfvaart aan (de Ligne). Die functioneerde als inundatiekanaal voor de waterlinie. Behalve de turfvaart zijn er in het Halstersch Laag ook nog steeds enkele kenmerkende blokvormige turfputten terug te vinden. Daar komt kwelwater aan de oppervlakte. Deze turfputten vormen de basis voor de nu unieke kwelnatuur, die ooit kenmerkend was voor grotere delen van het grensgebied tussen zand en klei. Het gebied tussen Bergen op Zoom en Steenbergens kent een prachtige opeenvolging van energielandschap naar militair landschap en kan zich nu verder ontplooiën als gewaardeerd natuurgebied en recreatielandschap. Het zou prachtig zijn om het turfverleden beleefbaar te maken door het turflandschap – en daarmee de kwelnatuur – te reconstrueren. Daarvoor is het nodig om de Dassenplas, een diepe zandontginningsput en ‘kwellek’ te dempen. Het voorstel is om op deze locatie een verblijfsaccommodatie te realiseren die opgaat in het landschap en die verwijst naar de plaggenhutten waar de turfstekers met hun gezinnen woonden.

Herstel en opwaardering Fort de Roovere

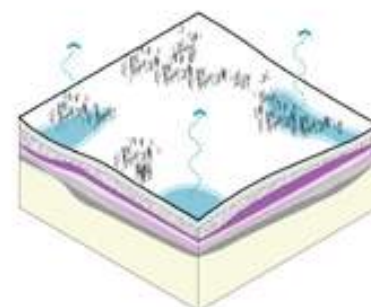
Fort de Roovere is het grootste fort van de West Brabantse Waterlinie. Gelegen op de hoge zandrug bij Halsteren, vormde het fort een belangrijke schakel in de verdediging van Steenbergens en Bergen op Zoom. Eerst (vanaf 1628) tegen de oprukkende Spanjaarden en later ook tegen de Fransen en Belgen.

Fort de Roovere is helemaal hersteld en opgewaardeerd.

Concreet zijn de volgende elementen gerealiseerd:

- De wereldberoemde Mozesbrug: over de ‘loopgraafbrug’ die belangrijke architectuur- en bouwprijzen won, wandel je met droge voeten door het water.
- Theateruitkijktoren Pompejus: de uitkijktoren (genoemd naar Pompejus de Roovere) op de hoek van het fort, is 26 meter hoog en biedt uitzicht over de gehele West Brabantse Waterlinie. Het heeft een openluchttheater en krijgt een informatiepunt. Ook de Pompejus is uitgevoerd in het kenmerkende accoyahout.
- Informatiecentrum De Schaft: de voormalige schaftkeet van de bouwers van de Pompejus doet nu dienst als informatiecentrum over de West Brabantse Waterlinie. Bezoekers kunnen er ook terecht voor een versnapering.

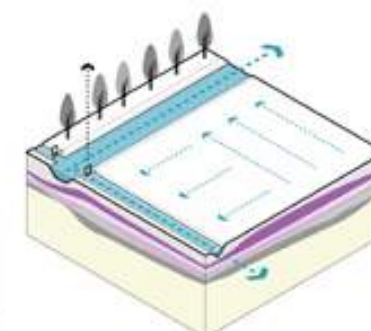
Verder worden er nog objecten aan Fort de Roovere toegevoegd. Naast Fort de Roovere wordt een waterspeelplaats* gerealiseerd.

1. Sedimentafzet vanuit de Noordzee

In de loop der eeuwen was de grond hier doordrenkt met zeewater. Veen laat slecht water door, dus bleef een laag zout op het veen liggen. Die laag noemen we ‘darink’. Vóór het inpolderen van het gebied rond het Halstersch Laag was dit gebied kwetsbaar voor overstromingen.

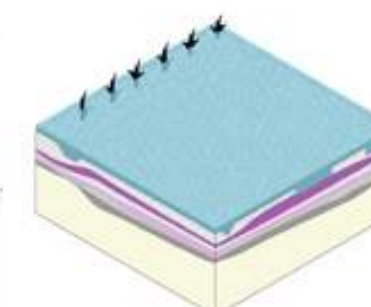
Restanten uit deze periode: hoogteverschillen.

2. Turfwinning: ontwateren

Voor turfwinning ontwaterde men eerst de ‘rauwe moer’ uit het stuk veen. Daartoe groef men ‘riolen’ of slootjes, die in de grensvaart van het perceel uitmondde. Aan de vaartkanten werden ook bomen geplant. Het hout daarvan werd gebruikt voor vaarstokken voor de turfschuiten en voor het onderhoud van spuien, bruggen en hoofden.

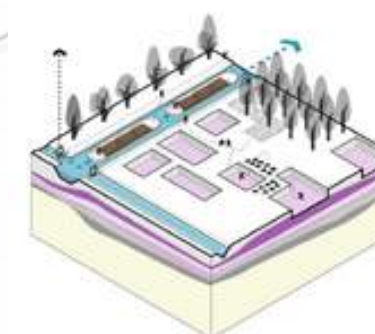
Restanten deze periode: turfvaarten en sloten.

3. Inundatie

De turfvaart van Steenbergens stond via de Steenbergse Vliet en de Striene (nu Volkerak) in open verbinding met de Noordzee. Met een sluis ter hoogte van het Sint Pieters redoute kon het gebied onder water worden gezet. Bij het Elders redoute kon het zoute water worden toegelaten in het turfwinninggebied ‘het Laag’. Omdat het inundatiegebied in feite de laagtes in het landschap volgde is deze ook nu nog grotendeels waarneembaar.

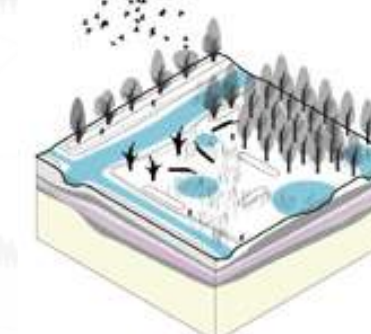
Restanten deze periode: vorm van dijken/contouren redoutes.

4. Turfwinning: Darinkdelven

Als het veen ontdaan was van de afdekkende laag, kon het uitgraven beginnen. Eén man steekt, een tweede tilt de blokken natte turf uit de kuil en een derde draagt ze naar de turfschuit. Rondom de kuil liggen de eerder weggestoken kleiplakken. Volgens het bloksysteem was de lengte van de put enkele malen de breedte. Tussen de putten bleef een strookje veen staan om als waterkering met de buurput te dienen.

Restanten deze periode: moergaten, ‘heuveltjes’ van weggestoken kleiplakken, oud productiebos en geknotte bomen.

5. Natte Natuurparel

In deze overganggebieden komt van oudsher diepe kalkrijke kwel omhoog. Deze kalkrijke, voedselarme kwel zorgt voor de ontwikkeling van bijzondere vegetatie.

Door de zandwinning in de Dassenplas is er echter een kwellek ontstaan waardoor het broekbos verdroogt. Om dit tegen te gaan wordt de Dassenplas verontdiept, waardoor de kwel in het broekbos beter omhoog kan komen.

Verhoging over de inundatiegebieden

Turfput als vogelkijktoren

Kruispunt bij de Ligne

Door het broekbos

Langs de turfvaart

Zitelement Halsters Laag

* Oplevering tweede helft van 2018.

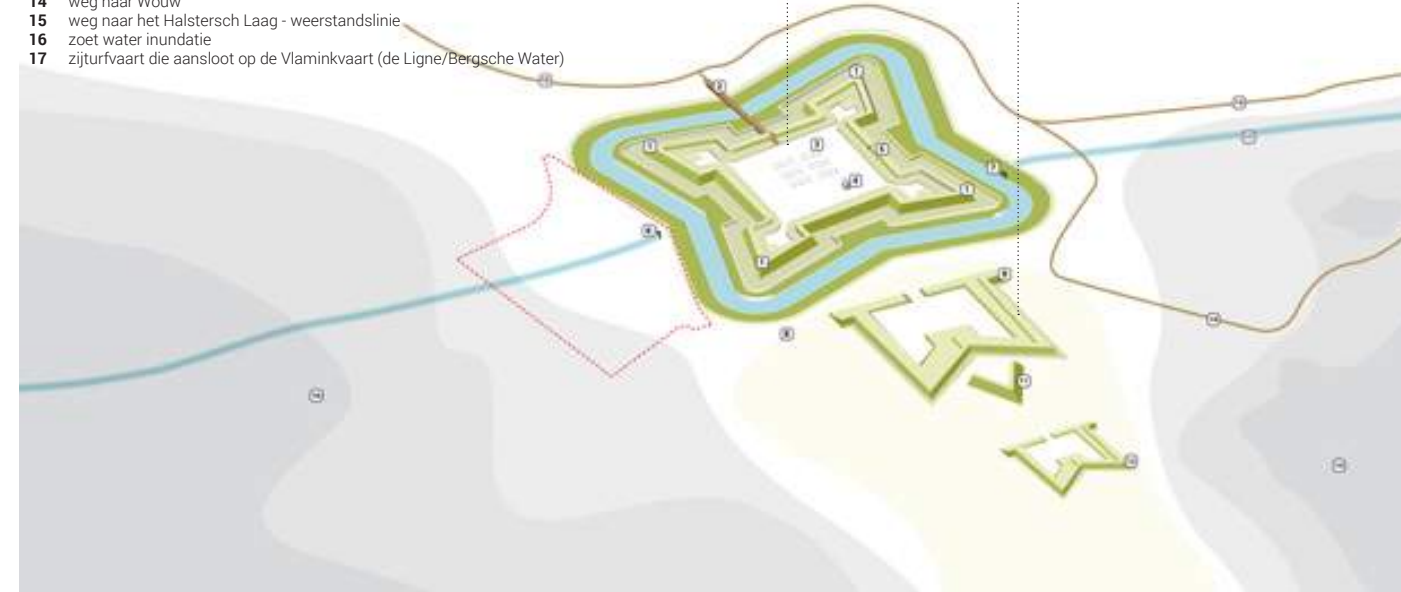
De ontwikkeling van Fort de Roovere door de eeuwen heen

1628, oud-Nederlands vestingstelsel

- 1 bastions
- 2 de poort
- 3 tijdelijke huisvesting troepen
- 4 kapel (1645?)
- 5 poterne
- 6 inundatiesluis
- 7 inundatiesluis
- 8 zandrug
- 9 hoornwerk
- 10 zout water inundatie
- 11 gedetacheerd ravelijn
- 12 hoornwerk / redoute
- 13 weg naar Halsteren en Bergen op Zoom
- 14 weg naar Wouw
- 15 weg naar het Halstersch Laag - weerstandslinie
- 16 zoet water inundatie
- 17 zijtuifvaart die aansloot op de Vlaminkvaart (de Ligne/Bergsche Water)

In 1628 gebouwd volgens het oud-Nederlands model met vier gebastioneerde hoeken. Op tekeningen uit de 17de eeuw staan geen details zoals bebouwing afgebeeld. In 1691 wordt het fort genoemd in de rij van 'dooie weermiddelen'. Troepen waren er alleen gelegerd in tijden van oorlog. Opvallend is dat op het oostelijke eind van de noordelijke barak een klein blokje is afgezonderd, waarin een kruisje is getekend. Dit werd wel geïnterpreteerd als kapel, aangezien er in 1645 een huwelijk op Fort de Roovere werden gesloten.

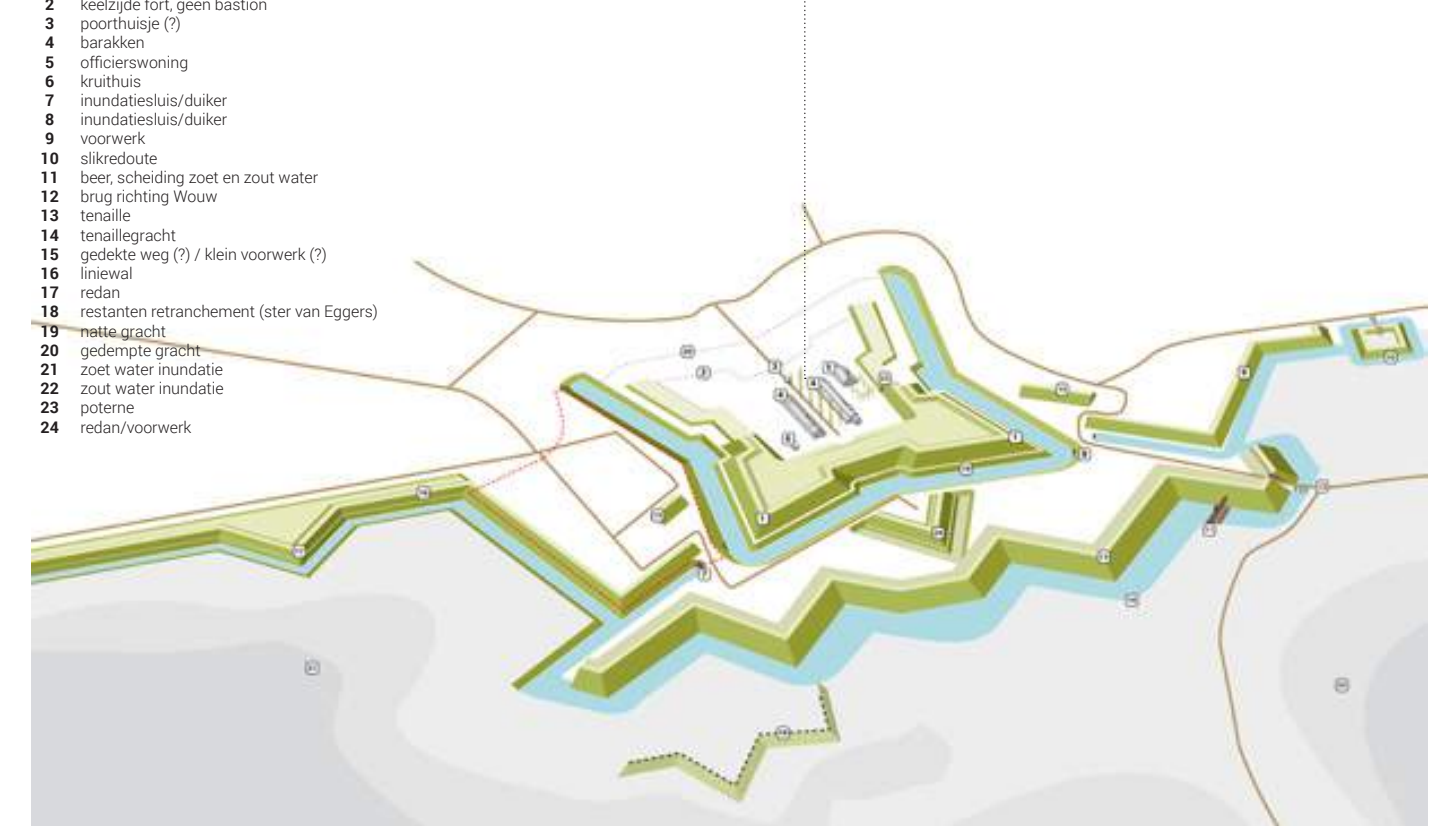
In de 17de eeuw bestond er volgens de kaart Van Schoten een hoornwerk en een redoute, waarvan zover bekend geen sporen bewaard zijn.

1785, nieuw Nederlands vestingstelsel

- 1 nieuw verhoogd bastion
- 2 keelzijde fort, geen bastion
- 3 poorthuisje (?)
- 4 barakken
- 5 officierswoning
- 6 kruithuis
- 7 inundatiesluis/duiker
- 8 inundatiesluis/duiker
- 9 voorwerk
- 10 silkredeute
- 11 beer, scheiding zoet en zout water
- 12 brug richting Wouw
- 13 tenaille
- 14 tenaillegracht
- 15 gedekte weg (?) / klein voorwerk (?)
- 16 liniewal
- 17 redan
- 18 restanten retranchement (ster van Eggers)
- 19 natte gracht
- 20 gedempte gracht
- 21 zoet water inundatie
- 22 zout water inundatie
- 23 poterne
- 24 redan/voorwerk

slechten gracht en wal aan keelzijde

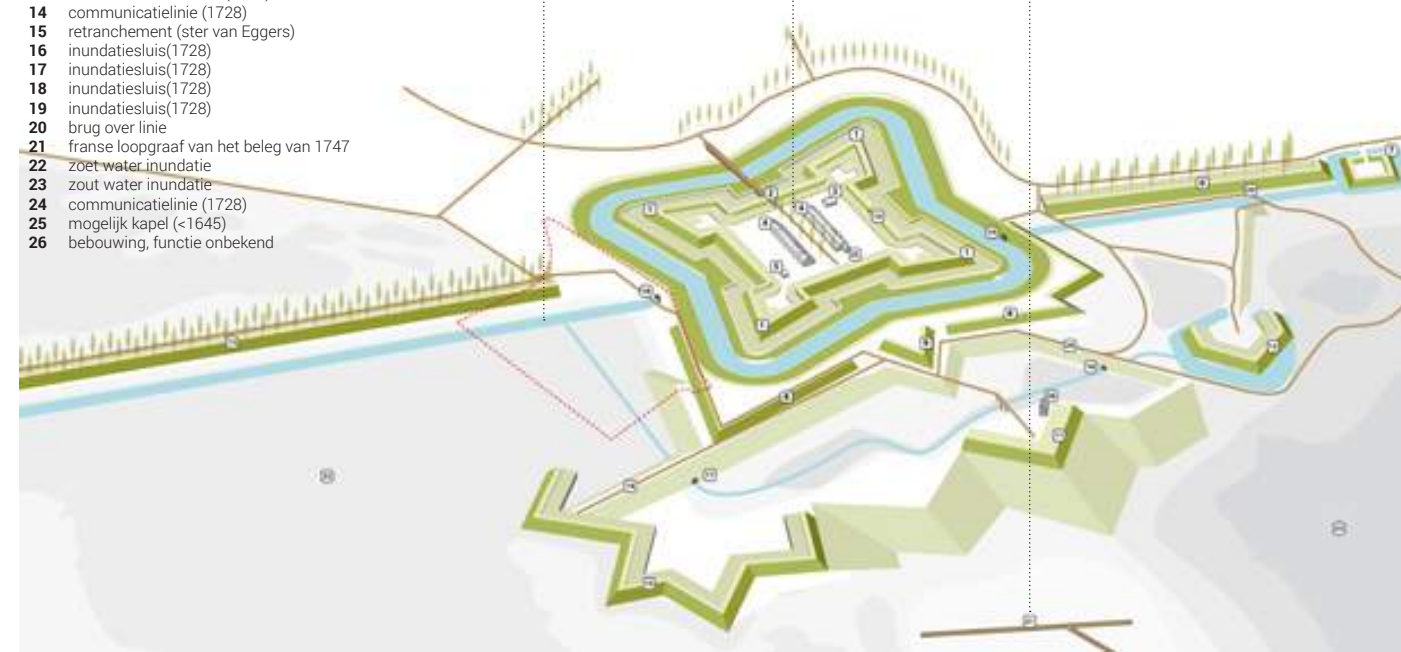
1747, linies, verbinden van forten

- 1 bastions
- 2 de poort, 1,40m breed met brug
- 3 majoorshuis
- 4 barakken
- 5 kruitmagazijn
- 6 linie naar het Laag
- 7 redoute aan het Laag
- 8 contregardes (1729)
- 9 ravelijn tussen de contregardes (1728)
- 10 poterne
- 11 gedetacheerd ravelijn (1728)
- 12 gedetacheerd bastion (1729)
- 13 linie naar fort Pinssen (1727)
- 14 communicatielinie (1728)
- 15 retranchement (ster van Eggers)
- 16 inundatiesluis(1728)
- 17 inundatiesluis(1728)
- 18 inundatiesluis(1728)
- 19 inundatiesluis(1728)
- 20 brug over linie
- 21 franse loopgraaf van het beleg van 1747
- 22 zoet water inundatie
- 23 zout water inundatie
- 24 communicatielinie (1728)
- 25 mogelijk kapel (<1645)
- 26 bebouwing, functie onbekend

Twee langgerekte gebouwen staan in oost-westelijke richting parallel aan elkaar op de terre. Een nog nauwkeuriger afbeelding dateert uit 1748: het fort heeft een toegang aan de westzijde via een klein poortgebouwtje, dat uitkomt op een grote, met bomen geflankeerde laan over de terre. Aan weerszijden staan lange smalle gebouwen, die geïnterpreteerd kunnen worden als soldatenbarakken. Tegen de noordelijke zijde van de terre staan enkele rechthoekige gebouwtjes met tuinen ernaast. In de zuidoostelijke hoek bevindt zich een klein gebouw, waarschijnlijk een kruithuis of depot, en in de noordwestelijke hoek staat nog een gebouw. Verder is op deze kaart nog een poterne te zien in de noordelijke wal.

inundatiekanaal

Franse aanval via zandrug

2018, ontwikkelingen op het fort

- 1 restanten inundatiesluis/duiker
- 2 restanten inundatiesluis/duiker
- 3 restanten beer, nog niet zichtbaar
- 4 contouren van de vroegere brug richting Wouw (1785)
- 5 uitbreiding liniewal 1785 zichtbaar in hoogte en waterloop
- 6 contouren Ster van Eggers gereconstrueerd d.m.v. wilgentakken
- 7 Franse belegeringsbatterij gereconstrueerd d.m.v. wilgentakken
- 8 wandelroute 't Aerdige Geback' d.m.v. paaltjes aangeduid
- 9 reconstructie bastions keelzijde 1628: oud-Nederlands vestingstelsel
- 10 reconstructie geslechte gracht aan keelzijde (1628)
- 11 reconstructie verhoogde bastions 1785: nieuw-Nederlands vestingstelsel
- 12 reconstructie tenaillegracht (1785)
- 13 boomkap t.b.v. zicht aanvalslinies (1747)
- 14 oud kanon op affuit
- 15 loopgraafbrug
- 16 theateroren Pompejus met informatiepunt in de voet
- 17 markeren fundamenten barakken d.m.v. beplanting (2018)
- 18 coupure, toegangspoort terre volgens maatvoering 1628 (2018)
- 19 reconstructie poterne, in hout uitgevoerd (2018)
- 20 horeca op het fort (mogelijk de zuidelijke wal) (2018)
- 21 loopgraven Frans beleg (1747)

Pompejus theateroren

oude weg naar Wouw

Inundatiepark West Brabantse Waterlinie

Voor iedereen die geïnteresseerd is in de vaderlandse geschiedenis en de manier waarop het water diende als verdedigingsmiddel, is een bezoek aan de West Brabantse Waterlinie de moeite waard. Het centraal gelegen Fort de Roovere vormt een goede introductie op de waterlinie en is een mooi vertrekpunt voor een verkenning per fiets. Toch is het niet eenvoudig om je voor te stellen hoe de inundatie op de grote schaal van de West Brabantse Waterlinie functioneerde. De verschillende inundatiesluizen en forten liggen namelijk zo ver uit elkaar, dat de onderlinge samenhang niet zichtbaar is. Ook zijn de hoogteverschillen in het landschap meestal zo subtiel dat ook de inundatievlakken moeilijk te herkennen zijn. Een watermaquette zou wél overzicht en inzicht kunnen bieden in het functioneren van de linie. Eind 2018 wordt deze opgeleverd.

De eilanden van Zeeland

Het inundatiepark bestaat uit drie onderdelen. Aan de westzijde richten we het gebied in als plas-drasgebied. De vorm van dit gebied is een abstracte weergave van de eilanden van Zeeland. Kinderen kunnen hier 'natuurlijk' spelen met takken, modder en water. Een verhard waterspeellandschap in de vorm van de West Brabantse Waterlinie anno 1747 vormt het centrale deel van het inundatiepark.

Het inundatiepark bij Fort de Roovere. Bron: SMV, 2017.

Er bevinden zich forten en vestingsteden waar kinderen (en volwassenen) zich kunnen verschanseren. Door sluisjes te openen, kunnen we lagere delen onder water zetten. De oostzijde van het park richten we in als grasveld met speelobjecten. Die objecten herinneren aan de aanvalswerken die de Fransen gebruikten tijdens het beleg van Bergen op Zoom en Fort de Roovere.

Plannen en realisaties West Brabantse Waterlinie

Er is de afgelopen jaren hard gewerkt om de elementen in de West Brabantse Waterlinie weer vorm te geven. 2018 is het jaar van de opleveringen. De ontwikkeling van de verschillende bezienswaardigheden biedt nieuwe kansen voor uitbreiding van het recreatieaanbod. Zo zijn er verschillende thematische fietsroutes opgeleverd die de verschillende onderdelen van de linie met elkaar verbinden.

Benedensas

Benedensas is genoemd naar de ligging aan de benedenloop van de Steenbergse en Roosendaalse Vliet. Het buurtschap bestaat uit een aantal historische panden, zoals een typisch West-Brabants peilhuisje en een schippershuis.

Dintelse Gorzen toegankelijk voor minder validen

Bij Benedensas bevindt zich ook de toegang tot de Dintelse Gorzen. Naast avontuurlijke wandelaars kunnen vanaf het

voorjaar 2018 ook minder validen dit ruige natuurgebied verkennen; met een offroadrolstoel.

Oplevering Bunkertrepe

De Bunkertrepe is hier in april 2016 opgeleverd. De markante uitkijktoren is letterlijk een trap op een oude bunker, uitgevoerd in hetzelfde accoyahout als de Mozesbrug, de Ravelijnbrug en de picknicksteiger bij de Blauwe Sluis. Dat benadrukt de band tussen de drie bouwwerken.

Benedensas Games

Bij de horecagelegenheid zijn interactieve games beschikbaar om op een andere manier het sluiseland en het natuurgebied te ontdekken. Het sluiseland is per fiets, auto en boot te bereiken. Vanaf najaar 2018 is het ook mogelijk om aan de nieuwe steiger van het sluiseland af te meren om zo het gebied te verkennen.

Restauratie Fort Henricus

Met 11,5 hectare was dit fort in Steenberg een van de grootste in het Zuidwesten van de Republiek der Nederlanden. Fort Henricus is gebouwd in 1627 om de haven en de sluis te beschermen. De restauratie ervan startte in het voorjaar van 2017. Omdat niet duidelijk is hoe het fort er vroeger uitzag, zijn er tijdens het herstel geen gebouwen opgetrokken. Wél zijn de contouren ervan weer zichtbaar en is er een uitkijktoren gebouwd. Met aanpassingen en projecten is het fort en het omliggende gebied weer toegankelijk gemaakt voor bezoekers.

Wandelaars kunnen vanaf de tweede helft van 2018 over de gracht er naartoe lopen. De iets verder gelegen aanlegsteiger aan de Steenbergsche Vliet maakt het ook toegankelijk voor waterrecreanten.

Herstel Lignewal

De liniewal van Steenberg vormde een verbinding tussen de vestingstad Steenberg en het Hoornwerck tegenover Fort Henricus, aan de andere zijde van de Steenbergsche Haven. De liniewal bestond uit een grondlichaam met daarin opgenomen drie redoutes en had ten doel het gebied tussen de vestingstad Steenberg en Fort Henricus te beschermen voor aanvallen uit het oosten. Een deel van de liniewal (die nu wordt doorsneden door de A4) wordt hersteld, inclusief een redoute. Dit om de oude militaire verbinding in het landschap zichtbaar te maken en de beleving van de historie van Steenberg te vergroten.

Nederlands langste picknicktafel bij Blauwe Sluis

De naamgeving Blauwe Sluis komt van de blauwe hardsteen. Een nieuw en duurzaam bouw materiaal dat ten tijde van de aanleg van de sluis nog niet veel werd toegepast. Als de steen nat werd, kleurde die donkerblauw. Het sluiscomplex ligt in de gemeente Steenberg, aan de driesprong van de Steenbergse Vliet, de Roosendaalse Vliet en de Kleine Aa. In de 17e eeuw was de Blauwe Sluis één van de inlaatpunten die diende om omliggende stukken land onder water te laten lopen.

Nu is het sluiselandje aan de Kruislandsedijk een recreatiegebied, geliefd bij watersporters, wandelaars en sportvissers. De langste picknicktafel van Nederland is hier gebouwd. Eigenlijk is het een multifunctionele steiger: twee steigers zijn bedoeld voor kano's, twee voor vissers. Langs de volledige lengte van ruim 200 meter staan banken aan weerszijden, waardoor er een hele lange picknicktafel ontstaat.

Vogelkijkhut in de Roode Weel

Een wiel wordt ook wel kolk, waai, waal of weel genoemd. Het is een poel die ontstaat door een weggeslagen stuk grond na een dijkdoorbraak. Enkele kilometers ten oosten van Steenbergen ligt de Roode Weel, een overblijfsel van een krekensysteem in de Polder Cruisland. Aan de oevers van de Rode Weel is een vogelkijkhut verrezen. De blikvanger aan het fietspad onderaan de Kruislandsedijk lijkt op het wateroppervlak te rusten. Om de verbindende lijn vast te houden, is de vogelkijkhut gemaakt van accoyahout. Dit is inmiddels een typisch kenmerkend bouw materiaal voor de West Brabantse Waterlinie. Je ziet het ook terug in de nieuwe haven van Steenbergen, de Bunkertreppes en de Mozesbrug.

Herstel Fort Waterschans

De Waterschans, aangelegd in 1584, verdedigde de haven van Bergen op Zoom. Na de slechting van de vesting Bergen op Zoom raakte de Waterschans in verval. Daar kwam verandering in toen de gemeente Bergen op Zoom in 2017 overging tot herstel van het oudste vestingwerk van de stad.

Ravelijnbrug. De brug reflecteert de vroegere vaarroute van de bevoorrading van het Ravelijn. Ontwerp: Ro&Ad, 2015. Foto: Erik Stekelenburg, 2016.

* Oplevering tweede helft van 2018.

Tijdens de voorbereidingen van de werkzaamheden waren er al bijzondere vondsten: fundamenten van soldatenbarakken en een bastion uit de 16e eeuw. Ook kwamen er voormalige oesterputten uit de 19e eeuw in gave staat tevoorschijn. Nu* is het fort weer zichtbaar in het landschap en is het toegankelijk voor bezoekers. Het heeft opnieuw een gracht, de dijk aan de Binnenschelde is met 3 meter verlaagd en er ligt een wandel- en fietspad omheen.

Herontwikkeling Ravelijn op den Zoom

Het vestingverleden van Bergen op Zoom is nog goed te zien bij Ravelijn op den Zoom. De kazematten (ondergrondse gangen en verblijfsruimten) zijn de laatste overblijfselen van deze vesting die Menno van Coehoorn hier bouwde. Helaas was het Ravelijn niet toegankelijk voor publiek. Met de restauratie van dit rijksmonument komt daar verandering in. De herontwikkeling maakt het mogelijk om vanuit het historisch centrum via de drijvende brug over het Pielekenswater naar het ravelijn te lopen. Via de kazemat op de binnenplaats komt de bezoeker uit bij de evenementenkiosk die verstopt is in de aarden vestingwal. Van daaruit kunnen mensen via de houten brug en de toegangspoort het ravelijn weer verlaten. Dankzij nieuwe verlichting kan het historische bouwwerk ook 's avonds pronken.

Links: Pompejus is een uitkijktoren op Fort de Roovere in Halsteren, West-Brabant. Ontwerp: Ro&Ad, 2017. Foto: Eric Wientjens, 2017.

Vogelkijkhut in de Roode Weel. Ontwerp: Ro&Ad, 2018. Foto: Katja Eftingh, 2018.

Overlay van de relictten uit 1747 en de openbare ruimte in Bergen op Zoom. Bron: SMV, 2018.

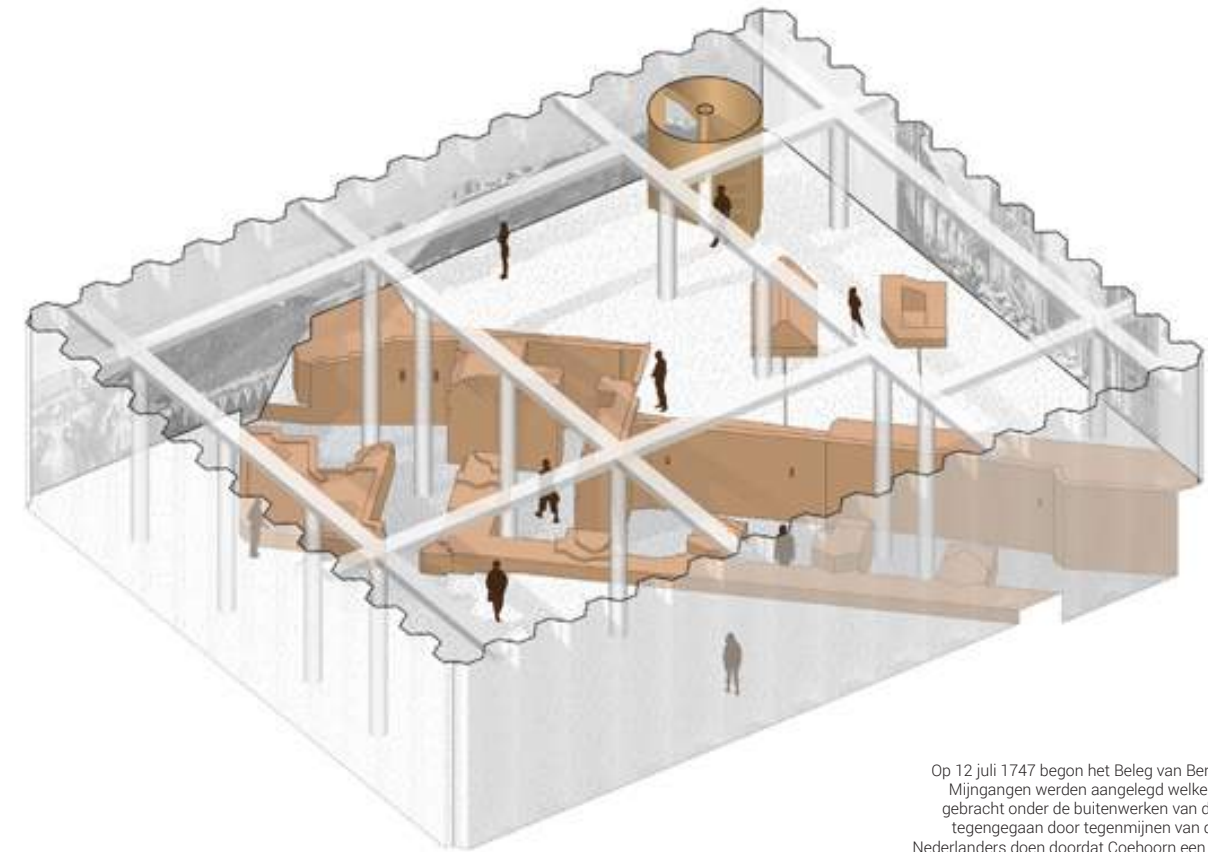
- 1 **Traptoren hoofdgalerij** - Hof van Asselbergs
- 2 **Ravelijn Dedem** - ABG terrein
- 3 **Lunet Utrecht** - Plein voor gemeentehuis
- 4 **Bastion Coehoorn en hoofdgalerij Lunet Holland** - Auvergnestraat
- 5 **Kruitmagazijn Stoelemat** - Voormalige brandweerterrin
- 6 **Tegenmijnstelsel onder Ravelijn Antwerpen** - Coehoornstraat
- 7 **Oreilles Bastion Hartel en Bastion Ginkel** - Wilhelminaveld
- 8 **Inundatiesluis en Contregarde Coehoorn** - Anton van Duinkerkenpark
- 9 **Noordelijk gedeelte vestingwerken** - Lange Park en park Bolwerk
- 10 **Oude stadsmuren Gevangenpoort** - Westersingel
- 11 **Sputoren en Grebbe** - Het Spui
- 12 **De Grebbe** - Beursplein
- 13 **De Grebbe** - Korenmarkt
- 14 **Haven** - Gedempte Haven
- 15 **Lunetten Kijk in de Pot, Rasant en Camus** - Park Kijk in de Pot
- 16 **Lunet Boerenverdriet** - Park bij Garnizoenspad
- 17 **Bastion Beckaff** - Scheldevesting
- 18 **Rijtuigweg met Jacobspoort** - Scheldevesting
- 19 **Slikbatterij** - Park Kijk in de Pot

Panorama Coehoorn – Bergen op Zoom

Bergen op Zoom wil pronken met de historische overblijfselen van de vesting. Te beginnen onder de nieuwbouw van de Hof van Asselbergs (1), ingesloten tussen het Stationsplein, de Stationsstraat en Meeussenstraat. Daar kan de bezoeker straks afdalen naar de restanten van de vesting, rondwalen tussen eeuwenoude muren en kruitkamers én alles te weten komen over de vesting en haar belang in de geschiedenis. Het idee is om deze ruimte, 'Panorama Coehoorn' genoemd, voor bezoekers toegankelijk te maken en hier een tentoonstelling in te richten alsmede een multimediale presentatie van het beleg van Bergen op Zoom in 1747. De eerste schetsen laten een indrukwekkende ruimte zien, met aandacht voor de verovering van 'La Pucelle' door de Fransen in 1747 van de tot dan toe onneembaar geachte vesting.

Het meesterwerk van Van Coehoorn

Het nieuwe elan waarmee Bergen op Zoom zich als voormalige vestingstad op de kaart zet, beperkt zich niet tot deze plek. De gemeente Bergen op Zoom is zich een visie aan het vormen op de mogelijkheden en kansen die er zijn om de – zichtbare en niet zichtbare – vestingwerken van de stad beter beleefbaar te maken en eventueel te koppelen aan andere opgaven in de stad, waaronder vrijetijdseconomie. ■

Twee trappen draaien om elkaar heen, zie referentiebeeld. Materialisatie van accoya zorgt voor eenheid met andere verdedigingswerken in de West Brabantse Waterlinie. De originele traptoren was zo vormgegeven dat twee trappen om elkaar heen draaide en ze afzonderlijk te gebruiken of af te sloten waren.

De Grote kerk / Sint Gertrudiskerk na het bombardement en de plundering van de stad. Beeld: Ruïne van de Grote Kerk te Bergen op Zoom, Simon Fokke, naar Cornelis Pronk

Op 12 juli 1747 begon het Beleg van Bergen op Zoom door de Fransen. Mijngangen werden aangelegd welke tot ontplofing zouden worden gebracht onder de buitenwerken van de vesting. Deze mijnen werden tegengegaan door tegenmijnen van de Nederlanders. Dit konden de Nederlanders doen doordat Coehoorn een permanent tegenmijnstelsel had laten aanleggen. Tientallen mijnen zijn de lucht in gegaan. Na twee maanden waren de buitenwerken veroverd en konden de Fransen beginnen met bressschieten in de hoofdwal. Op 16 september 1747 viel na een bestorming de stad in Franse handen.

De twee kruitkamers, die vanuit de stad tot ontplofing gebracht konden worden bij een belegering, zijn verplaatst naar deze tentoonstellingsruimte.

Impressie Panorama Coehoorn. Bron: SMV, 2018.

Vestingstad Steenbergen

Steenbergen beheerste de landweg tussen de Zeeuwse en Hollandse eilanden. De ligging en zwakke verdedigingswerken leidden tussen 1572 en 1622 tot de ene belegering, verovering en herovering na de andere. Pas na 1626, toen prins Maurits het stadje in handen kreeg, werd Steenbergen een echte onneembare vesting.

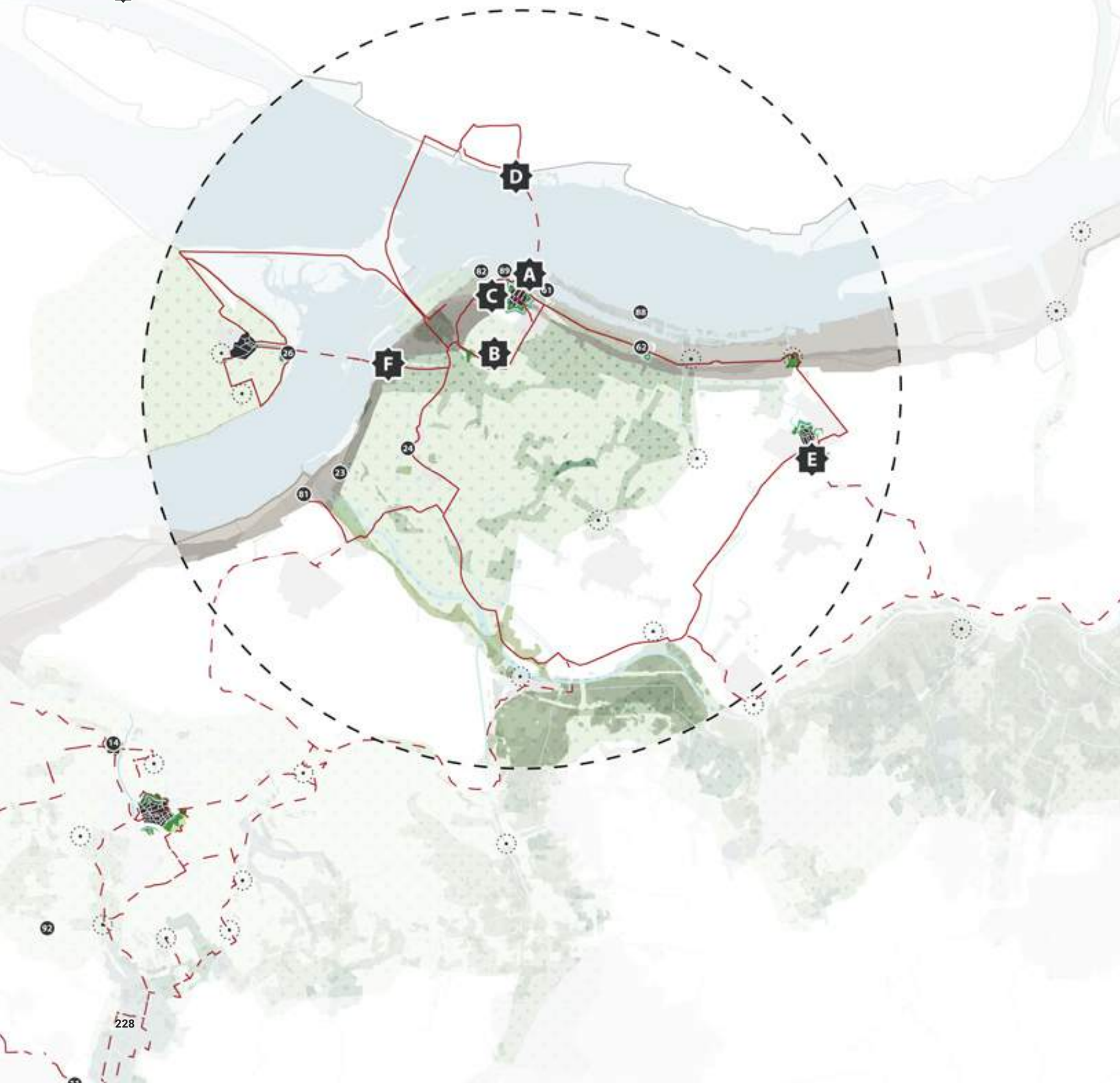

Enkele projecten:

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

- A** Verbinding jachthaven Willemstad
- B** Fort de Hel
- C** Het Mauritshuis
- D** Fort Buitensluis
- E** Linie Stenen Poppen
- F** Fort Sabina

Fort Buitensluis met op de achtergrond de Haringvlietbrug. Bron: Lieske Meima, 2018.

STELLING VAN WILLEMSTAD

Forten aan het open water

Marco Vermeulen, ruimtelijk ontwerper Studio Marco Vermeulen (SMV)
Kim van den Berg - van Amersfoort, beleidsmedewerker gemeente Moerdijk

De zeearmen verdedigen die toegang boden tot Holland. Dát was vanaf 1583 de belangrijkste taak van de Stelling van Willemstad. De vijf forten rond de vestingstad hebben dan ook van oorsprong een sterke relatie met het open water. Deze gebiedsvisie wil het militair erfgoed van de Stelling van Willemstad ontsluiten vanuit toeristisch en recreatief perspectief. Zodat dit erfgoed kan bijdragen aan de ruimtelijke identiteit van de regio. Het gaat daarbij deels om de reconstructie van historische verdedigingswerken en structuren, maar ook om het zichtbaar maken van de strategische en ruimtelijke samenhang tussen deze verdedigingswerken.

Stoer landschap

Het gebied rond Willemstad telt een grote diversiteit aan landschapstypen. Aan de oevers van het Hollands Diep en het Volkerak bevinden zich de restanten van een slikken- en gorzenlandschap. Tot nog maar enkele decennia geleden stond dit gebied onder invloed van eb en vloed. Grote delen zijn beschermd natuurgebied (NNN en Natura 2000)

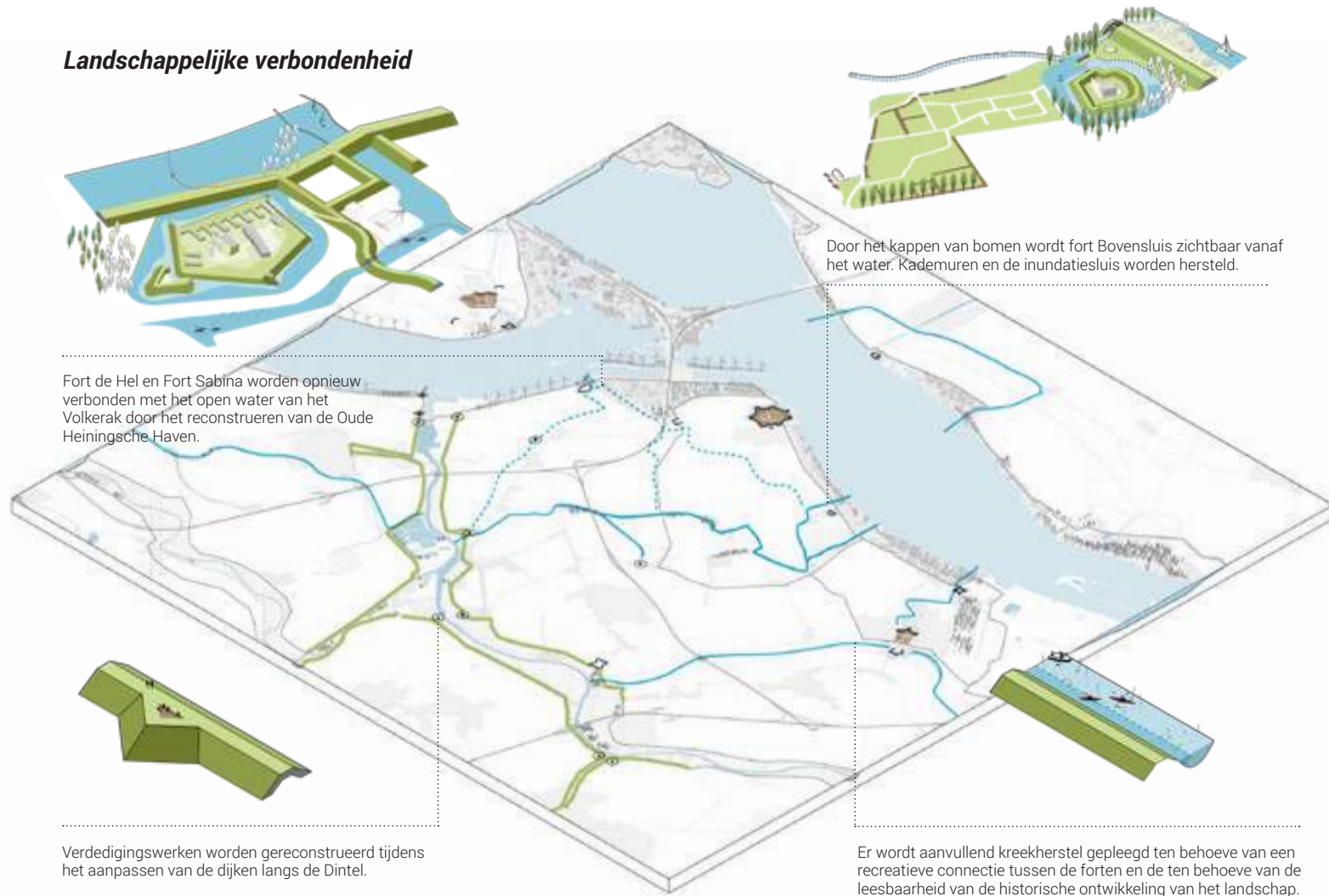

vanwege de grote variatie aan bijzondere planten en dieren. Je vindt er bijvoorbeeld vele soorten vogels zoals flamingo's, lepelaars, visarenden en kiekendieven. De ingepolderde Sint Anthonie Gorzen tussen Fort Sabina en Fort de Hel vormen een belangrijk en beschermd vogelweidegebied. Daarnaast bepalen grootschalige landbouw, hoge windmolens, het Volkerak-sluizencomplex en natuurlijk de forten het landschap. Hoewel rijk aan flora en fauna is het gebied rond Willemstad dan ook allerm minst arcadisch en lieflijk. Het is eerder een ruig en 'stoer' landschap, waar water en wind domineren.

Juist deze kenmerken maken het tot een uitdagend decor voor 'active leisure' en teambuilding. Het huidige aanbod aan dit soort activiteiten, bijvoorbeeld het ribvaren over het Volkerak, kunnen we verder uitbreiden. Daardoor komt de Stelling van Willemstad bekend te staan als hét 'adventure'-landschap van Nederland. Een recreatielandschap vol activiteiten die passen bij het militaire karakter van de stelling en de cultuurhistorie, de verhalen en de plek. Uiteraard moeten we rekening houden met de beschermde status van bepaalde natuurgebieden.

Bladzijden 226 - 227: Kaart van de Stelling van Willemstad in 1850. Bron: topografische militaire kaart, 2017.

Landschappelijke verbondenheid

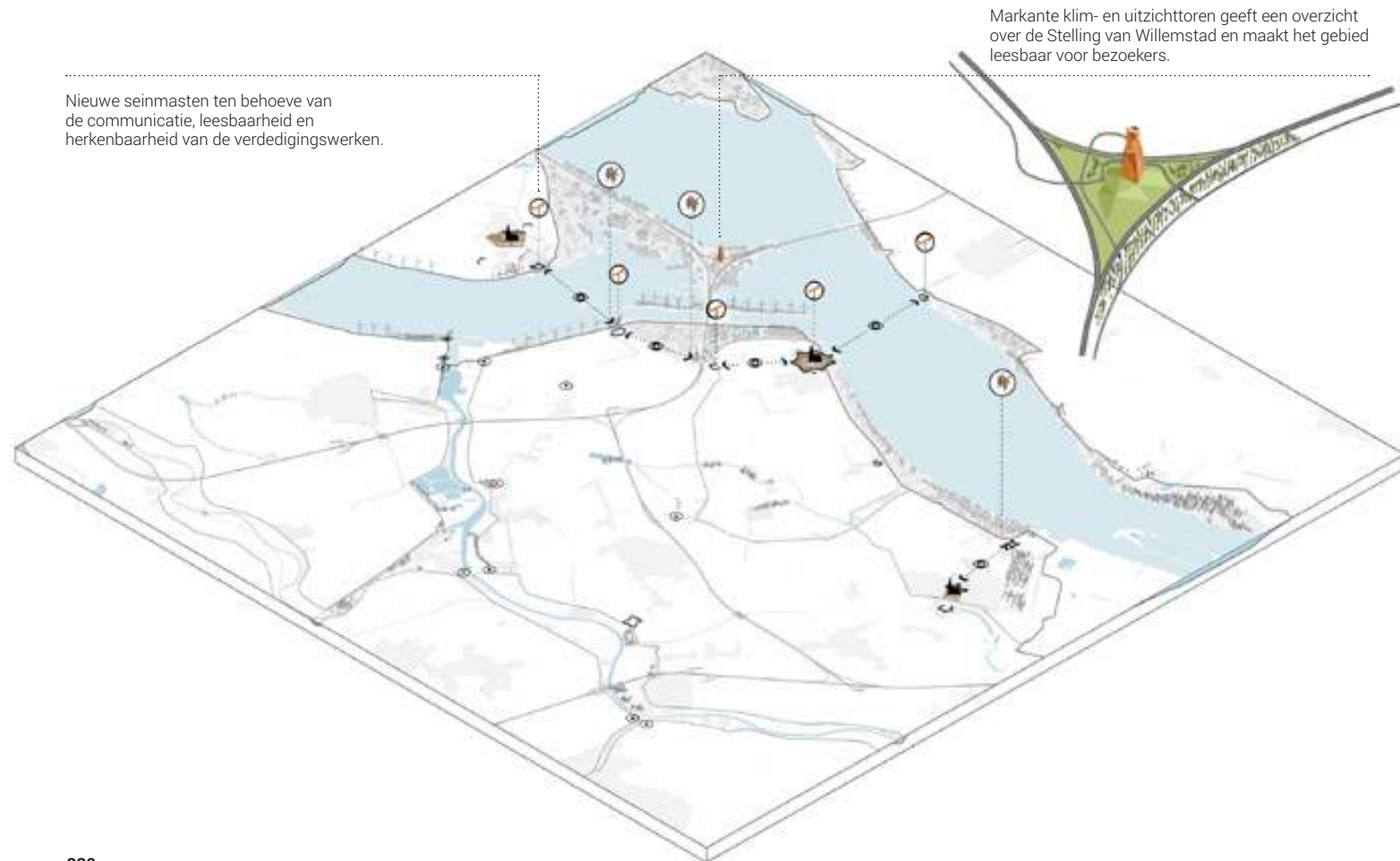
Fort de Hel en Fort Sabina worden opnieuw verbonden met het open water van het Volkerak door het reconstrueren van de Oude Heiningsche Haven.

Door het kappen van bomen wordt fort Bovensluis zichtbaar vanaf het water. Kademuren en de inundatiesluis worden hersteld.

Verdedigingswerken worden gereconstrueerd tijdens het aanpassen van de dijken langs de Dintel.

Er wordt aanvullend kreekherstel gepleegd ten behoeve van een recreatieve connectie tussen de forten en de ten behoeve van de leesbaarheid van de historische ontwikkeling van het landschap.

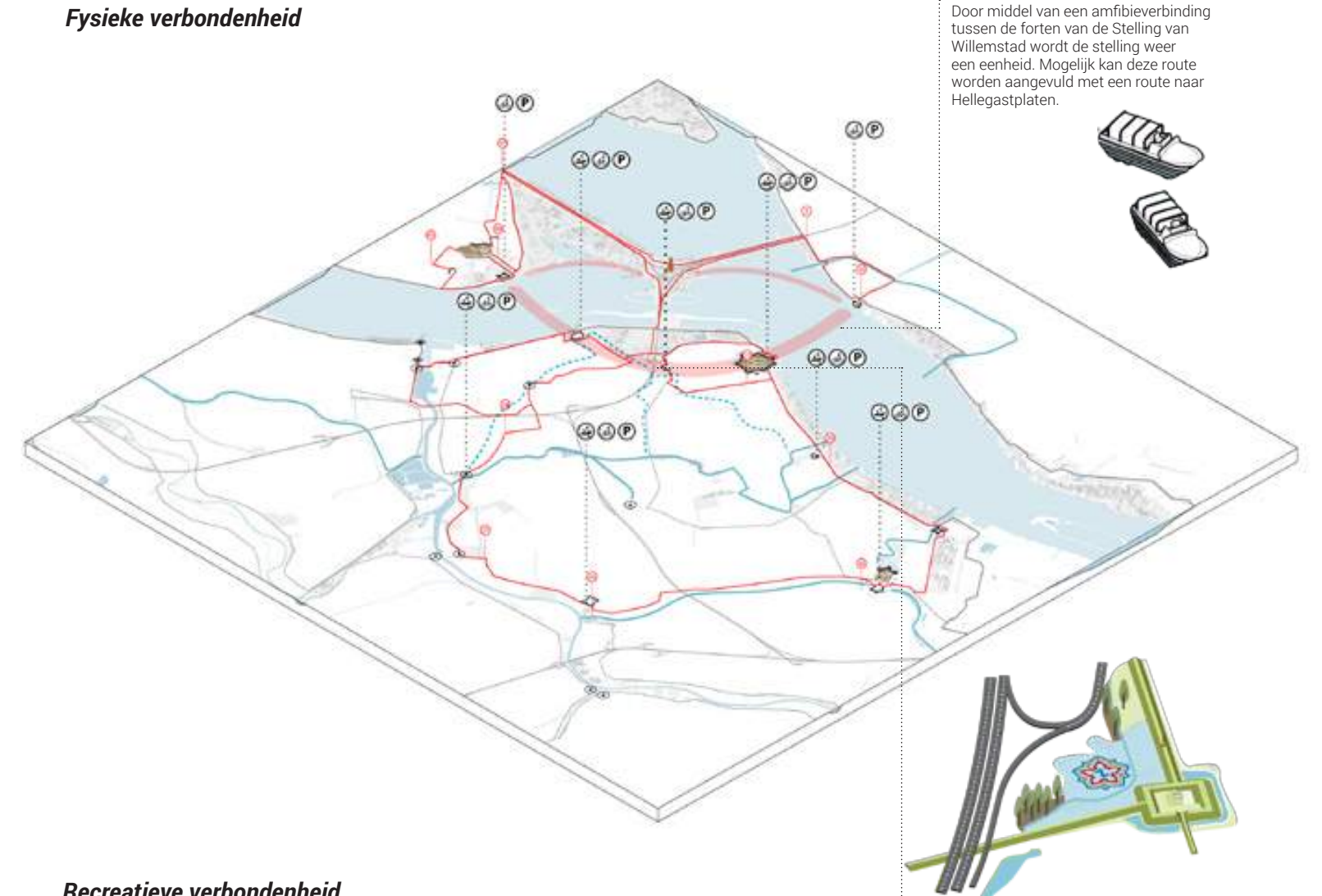
Visuele verbondenheid

Nieuwe seinmasten ten behoeve van de communicatie, leesbaarheid en herkenbaarheid van de verdedigingswerken.

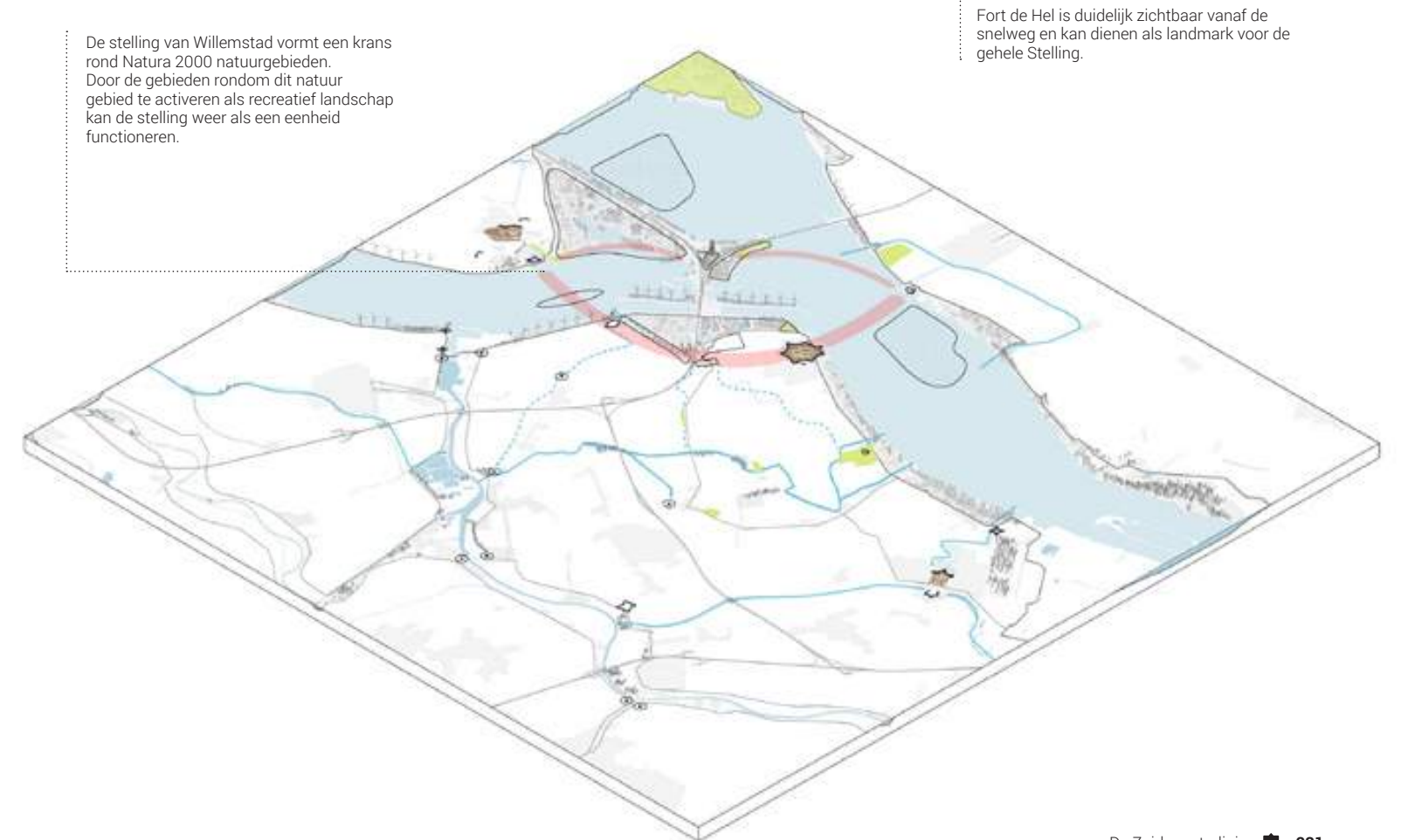
Markante klim- en uitzichttoren geeft een overzicht over de Stelling van Willemstad en maakt het gebied leesbaar voor bezoekers.

Fysieke verbondenheid

Door middel van een amfibieverbinding tussen de forten van de Stelling van Willemstad wordt de stelling weer een eenheid. Mogelijk kan deze route worden aangevuld met een route naar Hellegastplaten.

Recreatieve verbondenheid

De stelling van Willemstad vormt een krans rond Natura 2000 natuurgebieden. Door de gebieden rondom dit natuur gebied te activeren als recreatief landschap kan de stelling weer als een eenheid functioneren.

Fort de Hel is duidelijk zichtbaar vanaf de snelweg en kan dienen als landmark voor de gehele Stelling.

WILDERISPADEN MET TREKKERSLUITEN IN NATUURSERIE HELLESATSPLATEN. WACHTEN IN HET HADINGWIJET. FLAMINGOS SPOTTEN IN DE WINTER!

DE KLIMTOREN GEEFT SIKDOERS EEN HOOGS UITZICHT OVER HET LANDSCHAP EN DE STELLING VAN WILLEMSSTAD.

SENWASTEN OP ALLE FORTEN VERBETEREN DE LEESBAARHEID VAN DE STELLING ALS BINNEN.

WILDKAMPINGEN OP HET AVONTURENELAND

EEN KLIMBOOS EN KRIJGENSPAD ROND DE VESTINGHALLEN VAN WILLEMSSTAD.

LOOPGRAVENPEL EN TANKOUDEN BIJ FORT DE HELI

Legenda

1. avontureneiland
2. reconstructie Oud Heiningsche Haven door middel van een plas-dras gebied
3. natuurkamperen
4. loopgravenspel bij Fort de Hel
5. plas-dras gebied waar vroeger het inunderen van polders plaatsvond
6. klimtoren en observatiepost
7. wadlopen op het Haringvliet
8. wildernispaden Hellegatsplaten
9. flamingo's spotten vanuit de bestaande vogelkijkhutten
10. evenemententerrein De Banaan
11. strandsurfen en extreme watersporten
12. voormalig redoute als poort naar het binnenland
13. extensief recreatief medegebruik EHS-gebied het Zwanen Meer
14. klimbos
15. jachthaven Fort Buitensluis
16. natuurkamperen op de uiterwaarden bij Fort Bovensluis
17. landart de Wachter
18. nieuwe verbindingroute Maltaweg versterkt de positie van Fort De Hel als 'de poort van de Stelling'
19. kano- en fluisterbootverhuur bij het oude gemaalhuis aan de Kromme Kreek
20. vervangen duiker onder Stadsdijk voor betere bevaarbaarheid van het Breede Gat
21. doorvaarbaar maken historische kreek De Vleij
22. voormalig verdedigingswerk (nu gebruikt als vogelkijkhut) als entree naar de Oude Heiningsche Haven
23. tankparcours Fort de Hel
24. vogels spotten op de St. Anthoniegorzen
25. verbinding fort en binnenwater door reconstructie kreek
26. Mauritsshuis inrichten als informatiecentrum en museum van de Stelling van Willemstad
27. extensief gebruik EHS-zone door middel van een kruinenpad
28. extensief gebruik EHS-zone door middel van een trimbos
29. herstel inundatiesluis nabij Fort Bovensluis
30. leesbaarheid Stelling van Willemstad vergroten door het zichtbaar maken van Fort de Hel vanaf de snelweg
31. amfibieroute die de forten en de klim-/observatietoren onderling verbindt
32. Bed & Breakfast Floris en Sabina
33. theetuin en Bed & Breakfast Barlake
34. aanmeerplaats voor pleziervaart en pontje nabij Fort Sabina

Sinds de zomer van 2017 vaart de waterbus ook naar de haven van Willemstad. Foto: Lieske Meima, 2018.

Voorstel om de Stelling van Willemstad recreatief te verbinden door middel van een (militair) amfibievoertuig. Bron: www.britannica.com/technology/dukw (2015).

Waterbus

Tussen Willemstad en het natuureiland Tiengemeten pendelt een waterbus. Er is in 2016 een pilot gedaan met deze vervoersvorm tussen Dordrecht, Willemstad en Tiengemeten. Die was zó succesvol, dat de route Willemstad - Tiengemeten in 2017 is opengesteld.

Fortenseizoen 2017

De vijf forten deden voor het eerst samen mee aan de opening van het fortenseizoen in 2017. Ze boden een dag vol spannende activiteiten voor jong en oud. Centraal stonden de verbindingen tussen de forten; zowel wandel-, vaar- als fietsverbindingen. En zelfs een radioverbinding met zendamateurs. In 2018 staat het grenzeloos genieten centraal!

Amfibievoertuig

Een van de voorstellen is om de forten van de stelling op een ludieke manier te ontsluiten met een amfibievoertuig. Dat pendelt dan op en neer tussen Fort Buitensluis en Fort Prins Frederik, via Willemstad en/of Fort Bovensluis naar Fort de Hel en Fort Sabina. Een ander voorstel betreft de reconstructie van de Oude Heiningsche Haven tussen Fort Sabina en Fort de Hel in de vorm van een plas-draszone die de ecologische waarde verhoogt. Bij een derde voorstel maken we werk met werk bij het aanpassen van de dijken rondom de Dintel. Met relatief beperkte extra inzet kunnen we daarbij ook de verdwenen zandgevormde redoutes, batterijen en forten terugbrengen.

Fort de Hel. Foto: Lieske Meima, 2018.

Fort Buitensluis in handen van gemeente Cromstrijen

Vanaf eind 18e eeuw stond er aan het Hollandsch Diep een aarden fort met kanonnen, om de Fransen tegen te houden; bij de ingang van de 'Haven vóór de Buitensluis' - dat verklaart de naam van Fort Buitensluis. Later maakte het aarden fort plaats voor een echt fort van steen, en werd het onderdeel van de Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak. Toen om Nederland heen de Eerste Wereldoorlog woedde, werd het fort versterkt met gewapend beton en extra bunkers.

Het fort is nog in perfecte staat. De munitie- en buskruitmagazijnen en piramidebunkers uit de Eerste Wereldoorlog zijn helemaal gaaf en authentiek. Tot 2014 diende Fort Buitensluis als oefenterrein van het ministerie van Defensie. Het is dus nog niet zo lang open voor publiek. Op het fortterrein zijn wandelroutes uitgezet en bij de uitzichtpunten zijn zitbankjes geplaatst om even uit te rusten en van de omgeving te genieten. Het fort biedt vergezichten naar Willemstad en de Haringvlietbrug over het Hollandsch Diep. Bovendien vaart er nu een trekpontje in de gracht.

De gemeente Cromstrijen heeft sinds eind 2017 de sleutels van Fort Buitensluis in Numansdorp in bezit. De gemeente nam het fort over van het ministerie van Defensie en is blij met deze toeristische trekpleister binnen de eigen gemeentegrenzen. Cromstrijen heeft veel ambities op het gebied van toerisme en recreatie. Fort Buitensluis speelt daarbij een prominente rol. "Het fort heeft een bijzondere cultuurhistorische waarde en biedt ontzettend veel mogelijkheden", aldus wethouder Hans Flieringa¹.

Opknopbeurt vestingwerken Willemstad

Willemstad was één van de meest strategisch gelegen vestingsteden van de Republiek. De vestingwerken, oorspronkelijk bestaand uit vijf bastions, zijn in 1598 uitgebreid tot zeven bastions, genoemd naar de zeven provinciën van de Republiek. Een vestinggracht omsluit de binnendijkse omwalling. Eromheen ligt een singel die in het westen en oosten aansluit op de dijken van het Hollandsch Diep. De vestingwallen van Willemstad zijn gebouwd in een stervorm. Op elke sterpunt staat een bastion.

¹ Het Mauritshuis, straks een multifunctioneel bezoekerscentrum. Foto: Lieske Meima, 2018.

¹ BN De Stem, 27-10-17

Plannen en realisaties vestingstad Willemstad

Vroeger was er maar één plan voor de vesting Willemstad en het ruige landschap rondom: het verdedigen van de zeearmen die toegang boden tot Holland tegen ongenode gasten. Vandaag de dag zet Willemstad de deuren juist wagenwijd open voor iedereen die er wil genieten van natuur en cultuur. Daarvoor werken onder meer de gemeente Moerdijk, natuurorganisaties en horeca samen.

Nieuwe exploitant voor Fort de Hel

De Fransen bouwden in 1811 Fort l'Enfer ter verdediging van Willemstad tegen de Engelsen. Twee jaar later vertrokken de Fransen en kreeg het de Nederlandse naam De Hel. De Hollanders moderniseerden het fort in 1884. In 1896 is het fort bewapend met zes kanonnen, vier mortieren, twee mitrailleurs en vier Coehoornmortieren. Het fort is net als Fort Frederik en Fort Sabina gebouwd volgens de zogenoemde 'Tour modèlé' stijl.

Fort de Hel biedt nog steeds ruimte aan veel bezoekers en mogelijkheden voor vertier. Bijvoorbeeld voor dagjestoeristen. Een plek om te eten en te drinken of van waaruit bezoekers de omgeving kunnen verkennen via fiets- en wandelarrangementen. De gemeente Moerdijk vond een

nieuwe exploitant voor dit voormalig verdedigingswerk. Die gaat het openstellen voor publiek en betreft daarbij de omgeving. Bij de exploitatie staan kunst, cultuur en recreatie voorop.

Mauritshuis wordt multifunctioneel bezoekerscentrum

Het Mauritshuis is een prachtig, rijksmonumentaal gebouw in een groene omgeving en ligt vrijwel direct aan het water. Dit voormalige 'Princehof' werd in 1623 gebouwd in opdracht van Maurits van Oranje, die het gebruikte als jachtslot en buitenverblijf. De ruimtes van het Mauritshuis zijn te huur voor onder meer vergaderingen, workshops of een huwelijk.

De gemeenteraad van Moerdijk stemde in met de uitbreiding van een beter toegankelijk, multifunctioneel en informatief bezoekerscentrum over de Zuiderwaterlinie en de vestingstad Willemstad. Inclusief een toeristisch informatiepunt. Bezoekers krijgen daar op een eigentijdse, multimediale manier te zien wat de stelling van Willemstad met forten en vestingswallen aan cultuurhistorie te bieden heeft. Ze beleven op een aantrekkelijke manier het verhaal via activiteiten als rondleidingen en lezingen. Die uitbreiding gebeurt stap voor stap. De cultuurhistorische waarde van de locatie blijft zichtbaar voor bezoekers, maar blijft ook beschermd en behouden in de toekomst.

De Zuiderwaterlinie in vijf stellingen

De monumentale vestingwerken van Willemstad kampen met achterstallig onderhoud. Datzelfde geldt voor de stadswateren, die in onderhoud zijn bij waterschap Brabantse Delta. Afbrokkende muren, loskomend pleisterwerk, kapotte oevers en beschoeiingen, onkruid... de staat is zorgelijk. Naast het feit dat het niet fraai oogt, levert de huidige toestand ook andere problemen op, zoals onveilige situaties, stankoverlast en vissterfte.

De vestingwerken zijn dus toe aan een opknapbeurt. Daarbij zijn ook andere ontwikkelingen van belang, zoals de plannen om de Zuiderwaterlinie beter in beeld te brengen. Naast de cultuurhistorische waarde en toeristische potentie, speelt ook de leefbaarheid een rol. Objecten kunnen een bijzondere betekenis hebben, bijvoorbeeld omdat er zich historische gebeurtenissen hebben afgespeeld of omdat ze eenvoudigweg beeldbepalend zijn. Vraag is tot hoe ver de opknapbeurt moet gaan: spic en span of met de focus op bepaalde onderdelen die de geschiedenis van de verdedigingswerken vertellen?

De Linie Stenen Poppen in Klundert. Foto: Lieske Meima, 2018.

De gemeenteraad van Moerdijk geeft daarop in het voorjaar van 2018 antwoord; met een notitie waarin staat hoe de gemeente in de toekomst met de verdedigingswerken omgaat, wat voor onderhoud daarbij hoort en wat dat kost.

Linie Stenen Poppen in Klundert

Nog geen 10 kilometer van Willemstad, in Klundert, ligt de Linie Stenen Poppen: fraaie verdedigingsstorentjes, bovenop een gemetselde dam uit 1583. Het zijn overblijfselen van de versterkingen die Willem van Oranje in het vestingstadje heeft laten aanleggen. Klundert (gemeente Moerdijk) lag in de Tachtigjarige Oorlog op een strategische plek: precies op de grens van Holland en Brabant. De poppen beschermden Klundert en daarmee de Republiek. Want fier uitstekend op de spitse rand van de vestinggrachtdammen, maakten zij het onmogelijk om het water over te steken. Ze staan er nog steeds en zijn de moeite waard om te bezoeken.

Fort Buitensluis, Numansdorp. Foto: Lieske Meima, 2018.

Fort Sabina opnieuw in stelling

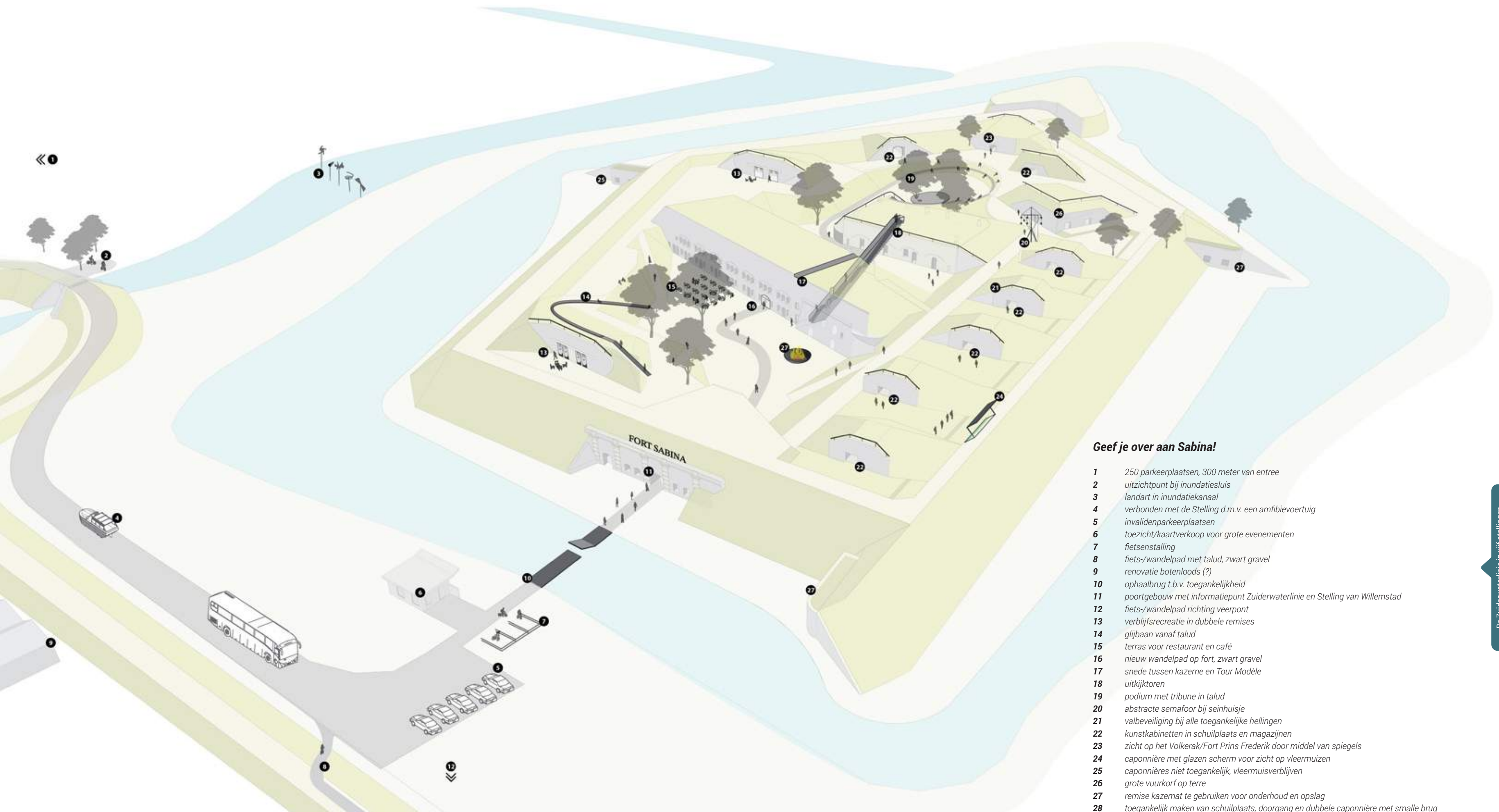
Fort Sabina is onderdeel van de Stelling van Willemstad en daarmee van de Zuiderwaterlinie. Meerdere malen in de geschiedenis bleek deze locatie van grote, strategische waarde. Zowel Fransen als Hollanders bouwden er aan verdedigingswerken. Het grootste deel daarvan is in redelijke staat. Dat geeft Fort Sabina cultuurhistorische waarde die ook voor volgende generaties bewaard moet blijven. Tegelijkertijd is het de wens om deze cultuurhistorische waarde in de nabije toekomst beter beleefbaar te maken voor een groter publiek, en de recreatieve potentie hiervan (nog) beter te benutten. We moeten hiertoe Fort Sabina opnieuw in stelling brengen. Cultuurhistorie en natuur gaan op veel forten samen, maar op en rond Fort Sabina zien we dat in bijzondere mate. Het fort is een van de grootste en meest intacte forten van de Zuiderwaterlinie en maakt deel uit van een hoogwaardig natuurgebied (EHS en Natura 2000). De direct aan het fort grenzende St. Anthoniegorzen staan in de top tien van

broedgebieden voor weidevogels in Nederland. En daar komt de aanstaande verzilting van het Volkerak nog bij. Hierdoor ontstaat naast de huidige ecologische rijkdom nog nieuwe, streekeigen natuur. Verder ligt Fort Sabina in economische zin strategisch tussen Rotterdam en Antwerpen en in de directe nabijheid van Industriepark Moerdijk. Daarmee is naast de particuliere ook een grote, zakelijke markt binnen handbereik. Dat maakt Fort Sabina van bovenlokale en bovenregionale betekenis.

De wens is om het (onderscheidende) ongerepte karakter van het fort zoveel mogelijk te behouden. Dat kan prima samengaan met een hoogwaardig serviceniveau en dito inrichting. Er zijn drie pijlers waarop de ontwikkeling van nieuw aanbod gaat steunen: gastvrijheid, natuur en cultuurhistorie. Het overkoepelende thema (stoer/rauw) van de Stelling van Willemstad is daarbij de leidraad.

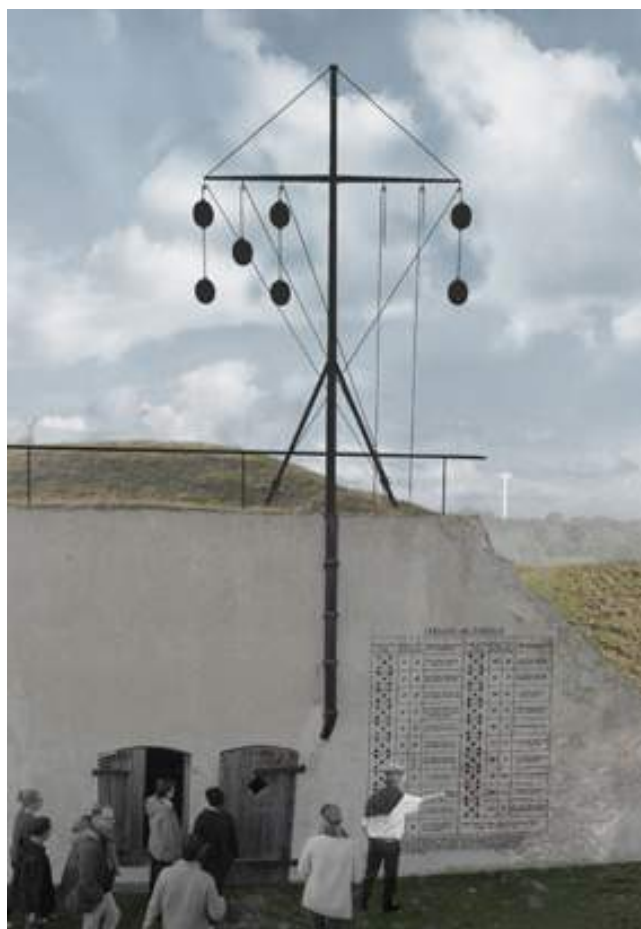

Geef je over aan Sabina!

- 1 250 parkeerplaatsen, 300 meter van entree
- 2 uitzichtpunt bij inundatiesluis
- 3 landart in inundatiekanaal
- 4 verbonden met de Stelling d.m.v. een amfibievoertuig
- 5 invalidenparkeerplaatsen
- 6 toezicht/kaartverkoop voor grote evenementen
- 7 fietsstalling
- 8 fiets-/wandelpad met talud, zwart gravel
- 9 renovatie botenloods (?)
- 10 ophaalbrug t.b.v. toegankelijkheid
- 11 poortgebouw met informatiepunt Zuiderwaterlinie en Stelling van Willemstad
- 12 fiets-/wandelpad richting veerpont
- 13 verblijfsrecreatie in dubbele remises
- 14 glijbaan vanaf talud
- 15 terras voor restaurant en café
- 16 nieuw wandelpad op fort, zwart gravel
- 17 snede tussen kazerne en Tour Modèle
- 18 uitkijktoren
- 19 podium met tribune in talud
- 20 abstracte semafoor bij seinhuisje
- 21 valbeveiliging bij alle toegankelijke hellingen
- 22 kunst kabinetten in schuilplaats en magazijnen
- 23 zicht op het Volkerak/Fort Prins Frederik door middel van spiegels
- 24 caponnière met glazen scherm voor zicht op vleermuizen
- 25 caponnières niet toegankelijk, vleermuisverblijven
- 26 grote vuurkorf op terrein
- 27 remise kazemat te gebruiken voor onderhoud en opslag
- 28 toegankelijk maken van schuilplaats, doorgang en dubbele caponnière met smalle brug

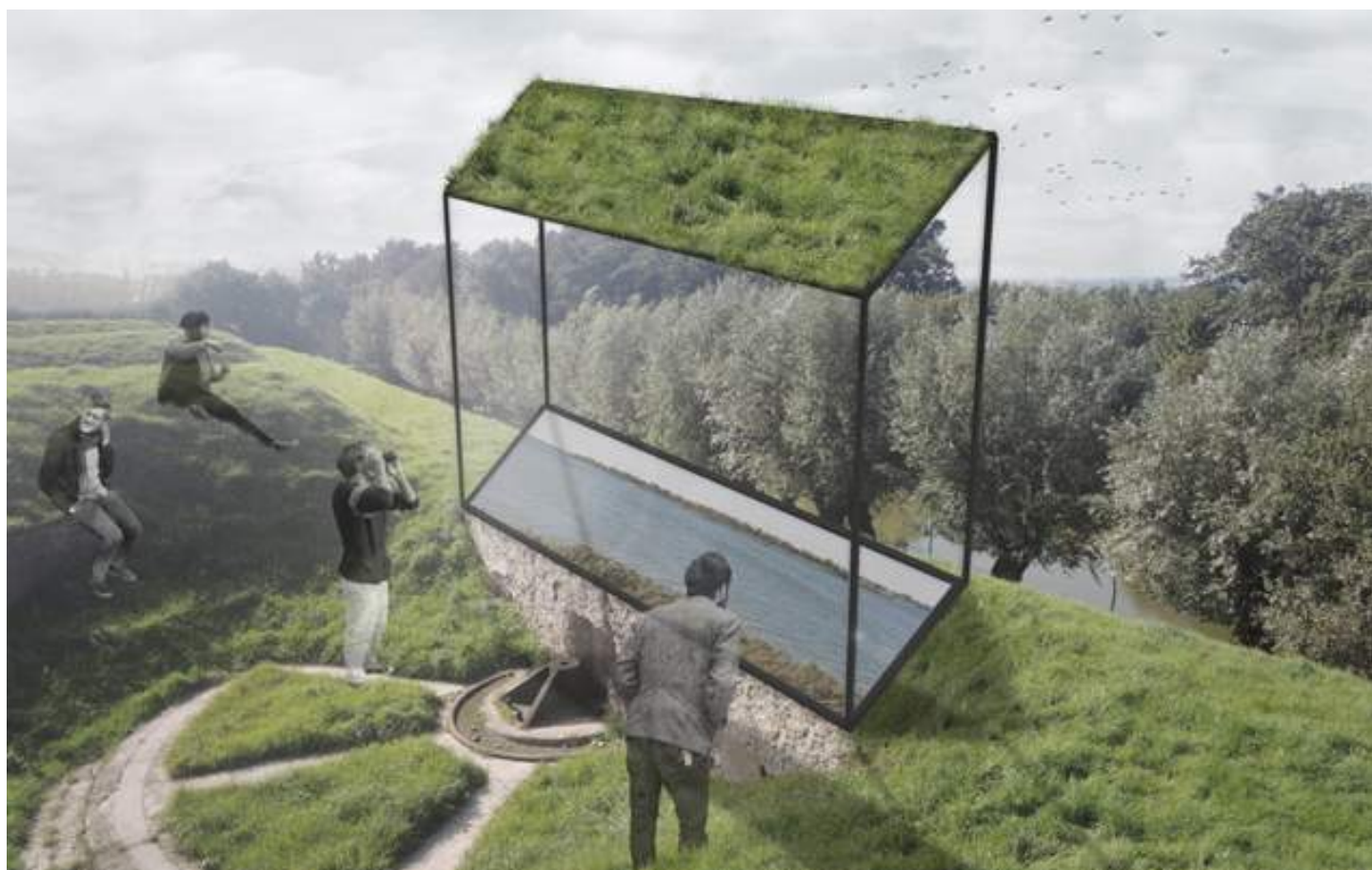

Een abstracte verbeelding van de historische semafoor, te bedienen vanaf het seinhuis met het seinalfabet op de gevel verbeeld. Bron: SMV, 2016.

Casco met basisvoorzieningen

Het concept om Fort Sabina te ontwikkelen is het creëren van een casco met basisvoorzieningen. Dat casco kunnen we in de loop van de tijd op verschillende manieren, flexibel gebruiken. Als basisvoorziening zien we goede horeca, multifunctionele ruimten voor workshops, kleinschalige bedrijfsruimte en een informatiecentrum over de Stelling van Willemstad en de Zuiderwaterlinie. Dit concept vertalen we in het ruimtelijk ontwerp door verschillende archipuncturale ingrepen te doen op strategische plaatsen op het fort. Sommige ingrepen zullen het cultuurhistorische karakter versterken, zoals het terugbrengen van de gracht bij de dubbele caponnière en het plaatsen van een semafoor waarmee tussen de forten werd gecommuniceerd. Maar er komen ook toevoegingen om het fort te gebruiken voor teambuildingactiviteiten en theatervoorstellingen. Meest opvallend is een trap die de Franse Tour Modèle van de Nederlandse kazerne scheidt en die ook zicht biedt op het fort en het open water.

In de loop der tijd is Fort Sabina meerdere malen uitgebreid: in 1811 met Franse baksteen, in 1881 met Nederlandse baksteen en in het begin van de 20ste-eeuw met brikkenbeton. Het uitvoeren van de nieuwe ingrepen in één kleur (matzwart), maakt de nieuwe laag die we in de 21ste eeuw aan het fort toevoegen, leesbaar. ■

Het plaatsen van twee spiegels, een soort periscoop, op de geschutspstelling geeft zicht op het Volkerak, over de bomen en de dijk heen. Bron: SMV, 2016.

Informatiecentrum Stelling van Willemstad in het Poortgebouw, waar uitleg wordt gegeven over het belang en het functioneren van de Stelling van Willemstad. Bron: SMV, 2016.

Principeddoorsnede trap tussen de Franse Tour Modèle uit 1811 en de Nederlandse kazerne uit 1881, zodat de constante uitbreiding en aanpassingen die het fort heeft meegemaakt, beter inzichtelijk worden voor de bezoeker. Bron: SMV, 2016.

B R A B A N

Z E V E N B E R G E N

L A A N

B R E D A

D E U C H T

H o u t s e D u y n e n

D e H o u t s e A e k k e r s

D I A E

H e u s e n h o u t

T e t e r i n g e n

H o u t e

S t e e l h o v e n

T e t e r i n g e n

H e y d e

P A R S

P A R S

B I E S

B O

De Zuiderwaterlinie in vijf stellingen

STELLING BREDA - GEERTRUIDENBERG

Linies en schansen

Diewert Berben, adviseur erfgoed gemeente Breda

Marc Berends, beleidsmedewerker erfgoed gemeente Breda

Hans van Engen, landschapsarchitect bnt/adviseur omgevingskwaliteit provincie Noord-Brabant

Saskia de Kock, beleidsmedewerker RSO/Monumenten, Archeologie, Cultuurhistorie gemeente Waalwijk

Ineke de Jongh, beleidsmedewerker RSO/Monumenten, Archeologie, Cultuurhistorie gemeente Waalwijk

Marjolijn van Oosterhout, beleidsmedewerker toerisme en recreatie gemeente Geertruidenberg

Dolly van Dijk, adviseur vrijetijdseconomie en horeca gemeente Oosterhout

Robert Holmes, beleidsmedewerker vrijetijdseconomie gemeente Drimmelen

Tussen Breda en Geertruidenberg ligt een prachtig gebied. Slechts weinig bewoners kennen de belangrijke betekenis daarvan voor de geschiedenis van Nederland. Ook is de samenhang tussen de verschillende militaire werken niet duidelijk. Betere recreatieve verbindingen tussen deze schansen en vestingen en een koppeling van die verdedigingswerken met de natuurlijke waterstromen Mark en Donge, maken de linie weer herkenbaar als waterlinie.

Achtergronden

Vestingsteden

Breda heeft een rijke geschiedenis als verdedigingsstad. In de Tachtigjarige Oorlog verwisselde de stad meerdere keren van eigenaar; de list met het Turfschip en de inname door Spinola spreken nog steeds tot de verbeelding. De omwalling van deze vestingstad is in de loop der eeuwen steeds verder uitgebreid met muren, grachten en lunetten. De Duiwentoren en de Granaattoren aan de haven zijn de belangrijkste overblijfselen van deze vestingwerken. De stad kent nóg een bijzonder stadsmonument: het Kasteel van Breda. Daarnaast lag er een uitgekiend stelsel van inundatievlakten. Geertruidenberg was de eerste stad in Graafschap Holland met stadsrechten. In 1319 is de stad versterkt tot vestingstad. De stad was de sleutel tot Holland. In de loop der eeuwen is er veel strijd geleverd. Het Staatenbolwerck Kruithuis en het Commandeursbolwerk zijn zichtbare herinneringen aan dat lange strijdperk. De belegeringen van de steden, zowel van Spaanse als Staatse zijde, verliepen meestal via vaste patronen. De goedkoopste manier was via een list. Als dat niet lukte, werden er meestal twee linies opgeworpen: een stelling richting de stad, maar ook één van de stad af.

De laatste moest bevoorrading van de stad verhinderen en bevriende ontzettingslegers het hoofd bieden. Tussen deze twee stellingen hielden de belegeraars zich op in grote kampementen. Daar zijn nog veel sporen van. Ook zijn tussen de steden nog grote delen van inundatievlakten te vinden. Menno van Coehoorn gebruikte die bij het aaneensmeden van de Zuiderwaterlinie.

Fortificaties

Fort Lunet aan de Donge bij Raamsdonksveer werd gebouwd na de Belgische opstand van 1830 om de bestaande linie en het vestingstelsel van Geertruidenberg te versterken. Dit fort verdedigde de Donge en de Straatweg Breda-Gorinchem. Aan de straat de Haven van het strategisch gelegen Geertruidenberg ligt Arsenaal Sint Gertrudis. Dit was een opslagplaats voor wapens, met een cachot en een garnizoensbakkerij.

Inundatiesluisjes

De Zuiderwaterlinie is uniek door de uitgekiende waterwerken en de techniek hieromheen, met dijkes en sluisjes en het spelen met reliëf. De bouwers van de linie hadden te maken met schommelende waterstanden, door de seizoenen en door de dagelijkse eb en vloed. Omdat in dit gebied de riviertjes nog direct onder invloed stonden van het getij op het Hollands Diep en met regelmaat opgestuwd werden, konden de lageregelegen gebieden vanuit deze waterlopen vrij eenvoudig en op meerdere plekken onder water worden gezet.

Inundatievlakken

De waterlinie bestond uit een complex systeem van sluizen, rivieren, stromen en sloten die lageregelegen gebieden konden vullen.

Bladzijden 244 - 245: Kaart van het beleg van Breda door het Spaanse leger onder Spinola in 1624-1625. Bron: Rijksmuseum, 2017.

Enkele projecten:

- A** Slotbosse toren
- B** Spinolaschans
- C** Kleine Schans
- D** Redoutes aan de Zwarte Dijk
- E** Lunet aan de Donge
- F** Retranchement De Vest
- G** Baardwijkse Overlaat / het Nieuwe Wiel

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Zuidelijk van Breda konden ze de Mark, Weerijns en de Bijloop gebruiken om grote delen onder water te zetten. Ook ten noorden van Breda lagen meerdere grote inundatiegebieden, zoals de Vuchtpolder en de Zeggepolder, de Westpolder en Willemspolder tussen Geertruidenberg en Oosterhout.

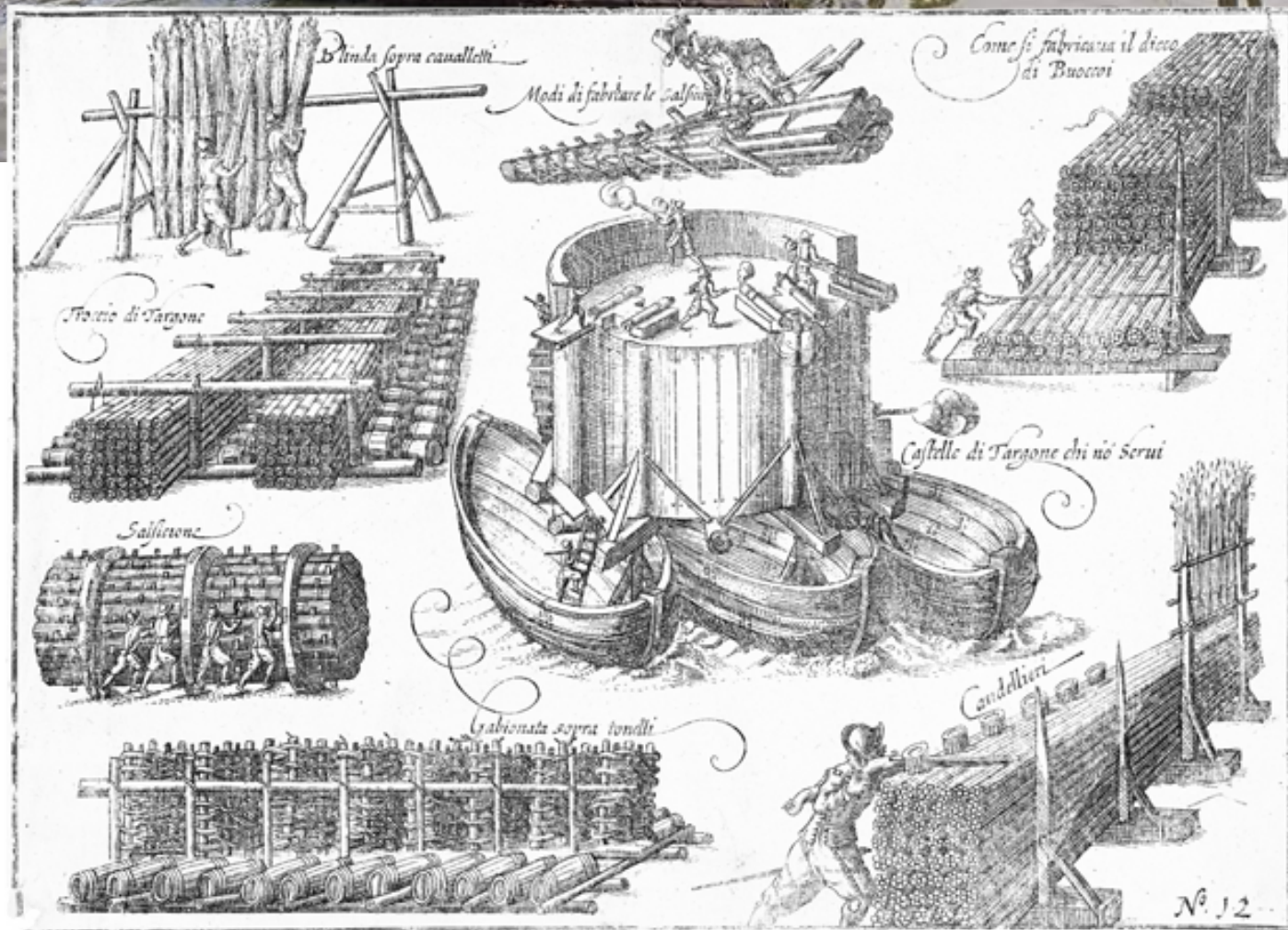
Tussen Drunen en Waalwijk ligt de Baardwijkse Overlaat. Dit is een enorm stelsel van dijken dat van 1766 tot 1911 vijandelijke legers tegenhield. Door een dijkdoorbraak in de 18e eeuw ontstond in het midden van het gebied Het Nieuwe Wiel, met ten zuiden van dit grote meer het natuurgebied Plantloon.

Het gebied dat ze onder water konden zetten bij Geertruidenberg loopt door naar Waspik. Om een verbinding te houden met het zuidelijk gelegen gebied, lopen er door het inundatievlak wegen die boven het water uitsteken. Redoutes beschermden deze wegen. Bijvoorbeeld de Stelling Steelhoven aan de Stelvenseweg in Made. Als de vijand toch door de linie was gebroken, konden ze nog andere delen van het gebied onder water zetten. Bijvoorbeeld de Ameliapolder tussen Hoge Zwaluwe en Geertruidenberg, door bij Drimmelen de sluisen open te zetten.

Linies
Het gebied tussen Breda en Geertruidenberg was een zwakke plek in de Zuiderwaterlinie: de hoger gelegen delen waren niet geschikt voor inundatie. Daarom kwamen daar linies en schansen, zoals de linies van Den Hout en van den Munnikenhof en het Retranchement bij Waspik. De Linie van Den Hout is een getenailleerde (zigzaggende) linie. De eerste wallen, daterend uit 1625, dienden voor de aanval van Frederik Hendrik op de Kleine Schans in Terheijden. Die aanval ging de geschiedenisboeken in als een enorme blunder omdat hij te weinig ladders en veel te weinig manschappen had. Frederik Hendrik legde tevens, om het gebied tussen Breda en Geertruidenberg te beschermen, de Linie van den Munnikenhof aan, om zo een geheel te vormen met de Linie van Den Hout en de Spinolaschans.

Links: Evenementen met een historisch decor. Opbouw van een podium onder de oude muren van het Kasteel van Breda voor het Jazz Festival. Bron: BNdeStem, 2016.

Onder: De inundatiesluis Korskensvaart in Drimmelen. Bron: Lieske Meima, 2018.

Aanvalswerken gebruikt door de Spanjaarden bij Breda in 1624. Mogelijk kunnen abstracte varianten hiervan in het buitengebied van Breda het verhaal van de Zuiderwaterlinie in Breda en Geertruidenberg verbeelden. Bron: www.geheugenvannederland.nl, 2015.

Schansen

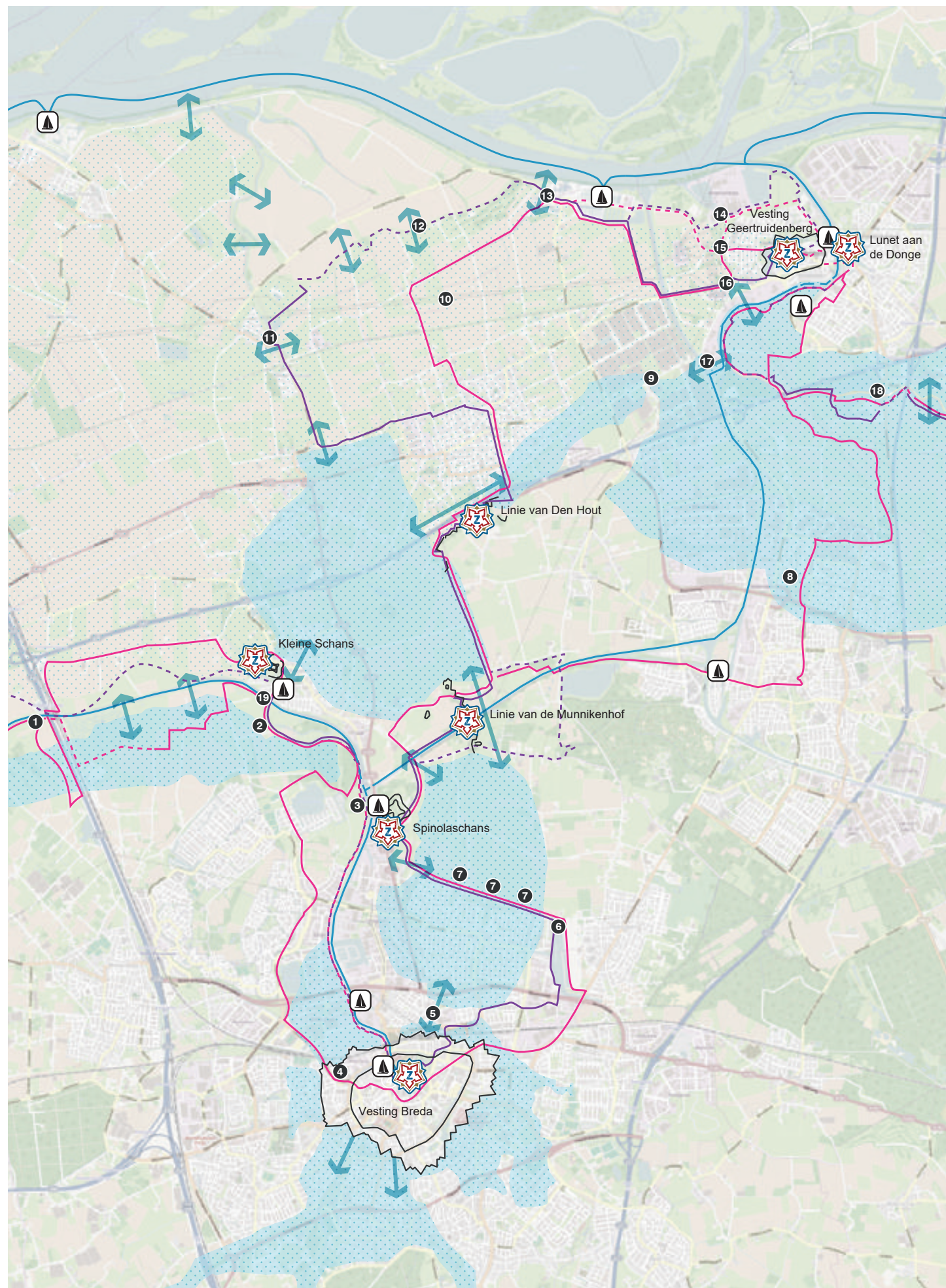
Kasteel Strijen in Oosterhout werd in de 16de eeuw verwoest tijdens de Tachtigjarige Oorlog. De 25 meter hoge toren staat nog overeind, aan de kruising van de Hoofseweg en de Bovensteweg. Aan de Mark tussen Breda en Terheijden ligt de Spinolaschans, ook wel de grote schans genoemd. De Spaanse veldheer Ambrogio Espinola bouwde de eerste versie tijdens de belegering van Breda in 1624. Deze schans moest de Spanjaarden beschermen tegen het Staatse leger. Na het beleg van Breda werd de schans afgebroken, maar Frederik Hendrik liet hem in 1637 weer opbouwen. Tegenwoordig groeien er bomen op de wallen, waardoor de schans onopvallend in het gebied ligt. Er vinden regelmatig evenementen plaats, zoals een kunsttentoonstelling.

Er is niet alleen een grote schans, maar ook een kleine. De Kleine Schans ligt in het dorp Terheijden, langs de rivier de Mark. De Spanjaarden bouwden deze schans als kamp voor hun leger, maar de Kleine Schans diende vooral ter bescherming van de scheepvaart op de Mark en de verbinding Breda-Moerdijk. In 2013 is de Schans deels gerenoveerd en zijn de bastions hersteld.

Boven: De Slotbosse Toren, de 25 meter hoge toren en het enige relict van Kasteel Strijen in Oosterhout. Bron: Lieske Meima, 2018.

Links: Geen schans, maar wel een redoute. De gereconstrueerde Redoutes aan de Zwarte Dijk. Ontwerp: Merel van der Linden, 2017.

Strategie en ontwikkeling

Als het gaat om de Zuiderwaterlinie, dan is er voor de ontwikkeling van dit deelgebied niet vanzelfsprekend een financieringsprogramma van de overheid. Daarom is het van belang om tot een gemeenschappelijk verhaal te komen. Een verhaal dat alle lokale partijen en ondernemers delen. Het verhaal van de Zuiderwaterlinie verbindt de beleving van de bezoekers met de essentie van het gebied.

Het verhaal van de Zuiderwaterlinie vormt een gemeenschappelijk kader voor samenwerking tussen verschillende partijen. Dat is goed voor de beleving van bezoekers. Om meer toeristen te trekken, moeten de ondernemers in het gebied nieuwe kansen creëren om de beleving en de marketing te verbeteren.

Vanuit het verhaal van de Zuiderwaterlinie benoemen we voor deze deeltuitwerking drie speerpunten:

- 1) het aanbieden van aantrekkelijke routes tussen stedelijke gebieden en het buitengebied;
- 2) het organiseren van een goede samenwerking tussen ondernemers en eigenaren;
- 3) het optimaliseren van de belevingswaarde en onderhoud van bestaande veldwerken en het ontwikkelen of reconstrueren van oorspronkelijke waarden.

Op de bijgaande kaart zijn de essenties van deze drie interventies zo goed mogelijk in beeld gebracht.

Hierbij sluiten we altijd aan bij de lopende ontwikkelingen, zoals:

- project 'Dijkversterking Geertruidenberg en Amertak' - trekker waterschap Brabantse Delta
- knooppunt Hooipolder – trekker Rijkswaterstaat
- herontwikkeling voormalig CSM-terrein - trekker gemeente Breda
- project Natte Natuurparel Lage Vuchtpolder - trekker provincie Noord-Brabant
- project verbetering Regionale Keringen - trekker waterschap Brabantse Delta
- project Vierde Bergboezem Breda - trekker waterschap Brabantse Delta
- project Noordrand midden - trekker provincie Noord-Brabant
- project 'Bezoekerscentrum Kleine Schans' - trekker Gemeente Drimmelen

Belangrijke terreineigenaren zijn het waterschap Brabantse Delta en Staatsbosbeheer.

Routes en verbindingen

Het belangrijkste onderdeel van deze gebiedsuitwerking is het leggen van goede recreatieve routes tussen de waardevolle elementen van de Zuiderwaterlinie. Hier zijn vooral lokale overheden aan zet. Met het goed ontsluiten van die waarden investeren we in een aantrekkelijker verblijfs- en vestigingsklimaat en verbeteren we de mogelijkheden voor recreatief en toeristisch verblijf. Als we de routes koppelen aan de natuurlijke waterstromen van Mark en Donge, dan maken we de oorspronkelijke samenhang met het watersysteem inzichtelijk, net als de verbinding met andere bijzondere gebieden van de Zuiderwaterlinie richting Willemstad en Heusden.

Legenda kaart pagina 252

- historisch inundatievlak
- nood-inundatievlak
- inlaat inundatie
- wandelroute
- fietsroute
- vaarroute
- haven of aanlegplaats
- missing link; aan te vullen
- alternatieve route
- belangrijk vestingwerk
- klein veldwerk, bijzondere plek

- 1 redoute bij het nieuwe Veer
- 2 herstelde schans Vierde Bergboezem
- 3 schansje bij het Uzeren hek
- 4 Lunet B
- 5 voormalige Linie de Vucht
- 6 redoute Waterakkers
- 7 gereconstrueerde redoutes Zwarte Dijk
- 8 Slotbossche Toren
- 9 Stelling van Steelhoven
- 10 drenkelingenbegraafplaats
- 11 veldwerk Welkantsche sluis
- 12 inundatiesluis aan de Korskensvaart
- 13 batterij bij Oud-Drimmelse sluis
- 14 Oranjefort
- 15 Nassaufort
- 16 Fort Steelhoven
- 17 sluis Statendam
- 18 batterij aan de Dongebrug
- 19 marktpontje tussen Terheijden en de Haagse Beemden

Visie buitengebied Breda en Geertruidenberg. Bron: Hans van Engen, bewerkt door SMV, 2018.

Lunet aan de Donge in Geertruidenberg onderging eind 2013 een ingrijpende renovatie. De loopbrug is in ere hersteld. Bron: www.bndestem.nl, 2015.

Fietsroutes

In de visie voor de Zuiderwaterlinie als geheel denken we over een langeafstandsfietspad tussen Bergen op Zoom en Grave. In deze structuur zit een aantal missing links: delen waar geen aantrekkelijke fietsverbinding ligt tussen de belangrijkste punten en deelgebieden van de linie. Dit geldt vooral voor de lijnen Klundert-Zevenbergen-Terheijden-Breda en Geertruidenberg-Waspik-Waalwijk-Heusden. Door deze ontbrekende schakels aan te brengen, rijgen ze niet alleen de deelgebieden beter aaneen, maar leggen ze ook op een aantrekkelijke manier de verbinding met de kernen van de grote bewonersconcentraties.

Concrete voorstellen:

- *het aanleggen van een fietsroute aan de westoever van de Mark tussen het centrum van Breda en het veerpontje bij Terheijden;*
- *het doortrekken van de fietsroute ten zuiden van Rooskensdonk naar de brug onder de A16;*
- *een nieuwe route tussen Drimmelen en Geertruidenberg over de Amtertak (Standhazensedijk);*
- *een fietsroute langs de Slikpolder aan de noordzijde van Geertruidenberg;*
- *een route langs de Donge tussen Raamsdonkveer en Raamsdonk, met passages onder de A59 en A27.*

Wandelroutes

De wandelaars krijgen een eigen route. Die volgt grotendeels dezelfde wegen en paden als de fietsroute. Maar op een aantal plekken is het voor wandelaars mogelijk om het gebied anders te ervaren. Denk aan de route over de Linie van Den Hout of over de voormalige zeedijk tussen Drimmelen en Hooge Zwaluwe.

Waterroutes

De Mark, de Donge en het Markkanaal vormen de ideale verbindingroutes voor recreatief vaarverkeer tussen de markante plekken van de Zuiderwaterlinie in dit deelgebied en de grote wateren van het Hollands Diep, de Amer en de Maas. Verbindingen over het water zijn ideaal voor meerdaagse tochten in de richting van Willemstad en Heusden en 's-Hertogenbosch. Toeristen kunnen met arrangementen met een boottocht historische plekken bezoeken, zoals de Kleine Schans in Terheijden. Daarvoor zijn meer aanlegplekken voor passanten nodig.

Samenwerking: branding en communicatie

Branding van de Zuiderwaterlinie biedt bedrijven en ondernemers een kans voor de toekomst. Ondernemers moeten daarvoor samen op zoek naar de voordelen van een gedeeld verhaal en daarmee naar de voordelen voor hun individuele bedrijfsplan. Op elke locatie kan er bijvoorbeeld reclame komen voor de andere plekken in de buurt. Op deze manier kunnen er arrangementen ontstaan, met uitstapjes naar horecagelegenheden. Organisaties als het BKKC (kunstuitingen, landart) en onderwijsinstellingen zoals de NHTV kunnen helpen met eigentijdse communicatiestrategieën.

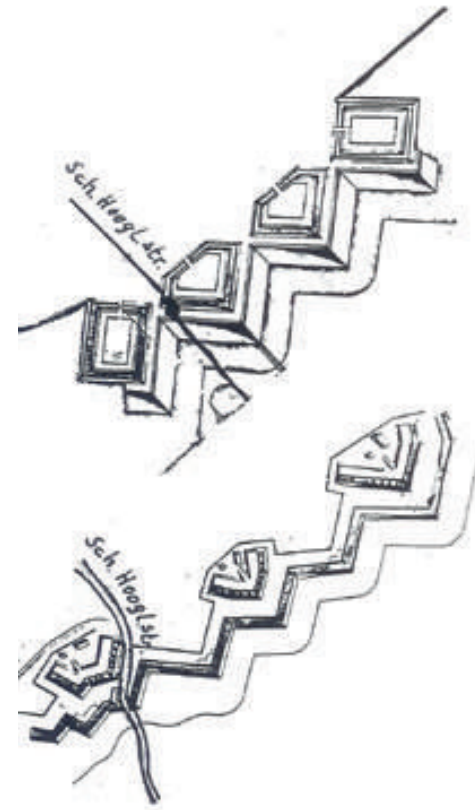
Aanleg, beheer en onderhoud

Op een aantal plekken hebben onderdelen van de Zuiderwaterlinie een goede opknapbeurt nodig. Soms om verval te voorkomen, zoals bij de sluis aan de Korskensvaart. Of om een veldwerk vanaf de openbare weg weer zichtbaar te maken. In alle gevallen is het bewaken van het fragiele evenwicht tussen de natuurwaarden en de cultuurhistorische betekenis van het grootste belang. Een duurzame beheervorm met een eenduidig eindbeeld is erg belangrijk. Op sommige plekken kunnen we nieuwe elementen toevoegen, zoals een aantal redoutes langs de Zwarte Dijk in Breda, langs de Mark bij de brug van de A16 of aan de noordzijde van Geertruidenberg. Deze plekken zijn belangrijk voor de herkenbaarheid van de Zuiderwaterlinie. Het toevoegen van nieuwe lagen biedt de kans om enkele betekenisvolle plekken aan het arsenaal toe te voegen.

Streekproducten verbonden aan de geschiedenis. Landwijn De Linie, 2014. Bron: Hans van Engen, 2016.

Het retranchement/batterij bij Waspik, het versterken van de zwakke plekken (hoger gelegen terrein) in de Zuiderwaterlinie in 1701. Bron: BHC, 2016.

De Vest is nu een natuurgebied gelegen in de polder Klein Waspik. Bron: Lieske Meima, 2018.

Retranchement De Vest, Waspik ¹

In 1701 breekt in Europa de Spaanse Successieoorlog uit. Om Holland te kunnen verdedigen tegen een mogelijke vijandelijke Franse aanval wordt de Zuiderwaterlinie in stelling gebracht en uitgebreid met nieuwe verdedigingswerken. In de linie zit een zwakke plek ter hoogte van Waspik. Hier ligt een hoge zandrug die bij inundatie droog blijft. Door die opening in de linie zou de vijand alsnog Geertruidenberg kunnen bereiken. Menno van Coehoorn legt daarom het retranchement De Vest aan: een zigzaggende aarden wal met lunetten en schansen en daarvoor een gracht.

In 1745 dreigt er tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog opnieuw gevaar van een Franse aanval op de Republiek. De Zuiderwaterlinie wordt weer in stelling gebracht. Het verwaarloosde retranchement De Vest krijgt een nieuw verdedigingswerk dat bestaat uit drie lunetten met een aarden wal en gracht ervoor.

Ook tijdens de Franse revolutie (1789-1815) worden de Zuiderwaterlinie en De Vest weer in staat van paraatheid gebracht. Nu om Franse troepen tegen te houden in hun opmars naar het noorden. Op één scenario was de linie echter niet berekend. Eind december van 1794 vroom het zo hard dat de vijand over het ijs achter de verdedigingswerken raakte en zo de Nederlandse Republiek binnen kon vallen.

Het Nieuwe Wiel in de Baardwijkse Overlaat. Bron: Lieske Meima, 2018.

De Baardwijkse Overlaat ²

De Baardwijkse Overlaat is in 1766 aangelegd om de waterhuishouding rondom Waalwijk te regelen. Het maakte deel uit van een groter systeem overlaten en sloot aan op de Bokhovense en de Beerse Overlaat. Het water in de overlaat kon men door middel van twee liniedijken vanuit 's-Hertogenbosch langs Waalwijk naar de Maas sturen. In het smalle gedeelte tussen Baardwijk en Drunen lagen een zomerdijk en dwarsdijken. Die hielden bij de Maas het water in de Baardwijkse Overlaat tegen. Als het water in de Maas weer was gezakt, werden de dijken geslecht en kon het water uit de overlaat richting het noorden worden afgevoerd.

Naast deze waterstaatkundige functie had inundatiegebied de Baardwijkse Overlaat ook een verdedigende functie. Via de Baardwijkse Overlaat ontstond een waterlinie voor de verdediging van het gebied tussen het zuiden van 's-Hertogenbosch en Waalwijk. De liniedijk aan de Drunense kant is onderdeel van de Zuiderwaterlinie.

Het Nieuwe Wiel

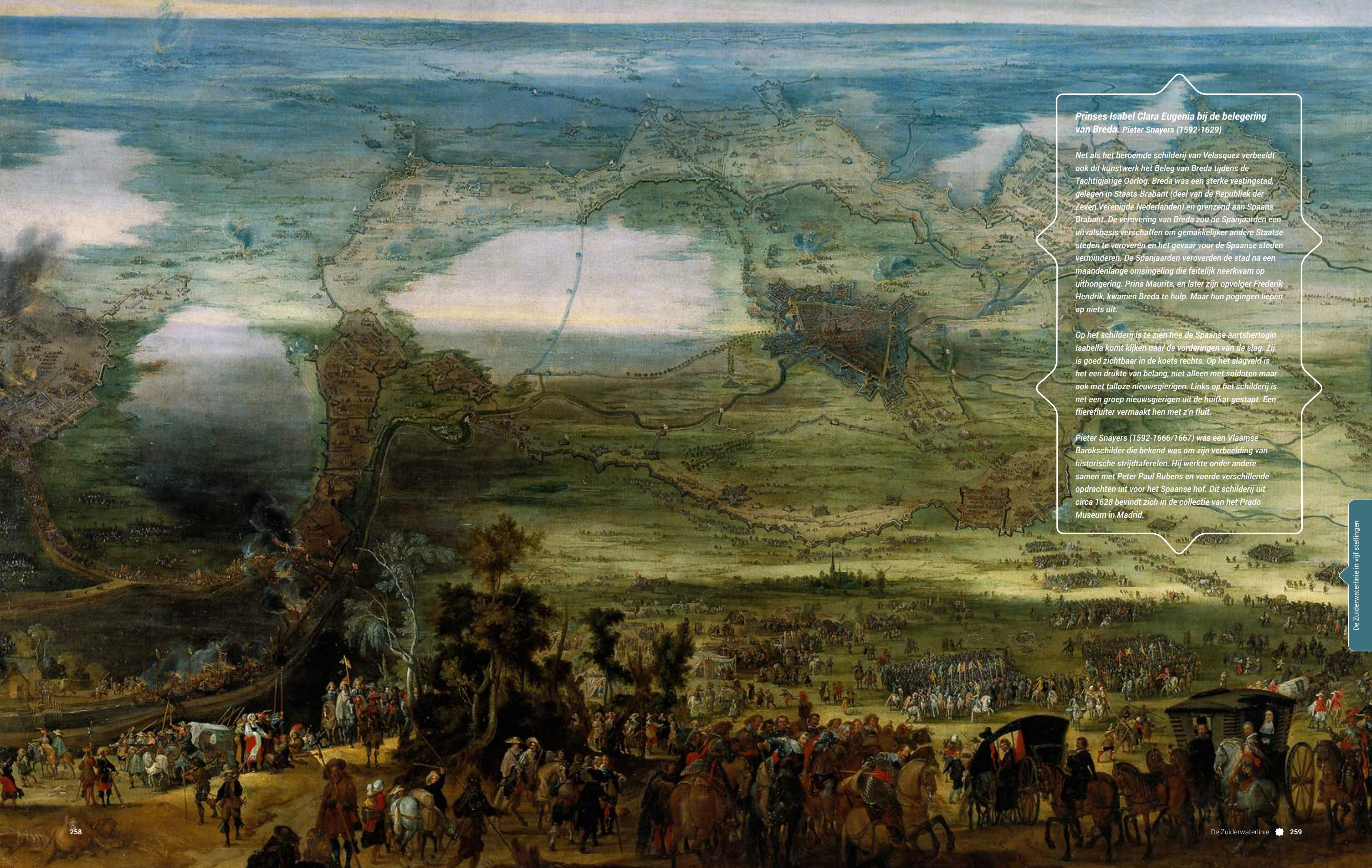
Het meest bekende relict dat hier nog aan inundatie herinnert, is het Nieuwe Wiel: een kolkgat van zes meter diep met drie schuurgeulen. Die ontstonden door van kruisend ijs dat in 1784 door de dwarsdijk brak. Het kolkgat, het diepste deel van het wiel, ontstond in 1795. De Baardwijkse Overlaat deed dienst als verdedigingsgebied tegen de Franse opmars. In de strenge winter van 1794 waren alle geïnundeerde gebieden bevroren; de Fransen konden zo de stad Heusden innemen. Om 's-Hertogenbosch, Drunen en Waalwijk te beschermen, werd het ijs in de Baardwijkse Overlaat gebroken. Door de grote hoeveelheid water en ijsschotsen die hierbij vrij kwam, brak één van de dwarsdijken en ontstond het Nieuwe Wiel. ■

Bronvermelding:

¹ Retranchement de Vest: Wel, van der G., 1996. De Stelling of positie van Geertruidenberg in: Sneepe, J., J.P.C.M. van Hoof, G.J.L. Koolhof en S.H. Poppema (Red) Atlas van historische vestingwerken in Nederland, Noord-Brabant. Stichting Menno van Coehoorn. Zutphen: Walburg Pers.

² Baardwijkse Overlaat: Jongh, de P., 1990. Van Den Berg tot Den Bosch. Een verkenning van de landschappen in en om de Langstraat. Wageningen: Veenman bv.

Prinses Isabel Clara Eugenia bij de belegering van Breda. Pieter Snayers (1592-1629)

Net als het beroemde schilderij van Velasquez verbeeldt ook dit kunstwerk het Beleg van Breda tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Breda was een sterke vestingstad, gelegen in Staats-Brabant (deel van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden) en grenzend aan Spaans Brabant. De verovering van Breda zou de Spanjaarden een uitvalsbasis verschaffen om gemakkelijker andere Staatse steden te veroveren en het gevaar voor de Spaanse steden verminderen. De Spanjaarden veroverden de stad na een maandenlange omsingeling die feitelijk neerkwam op uithongering. Prins Maurits, en later zijn opvolger Frederik Hendrik, kwamen Breda te hulp. Maar hun pogingen liepen op niets uit.

Op het schilderij is te zien hoe de Spaanse aartshertogin Isabella komt kijken naar de vorderingen van de slag. Zij is goed zichtbaar in de koets rechts. Op het slagveld is het een drukte van belang, niet alleen met soldaten maar ook met talloze nieuwsgierigen. Links op het schilderij is net een groep nieuwsgierigen uit de huifkar gestapt. Een flierefluiter vermaakt hen met z'n fluit.

Pieter Snayers (1592-1666/1667) was een Vlaamse Barokschilder die bekend was om zijn verbeelding van historische strijdtafereelen. Hij werkte onder andere samen met Peter Paul Rubens en voerde verschillende opdrachten uit voor het Spaanse hof. Dit schilderij uit circa 1628 bevindt zich in de collectie van het Prado Museum in Madrid.

Spinolaschans

De Spinolaschans was een zelfstandig verdedigingswerk met vier bastions. De schans vormde één van de schakels in een vijftig kilometer lange linie. Deze werd door veldheer Spinola in 1624 aangelegd om Breda af te snijden van de toevoer van levensmiddelen. In 1625 moest Breda, onder leiding van gouverneur Justinus van Nassau, zich na een beleg van elf maanden overgeven. Het garnizoen kreeg een eervolle aftocht. De contouren van het verdedigingswerk zijn nu alleen nog uit de lucht te zien. Tegenwoordig is het een Rijksmonument, opgeknapt door Staatsbosbeheer.

SHERTOGEN-BOSSCHE

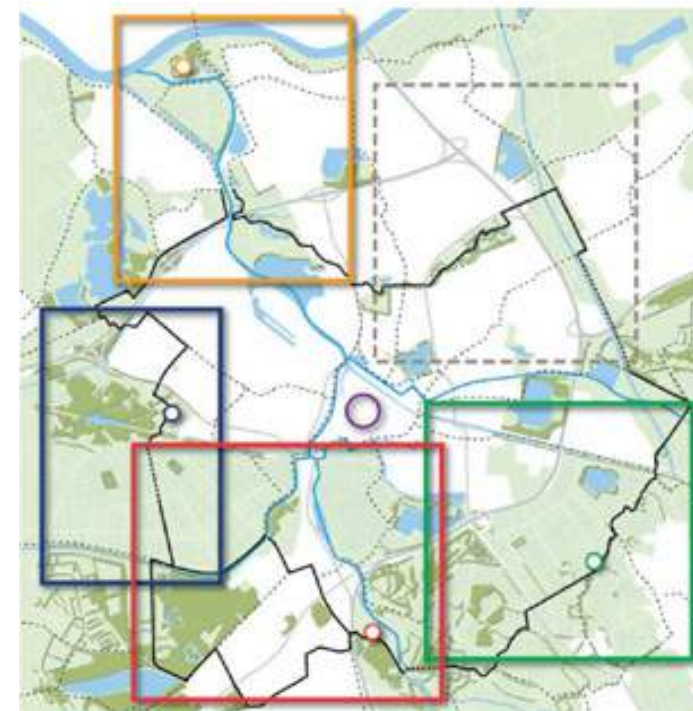
Gallie Bois le Duc
Lutina Sylva ducis

Enkele projecten:

- A** Panorama 's-Hertogenbosch - het Kruithuis
- B** Kasteel Maurick
- C** Bossche Broek
- D** Fort Isabella
- E** Elshoutse Zeedijk

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

- het deelgebied 'Logistieke organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch'
- het deelgebied 'Ingenieurskunst van het beleg'
- het deelgebied 'De slag om 's-Hertogenbosch'
- het deelgebied 'Het Landleven'
- informatiepunt Crèvecoeur binnen het deelgebied 'Logistieke organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch'
- informatiepunt Fort Deuteren binnen het deelgebied 'Ingenieurskunst van het beleg'
- informatiepunt Kasteel Maurick binnen het deelgebied 'De slag om 's-Hertogenbosch'
- informatiepunt Schans Brederode binnen het deelgebied 'Het Landleven'

Ontwikkelingsvisie voor de Linie van 1629. Bron: Feddes/Olthof landschapsarchitecten, 2012.

STELLING 'S-HERTOGENBOSCH - HEUSDEN

Bekroonde vestingsteden

Feddes/Olthof landschapsarchitecten, Huibert Crijns, projectmanager en fondsenwerver gemeente 's-Hertogenbosch
 Marco van de Woestijne, beleidsmedewerker financieel beleid gemeente Heusden

De Spaanse overheersing van de stad 's-Hertogenbosch eindigde op 14 september 1629 met de inname door het leger Staatsen van prins Frederik Hendrik. 's-Hertogenbosch was daardoor niet meer de meest noordelijke stad van het Hertogdom Brabant, maar de meest zuidelijke van de jonge Republiek der Nederlanden. Het verhaal van de Vesting als verdedigingslinie kun je niet los zien van de aanvalslinie daaromheen. Er zijn nog steeds onderdelen in het landschap herkenbaar, zoals keerdijken, relictten van schansen en van forten, die ook in latere tijden een militaire functie hebben behouden.

Via de Dieze vaar je binnen een uur naar het nog oudere vestingstadje Heusden. Daar is de historie mede door de fraaie restauratie van de afgelopen decennia goed voelbaar. Ook de Stelling van Heusden was een uitgebreid stelsel van schansen, sluisjes, dijken en inundatievlakten. Sommige werken zijn beter herkenbaar dan anderen.

Door de water- en verdedigingswerken een plek te geven in het hedendaagse landschap kunnen we ervoor zorgen dat de rijke (militaire) historie van dit gebied na te beleven en na te vertellen blijft.

's-Hertogenbosch

Om een publieke belevenis te maken van het beleg van 's-Hertogenbosch, zijn vier gebieden benoemd, elk met een eigen thema. Alle deelgebieden en de stad zelf krijgen een informatiepunt, vier in totaal.

1. informatiepunt Crèvecoeur: deelgebied 'Logistieke organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch'
2. informatiepunt Fort Deuteren: deelgebied 'Ingenieurskunst van het beleg'
3. informatiepunt Kasteel Maurick: deelgebied 'De slag om 's-Hertogenbosch'
4. informatiepunt Schans Brederode: deelgebied 'Het Landleven'

Bladzijden 262 - 263: Kaart van het beleg van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik, 1629, anoniem, 1652. Bron: Rijksmuseum, 2017.

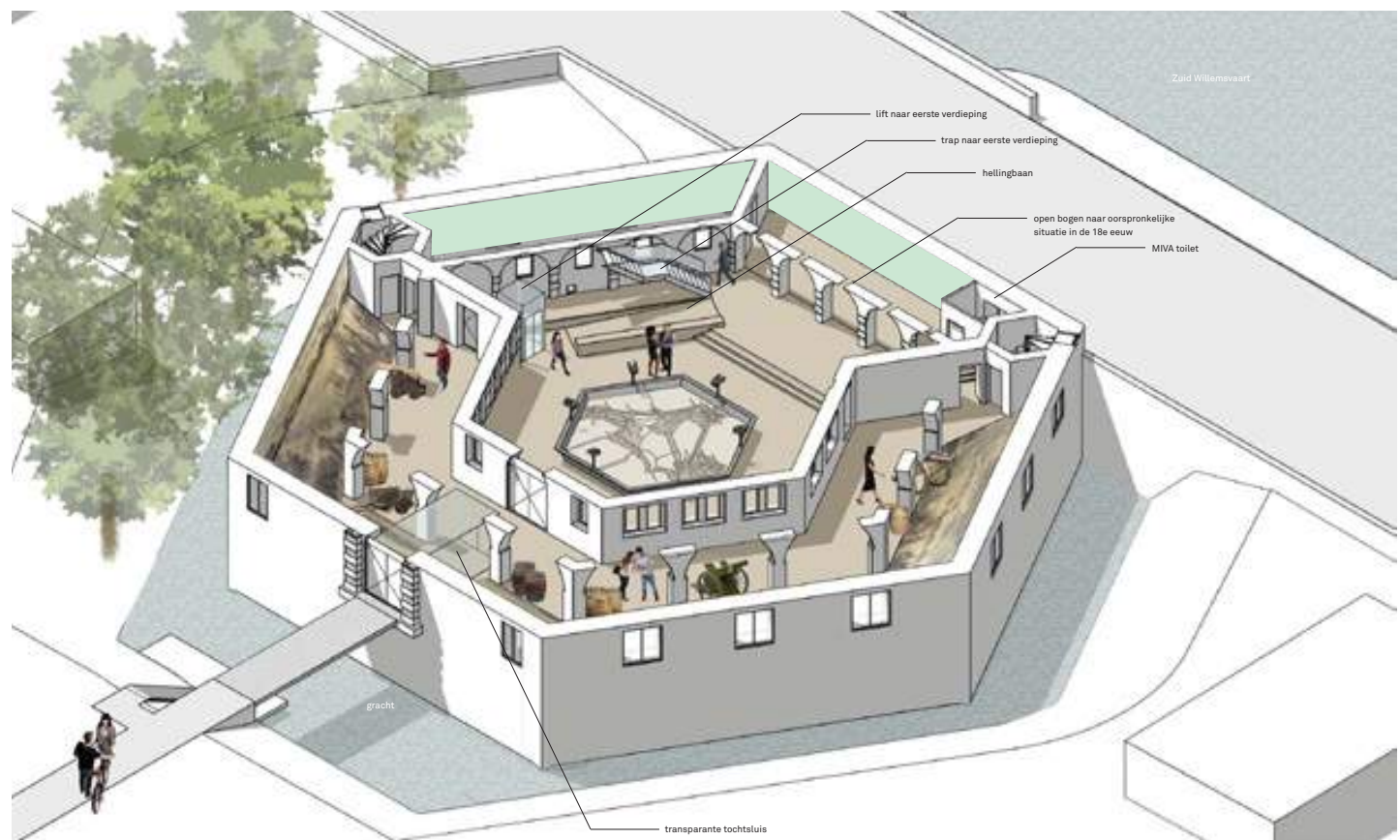

**De aftocht van het Spaanse garnizoen
na de overgave van 's-Hertogenbosch,
17 september 1629.**

Pauwels van Hillegaert, circa 1630.

*Door een landschap trekt een lange stoet van wagens
en huifkarren. Vooraan de stoet lopen katholieke
geestelijken. Boeren en soldaten slaan de uittocht
gade. Op de achtergrond een plattegrond van de stad
's-Hertogenbosch in vogelvlucht.*

Panorama 's-Hertogenbosch 1629 - het Kruithuis

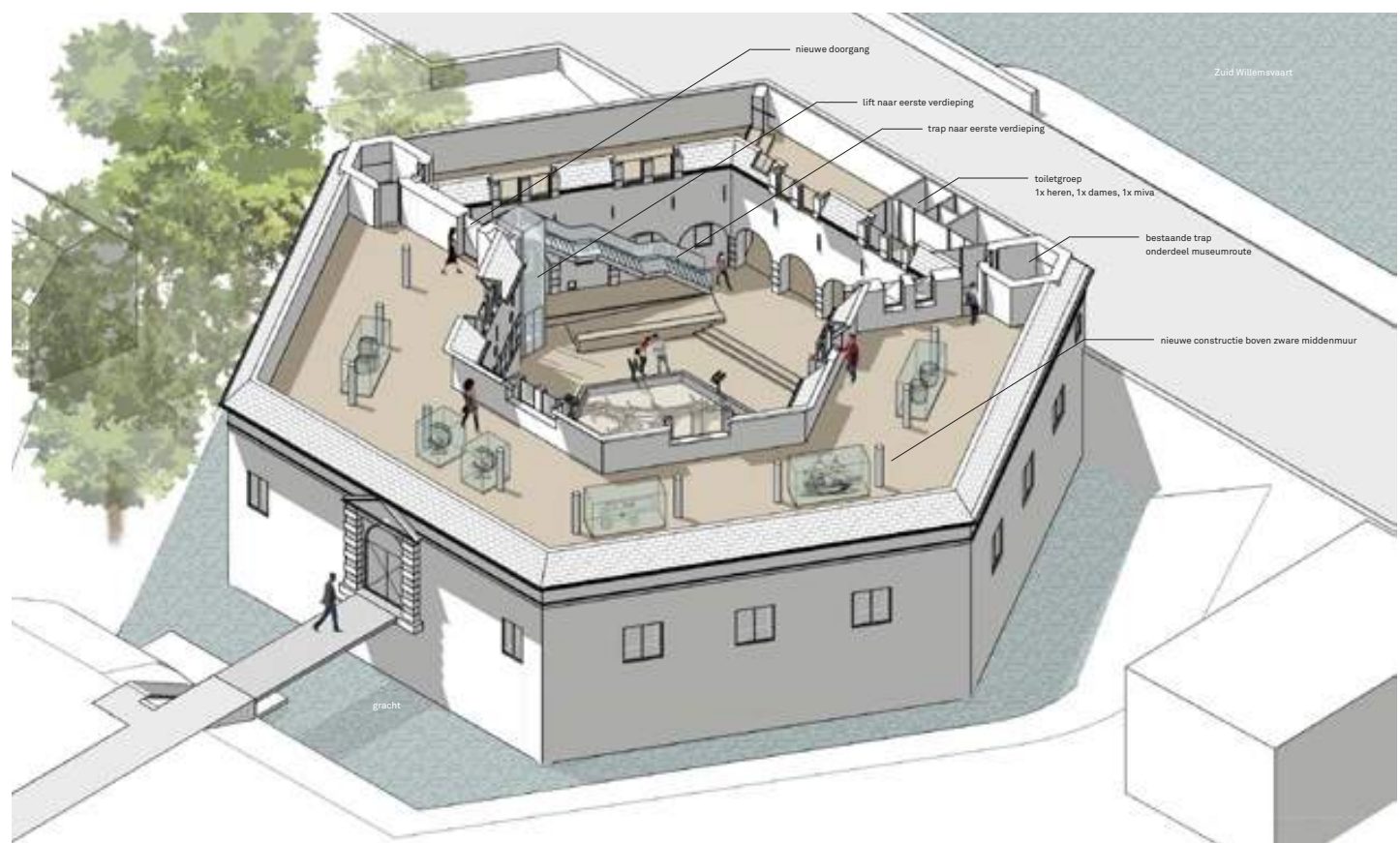

Het Kruithuis, begane grond en 1^e verdieping. Bron: Panorama 's-Hertogenbosch 1629, 2017.

Boven: Maquette van de stad en omliggende gebieden. Bron: Panorama 's-Hertogenbosch 1629, 2017.

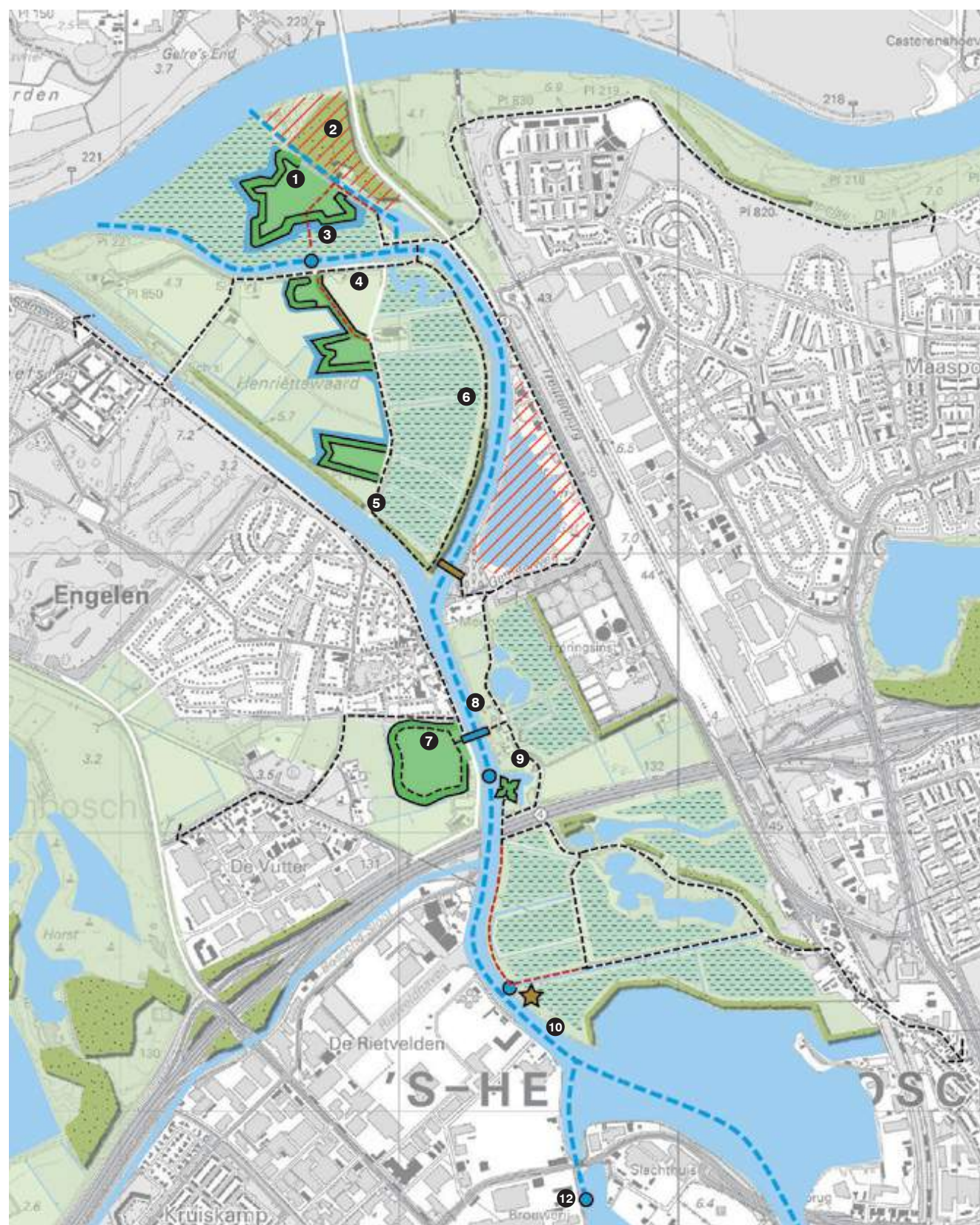
Onder: Impressie van de diorama zone rondom het Kruithuis.

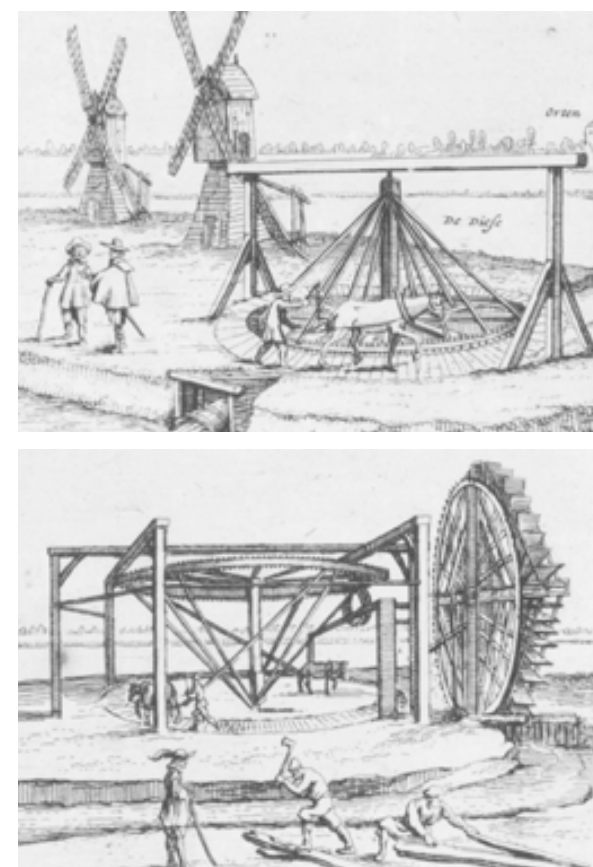
Studie van Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch en Bruns BV met ontwerp van BiermanHenket en Kinkorn. Bron: Panorama 's-Hertogenbosch 1629, 2017.

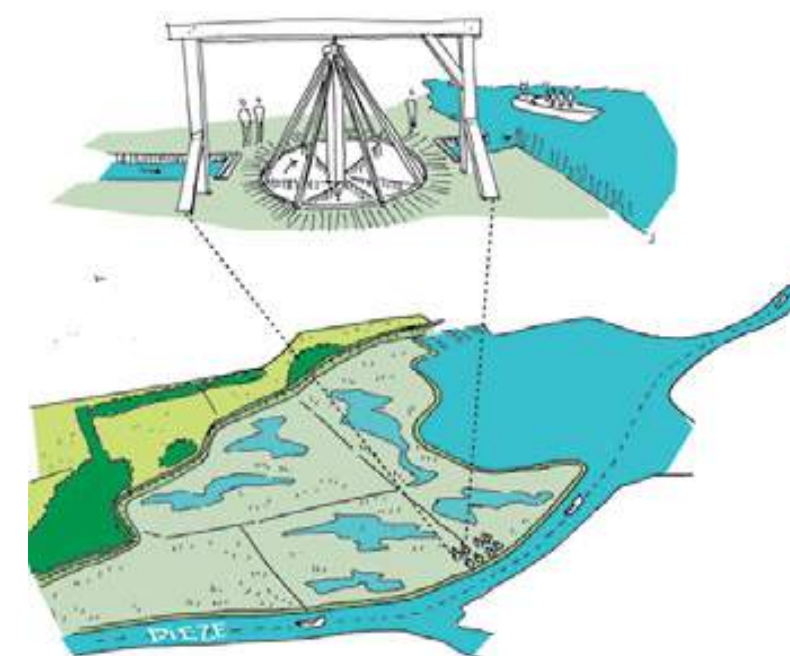
1. Logistieke organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch

militair terrein	herstellen rosmolen
natte natuurontwikkeling	bestaande recreatieve routes
waterroute en potentiële aanlegplaats	nieuwe recreatieve routes

Waterwerken. Beleg en inname van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik, 1629, Cornelis Danckerts, 1630. Bron: www.geheugenvannederland.nl, 2015.

Schets van de mogelijke plek voor een hedendaagse vertaling van een rosmolen. Bron: Feddes/Olthof landschapsarchitecten, 2012.

- 1 Fort Crèvecoeur als informatiepunt voor de logistiek. De landmacht kan hierin ook een rol spelen.
- 2 Herstellen van de sluis door Fort Crèvecoeur voor pleziervaart.
- 3 Aanlegplek voor recreatievaart.
- 4 De hoornwerken in de Henriëttewaard zouden gedeeltelijk gereconstrueerd kunnen worden. Over de grondwallen zou een wandelroute kunnen worden aangelegd.
- 5 Een pontverbinding over het kanaal zou de mogelijkheid tot recreatief fietsen of wandelen versterken.
- 6 Wandelroute langs het water.
- 7 De plek waar de Engelterschans heeft gelegen is nog steeds een open plek met hoogteverschillen in het maaiveld. Een wandelroute kan de plek toegankelijk maken.
- 8 Maken van een pontverbinding en markeren van de plek waar de historische Schipbrug heeft gelegen.
- 9 Reconstrueren van de Diezeschans. Door hier ook een aanlegsteiger te plaatsen kan de plek ook recreatief verder ontwikkeld worden (kleinschalige horeca?).
- 10 Maken van een houten rosmolen in de Polder Ertveld. Koppelen aan nieuwe wandelroute over de dijk en een aanlegplaats.
- 11 Recreatieve route over de Engelse dijk richting de Heinisdijk.
- 12 Aanlegpunt bij brouwerij Heineken. Verbinden van recreatieve mogelijkheden van de Linie met ondernemers in het gebied (bijvoorbeeld een biertuin op de nieuwe Diezeschans).

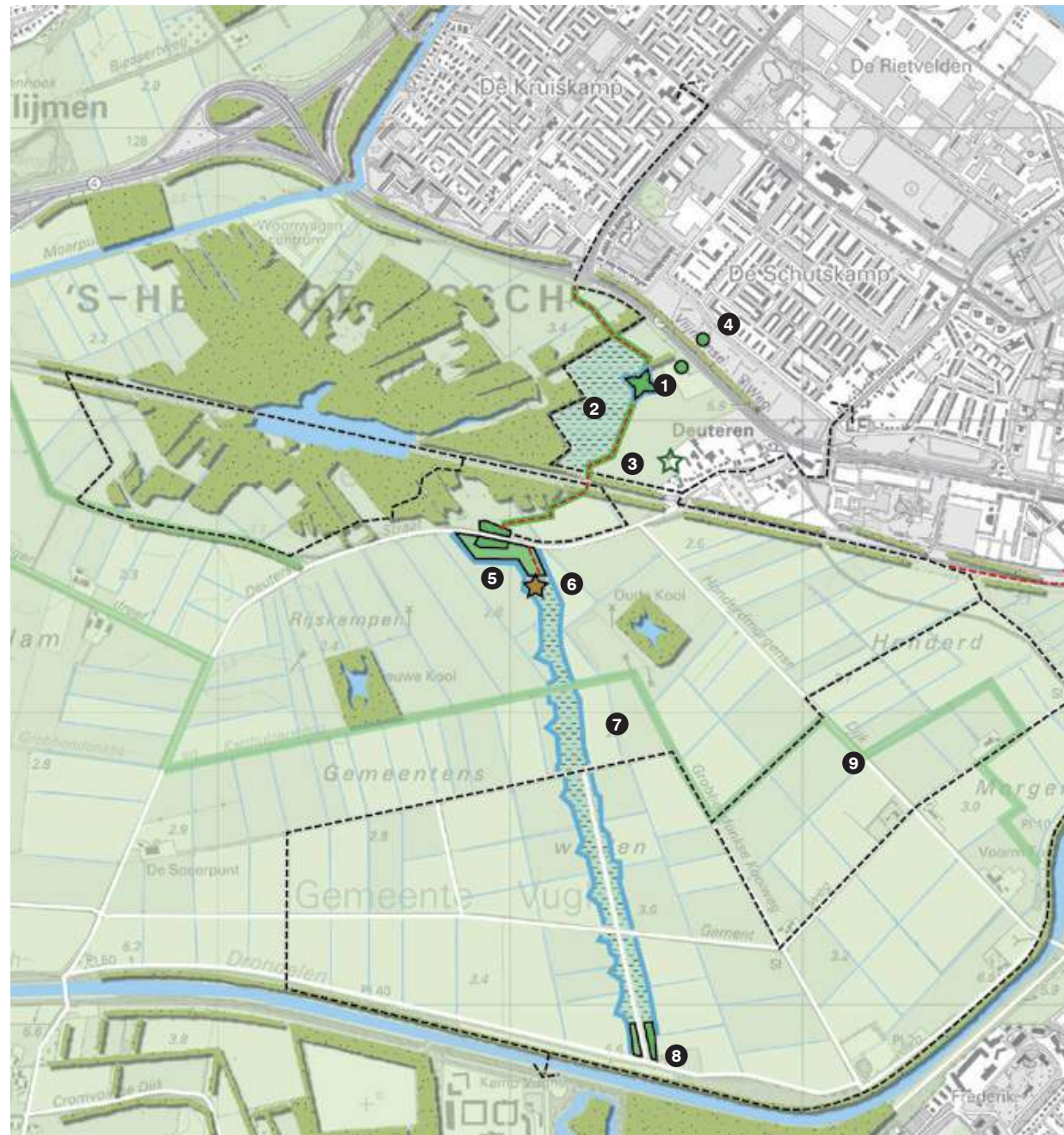
1. Informatiepunt Crèvecoeur: deelgebied 'Logistieke organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch'

Om de 28.000 manschappen van prins Frederik Hendrik te bevoorraden, waren er twee aanvoerroutes. Via de Dieze, ten noorden van de stad, is dit gebied uitstekend over het water bereikbaar. Recreanten vinden hier een aaneengesloten, natuurlijk gebied. Door elementen uit de Linie van 1629 te reconstrueren, waterverbindingen met aanlegplekken te ontwikkelen en enkele ontbrekende schakels in het recreatieve systeem aan te vullen, ontstaat een aantrekkelijk gebied dat de logistieke organisatie achter het beleg van de stad laat zien.

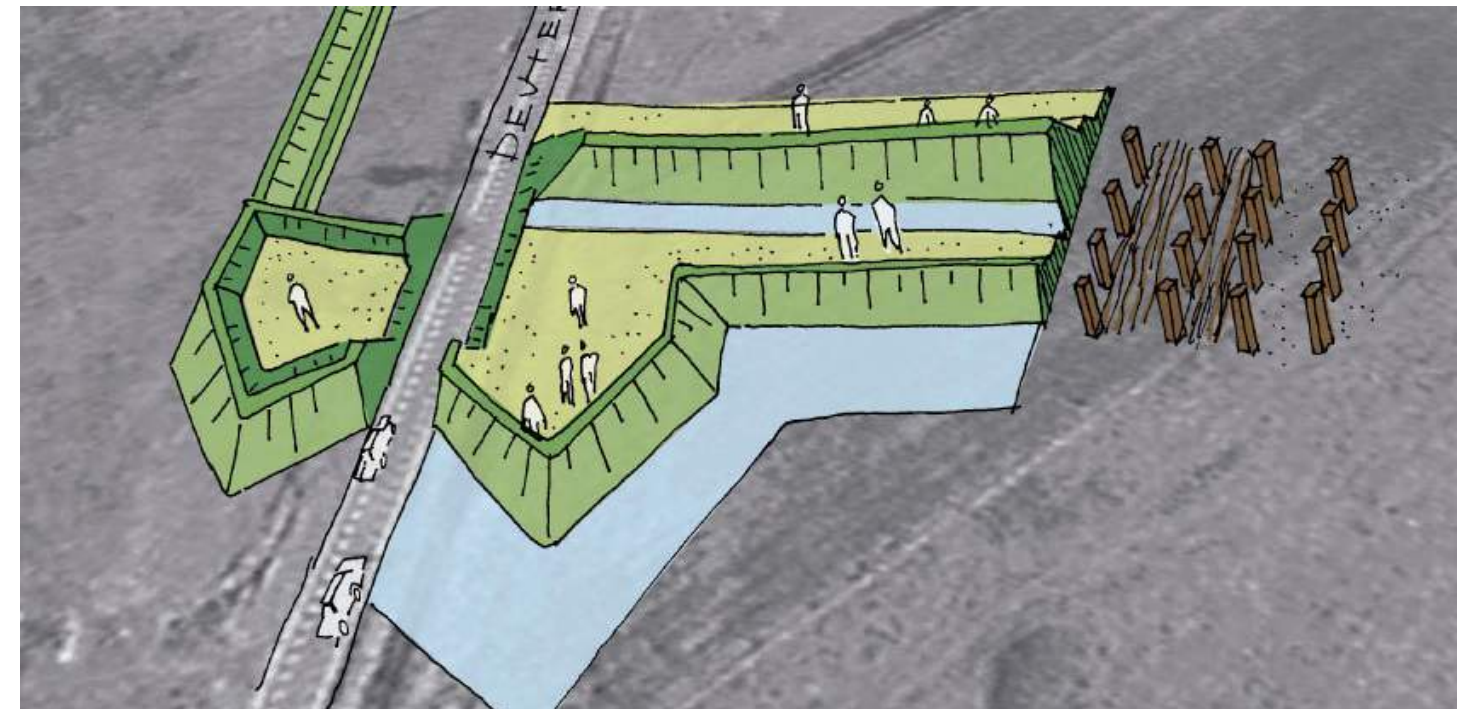
Neem het zevenhoekige Fort Crèvecoeur. Door een deel van de wallen te herstellen, ontstaat een plek die het verhaal van de logistieke aspecten van de Linie vertelt. Daarvoor is het nodig om goed zicht te hebben op het grote water van de Maas, waarover ze tijdens het beleg de goederen aanleverden. Ook de relatie met de Dieze is essentieel. Door een aanlegplek te maken bij het fort, kunnen bezoekers vanuit de stad met een boot naar het fort gaan.

2. Ingenieurskunst van het beleg

bestaande recreatieve routes	hoornwerken
nieuwe recreatieve routes	reconstructie
natte natuurontwikkeling	potentieel landgoedontwikkeling

Schets van het voorstel om een stuk van de Hollandse Dijk te herstellen langs de Deurterse straat, als uitzichtpunt over De Gement. Hier zou ook een hei-installatie geplaatst kunnen worden. Bron: Feddes/Olthof landschapsarchitecten, 2012.

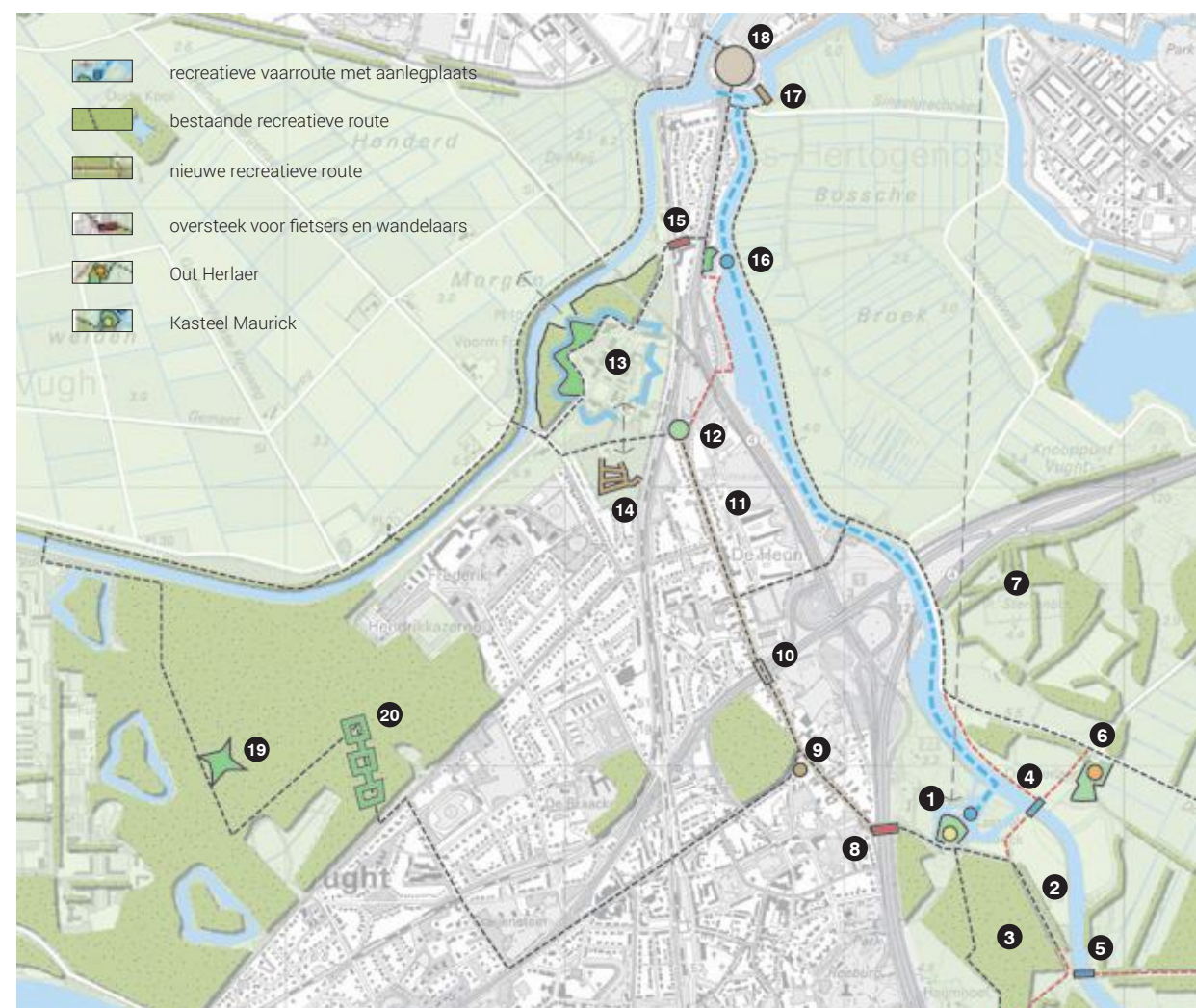
- 1 Reconstrueren Deurterse Schans. Ontwikkelen als infopunt voor het cluster van de ingenieurskunst en startpunt van de routes.
- 2 Natte natuur achter de schans markeert de overgang tussen hoog en laag, en laat zien hoe de Linie ooit door moerasig gebied is aangelegd.
- 3 Een stuk van de voormalige Liniedijk herstellen met daarover een wandelroute.
- 4 Markeren van de hoornwerken aan weerszijden van de weg als 'poort' van de linie en entree voor de moerputten.
- 5 Reconstrueren van een deel van de Hollandse Dijk, als uitzichtpunt aan de Deurtersestraat.
- 6 Reconstrueren van het dwarsprofiel van de Hollandse dijk, met specifieke opbouw, inclusief water. Tevens plaatsen van een heiconstructie ter illustratie van de enorme inspanning.
- 7 Contour van de Hollandse Dijk doorzetten als slootjes (eventueel met natte natuur daartussen).
- 8 Reconstrueren van een deel van de Hollandse Dijk, als uitzichtpunt langs het Drongelens kanaal.
- 9 Koppelkans met het plan voor hoogwaterdijken: loop van de dijken afstemmen op voormalige Hollandse Dijk? Te verbreden waterlopen vormgeven als contour van de Hollandse Dijk? Stukje Hollandse Dijk reconstrueren ter hoogte van de kruising met hoogwaterdijk?

2. Informatiepunt Fort Deuren: deelgebied 'Ingenieurskunst van het beleg'

De ingenieurskunst vormde de basis voor het succes van het beleg. Dit verhaal krijgt de nadruk ten westen van de stad in en bij het natuurreservaat De Moerputten. Hier vind je nog enkele relictten uit de linie, en er is een uitgebreid recreatief routestelsel. Het natte landschap doet denken aan de moerasachtige situatie die de soldaten hier aantroffen in 1629. Door enkele Linie-elementen te reconstrueren voel je wat een enorme klus het was om te komen tot het beleg van 's-Hertogenbosch.

De Deurterse schans bijvoorbeeld. Die beschermd het kwartier van Pijnssen. Op luchtfoto's zien we dat de schans, een deel van de linie en een redoute nog in de ondergrond aanwezig zijn. Het is mogelijk om de schans precies op de oorspronkelijke plek te reconstrueren: in het open veld net buiten de stad op de rand van het natuurgebied. De schans vormt dan het centrale informatiepunt voor het deelgebied van de ingenieurskunst.

3. De slag om 's-Hertogenbosch

1 Maurick als informatiepunt voor het thema 'De Aanval'. Het kasteleiland weer verbinden met de Dommel en met een bootje toegankelijk maken. 2 Pestdijk als omwalling van het kampement. 3 Kwartier Frederik Hendrik. 4 Pontverbinding en recreatieve routes ontwikkelen. 5 Pontverbinding bij het Vaantje. 6 Ontwikkelen van een recreatieve verbinding richting Out Herlaer. 7 Zichtlijn tussen Maurick en de Sint Jan herstellen door een klein deel van de beplanting langs de snelweg te verwijderen. 8 Overbrugging zo ontwerpen dat het voor fietsers een minder grote barrière vormt. 9 Lambertustoren in de routes opnemen. Eventueel informatiepanelen boven in, of 'verreikers' waarin je de historische situatie ziet. 10 Wand onderdoorgang Taalstraat gebruiken voor informatie over het kampement.	11 Vugterweg en Taalstraat als benaderingsroute herkenbaar maken. 12 De rotonde gebruiken voor het zichtbaar maken van de splitsing van de naderingswerkzaamheden. 13 Gedeelte van de contouren van Fort Isabella weer zichtbaar maken door beplanting te verwijderen. 14 De aanval zichtbaar maken door aantal galerijen (tijdelijk) te reconstrueren op het terrein ten zuiden van Isabella. 15 De brug over het spoor gebruiken om informatie over de Linie te geven bijvoorbeeld door de historische situatie in glaspanelen te laten zien. 16 Aanlegplaats bij Sint Antonie benutten voor recreatief vaarverkeer vanuit de stad. 17 Galerij reconstrueren, en daarmee de plek van De "Bres" markeren. 18 Het Wilhelminaplein en het bastion opnieuw vormgeven op zo'n manier dat er verwezen wordt naar de slag van 1629. 19 Schans op de Vugtherhei zichtbaar maken. 20 Redoutes op de Vugtherhei zichtbaar maken.

Park 1629, een conceptontwerp van het Wilhelminaplein en het bastion (18) dat verwijst naar de slag van 1629. Een knooppunt van geschiedenis, natuur, recreatie en verkeer. Bron: SMV, 2016.

Een abstracte verbeelding van de twee galerijen richting Bastion Vught en de bres in de stadsmuur, die de Staatse troepen toegang tot 's-Hertogenbosch verschafte. Bron: SMV, 2016.

3. Informatiepunt Kasteel Maurick: deelgebied 'De slag om 's-Hertogenbosch'

Kasteel Maurick is één van de belangrijkste plekken om het verhaal van het beleg van 1629 te vertellen: het was de verblijfplaats van prins Frederik Hendrik. De plek is al zeer herkenbaar; het kasteel doet dienst als restaurant en feestlocatie. Enkele landschappelijke ingrepen zouden de relatie van het kasteel met de geschiedenis van het beleg van 's-Hertogenbosch versterken. In het bos ten zuiden van het kasteel kunnen we de contouren van een compagnie (met kampstraat en hutten) aangeven in de bodem. Door één hut echt te reconstrueren, krijgen bezoekers een beeld van het leven van een soldaat.

Lambertustoren

De toren van de Lambertuskerk diende in 1629 als uitkijkpost voor Frederik Hendrik. Het uitzicht over de stad wordt nog indrukwekkender als vanaf de toren ook het landschap van

1629 zichtbaar zou zijn. Dit kan door bijvoorbeeld met een plakkaat langs de reling dat een beeld geeft van de contouren van de stad en de Linie in 1629. Of met een app die laat zien hoe het uitzicht ooit was.

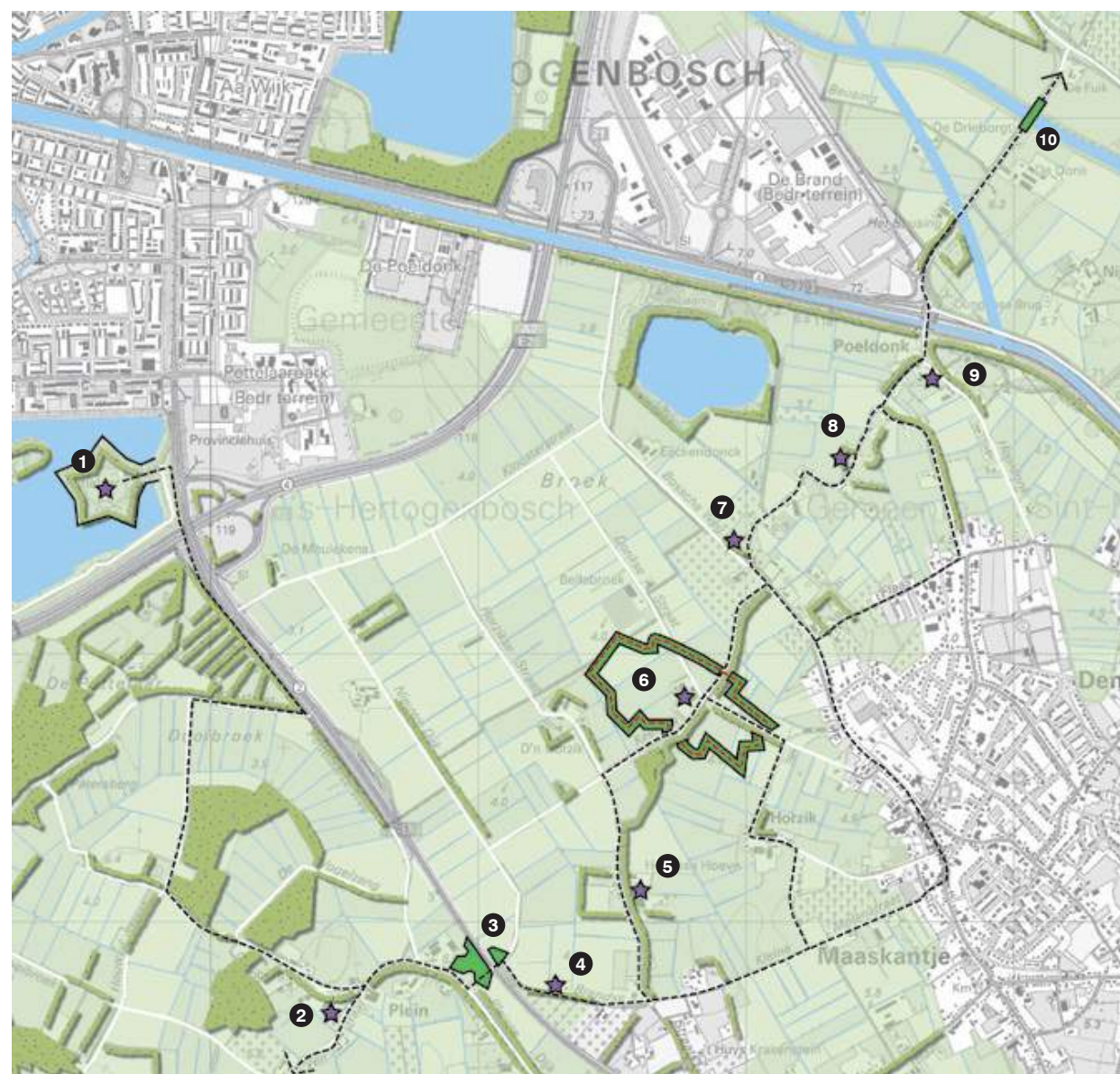
Reconstructie

We zouden de vorm van Fort Isabella kunnen blootleggen door een deel van de grondwallen van het fort te versterken en een wandelroute over de wallen aan te leggen. Door beplanting op de wallen van het fort te verwijderen, zie je de ligging van het fort in de bocht van het Drongelens kanaal. Ten zuiden van het fort kunnen we loopgraven en galerijen reconstrueren.

Latere dreiging uit het zuiden

Om zich tegen de oprukkende Belgen te verdedigen, liet Willem II bij Boxtel redoutes aanleggen. De heemkundekring en de gemeente Boxtel gaan twee overblijfselen daarvan beter zichtbaar maken. Er komen fietspaden en informatieborden.

4. Het landleven

- 1 De Pettelaar als startpunt vanuit de stad om het deelgebied Landleven te ontdekken
- 2 Hertogboer met streekproducten
- 3 Kunstwerk Jufferschans "Theatre Demoiselle"
- 4 Matthijs Bosman
- 5 Hertogboer
- 6 Hertogboer met B&B
- 7 Gedeelte van de contouren van het kwartier van Brederode herstellen en inrichten als centraal informatiepunt voor het deelgebied Landleven
- 8 Hertogboer met B&B
- 9 Hertogboer met theehuis
- 10 Plek van de afdamming van de Aa zichtbaar maken

- bestaande recreatieve routes
- nieuwe recreatieve routes
- Hertogboeren

De Pettelaarse schans. Bron: Lieske Meima, 2018.

Een verwijzing naar de Linie door het zichtbaar maken van de paarden van Frederik Hendrik en Ernst Casimir door beeldhouwer Bart Somers.

4. Informatiepunt Schans Brederode: deelgebied 'Het Landleven'

Het gebied ten zuiden van de stad heeft als thema 'Landleven'. Het kwartier van Brederode kan uitgroeien tot de centrale plek om het verhaal van de voedselvoorziening van het heden en het verleden te vertellen. Het is nog steeds een agrarisch gebied met zicht op de stad. Vanuit de stad kan de Pettelaarse Schans als startpunt dienen om het deelgebied Landleven te ontdekken. In het westen kan de Linie aansluiten op de nieuwe verbinding over de Dommel naar Maurik; in het oosten op het

nieuwe kanaalpark, waarbij de plek waar de Aa was afgedamd zichtbaar wordt.

Bereikbaarheid

Het is belangrijk dat de Linie bereikbaar is voor recreatie. De Linie vormt een ring van ongeveer 42 kilometer rondom de stad. Door enkele ontbrekende schakels aan te leggen in het routesysteem kun je het hele rondje langs. Daarnaast moet de Linie vanaf de stad goed bereikbaar zijn, met aantrekkelijke recreatieve routes en verbindingen vanaf de Vesting richting de plekken die het verhaal van de Linie vertellen.

Maquette van Heusden in het Heusdens Buro voor Toerisme, gebouwd tussen 1973 en 1981. Bron: www.hbtheusden.nl, 2017.

De vestingwallen van Heusden. Bron: Lieske Meima, 2018.

Heusden

De vestingstad Heusden is sinds de jaren zeventig zeer grondig gerestaureerd, waardoor het historische karakter goed voelbaar is. In het laatste decennium is de restauratie afgerond met groot onderhoud aan de kademuren. Daarbij is 35.000 meter voegwerk verricht en zo'n 65.000 stenen werden vervangen of herplaatst. Daarna was de Stadshaven in de vesting aan de beurt: houten damwandplanken in de haven en houten trappen werden vervangen en ook daar werd metsel- en voegwerk uitgevoerd. De monumentale kademuren werden extra aangelicht. Ten slotte volgde herstel van de 'sortie' de Bromsluis, een tunnel onder de verdedigingswal die de mogelijkheid bood om bij een vijandelijke aanval onder dekking de vesting te verlaten.

In 2014 is de Bromsluis volledig gerestaureerd. Buiten de stadsmuren ligt de focus op de Elshoutse Zeedijk. De Elshoutse Zeedijk is een prachtige, slingerende route door het rechtlijnige polderlandschap. De dijk vertelt het eeuwenoude verhaal van de waterhuishoudkundige en militaire geschiedenis van het gebied rondom Heusden. Ze zorgde voor de bescherming tegen het wassende water van de rivieren en de zee, maar ook voor militaire defensie. Heusden was vanaf het einde van de 16^e eeuw een frontiervestiging van de jonge Republiek der Nederlanden. De Stelling van Heusden was een uitgebreid stelsel van schansen, sluisjes, dijken en inundatievlakten.

Wandelen en fietsen

Een wandelroute kan het gebied en de complexiteit van het sluisstelsel meer tot een belevenis maken. Voorstel is om een wandelroute aan te leggen door de zuidelijke sluisgang van de Dubbele Sluis. Een vlonderpad zorgt ervoor dat bezoekers de sluis in het Drunens Loopke kunnen bereiken en oversteken. Ten noorden van de Kapelstraat ondervinden fietsers en wandelaars overlast van gemotoriseerd verkeer, vooral bij mooi weer. Dan gaan veel mensen zwemmen in de Grote Koppel. Het autoluw maken van deze weg maakt dit gebied aantrekkelijker voor recreatie.

Fietsen langs de dijken van Frederik Hendrik

In juni 2017 is de fietsroute Linie 1629 geopend. Deze tocht van 49 kilometer voert langs 's-Hertogenbosch, Heusden, Sint-Michielsgestel en Vught: de linie die Frederik Hendrik in 1629 gebruikte om 's-Hertogenbosch te veroveren. Hij liet toen twee dijken aanleggen, van bijna 2 meter hoog. De binnenste dijk werd gebruikt voor aanvallen richting de stad, de buitenste dijk was gericht op aanvallen van buitenaf. In totaal ging het om 100 kilometer dijk, aangelegd door 30.000 man. In slechts een paar weken tijd klaarde hij een klus die qua omvang wel eens vergeleken wordt met de bouw van de piramides in Egypte. Toen de dijken klaar waren, damde Frederik Hendrik de rivieren af legde hij het gebied droog met wind- en rosmolens. De rest is geschiedenis... Fietsers kunnen nu met bordjes of GPS de restanten van deze dijken volgen. Daarbij komen ze langs de belangrijkste plekken van het beleg van 's-Hertogenbosch. De route bestaat vrijwel geheel uit fietspaden en is erg gevarieerd: fietsers passeren allerlei verschillende landschappen en natuurgebieden.

Het Bossche Broek met zicht op 's-Hertogenbosch. Bron: jvanderperk.blogspot.nl, 2018.

Leven in de Bossche Broek

Moeras voor diversiteit

Het natuurgebied de Bossche Broek zou voor meer verschillende flora en fauna aantrekkelijk kunnen zijn. Maar planten en dieren die afhankelijk zijn van moerassige omstandigheden komen in gevaar, doordat sommige delen van de Bossche Broek te hoog staan. Daarom legt Staatsbosbeheer in opdracht van de provincie een moeraszone aan. Er komen dammen, duikers en stuwen; bestaande dammen maken plaats voor nieuwe. Ook komen er aanpassingen zodat het waterpeil in de Bossche Broek in de toekomst verhoogd kan worden.

Landkunst

In 2017 was in de Bossche Broek de expositie 'Moerasdraak' te zien. Deze landkunst legde de geschiedenis van dit gebied bloot. Tien kunstenaars maakten negen werken, en lieten zich inspireren door de natuur, het water en het gegeven dat dit gebied ooit deel uitmaakte van de Zuiderwaterlinie. Landgoed Oud-Herlaer in Sint-Michiëlsgestel wordt een Brabants Buitenmuseum. Het Brabants Landschap zal het plan gaan uitvoeren in samenwerking met het Noordbrabants Museum. Kasteel Oud-Herlaer wordt een expositieruimte en een werkplek voor kunstenaars en blijft zo toegankelijk voor het publiek.

Voetveer

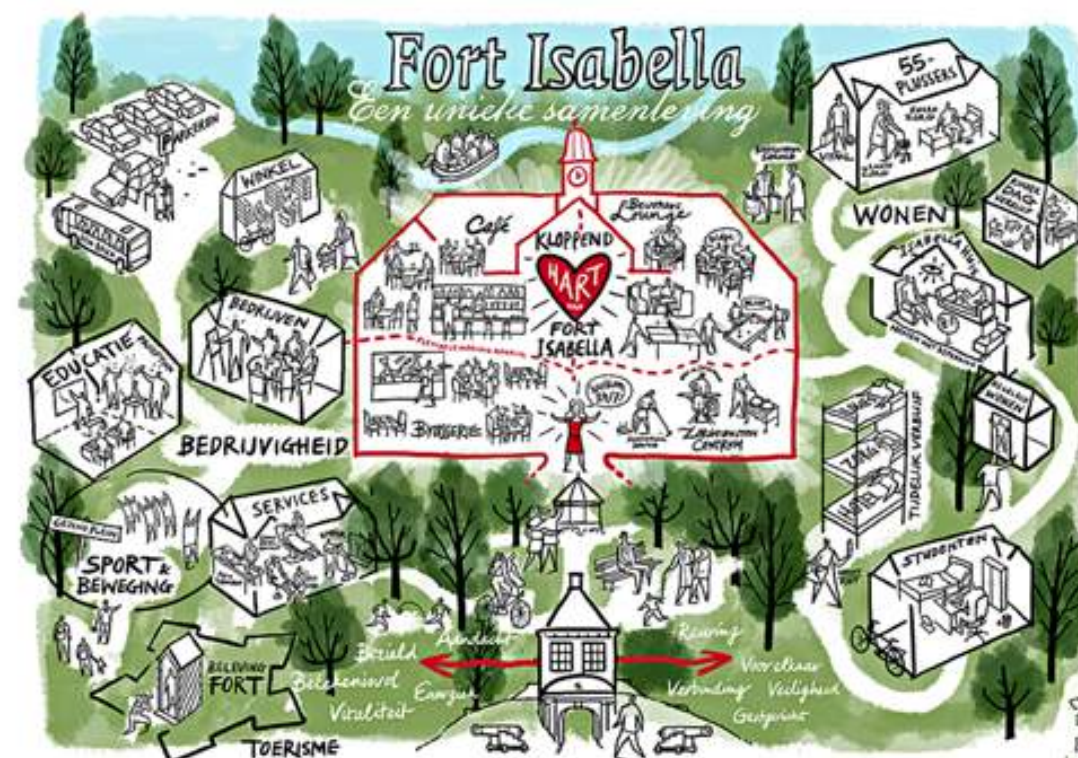
Er komt een pontje tussen Kasteel Maurick en de zuidkant van de Bossche Broek. Fietzers en wandelaars kunnen dan vanuit 's-Hertogenbosch of Sint-Michiëlsgestel een rondje op de fiets via Maurick maken.

Fort Isabella transformeert

Fort Isabella heeft een lange geschiedenis met vele functies en verschijningsvormen, en daar komt er nu weer eentje bij. In 1617 werd het bij Vught tijdens het Twaalfjarig Bestand gebouwd, om 's-Hertogenbosch te beschermen. Na de Belgische Opstand kreeg Fort Isabella de taak om een eventuele aanval van de Belgen af te slaan. Vroeg in de twintigste eeuw kwam de Isabellakazerne op het terrein van het fort te staan; in de negentiger jaren vonden vluchtelingen en asielzoekers hier een tijdelijk thuis. En nu transformeert Isabella tot een plaats vol natuur en historie, waar wonen, zorg, werken en recreatie samengaan. De oude karakteristieke gebouwen worden omgevormd tot levensloopbestendige huisvesting en ruimtes voor allerlei bedrijvigheid. Behalve voor ondernemers en bewoners (ook licht verstandelijk beperkten en studenten) is er plaats voor toerisme en horeca. Dankzij deze herontwikkeling ademt Isabella sfeer en vitaliteit, gastvrijheid en duurzaamheid.

Terrasjes bij Fort Isabella, met op de achtergrond het poortgebouw. Bron: Lieske Meima, 2018.

Concept CitaBella: een unieke samenleving. Bron: www.isabellagroep.nl, 2018.

Het Oude Maasje, een gedeelte van de oude Maasbedding die omstreeks 1273 werd afgedamd. Bron: Lieske Meima, 2018.

Heusden restaureert vervallen sluisen en Boerenschans

De gemeenten 's-Hertogenbosch, Sint-Michiëlsgestel, Vught en Heusden hebben de gezamenlijke ambitie om de landschappelijke weerslag van het beleg van – toen nog - Den Bosch door Frederik Hendrik (1629) een structurerende betekenis te geven in de ontwikkeling van dit landschap. Zo willen we een deel van de geschiedenis weer zichtbaar maken. Dat is goed voor de recreatieve en toeristische ontwikkeling van het landschap rond 's-Hertogenbosch, en het versterkt de verbindinglijnen tussen de stad en het omliggende gebied. Voor de verbindinglijn en imagobepalende projecten als de Boerenschans zijn eerste schetsideeën klaar. Als ze actueel zijn binnen afzonderlijke plantrajecten, kunnen we deze verder uitwerken en concretiseren. Het op de kaart zetten hiervan laat zich verbinden met het proces van Gebiedsontwikkeling Oostelijke Langstraat (GOL). Landschapsarchitecten denken aan een land art-achtig ontwerp dat deze Boerenschans in het landschap duidelijker herkenbaar maakt.

Aan de westzijde van de gemeente Heusden kan op het volgende worden gewezen:

Gendensche sluis

De Gendensche sluis is gerestaureerd. Waterschap Aa en Maas heeft los metselwerk en slecht voegwerk laten weghakken. Er is opnieuw gemetseld en gevoegd, losse afdekstenen zitten weer vast en de oplegbalk van het bewegingswerk is vervangen. Ook het bewegingswerk is weer schoon; het staal en de smeedijzeren muurankers zijn weer in goede staat. In 2018 was het werk klaar, zodat dit mooie stukje cultuurhistorisch erfgoed voorlopig weer goed zichtbaar is. De waterstaatkundige functie van de Gendensche sluis is bescheiden: de sluis heeft enkel een doorlaatfunctie voor het water.

Doeverensche sluis

Het sluiswerk van de Doeverensche sluis aan de Elshoutse Zeedijk was in de loop van de jaren flink overwoekerd. Nu die begroeiing deels is weggehaald, zie je losliggende metselstenen; ook de halfsteense schil aan de sluiswanden ligt los. Het bindmiddel in de voegmortel is uitgespoeld, voegen zijn verzand. Ook wortels hebben veel schade aangericht. Een onderzoek geeft meer duidelijkheid over de technische staat van de Doeverensche Sluis, en over wat die staat betekent voor de planning en kosten van de restauratie. In het voorjaar van 2018 komt hier meer duidelijkheid over. Dit relatief grote project aan de Elshoutse Zeedijk is de laatste in de reeks van grotere restauraties.

Doeverensche schans

Naast de sluis is ook het schanswerk nog steeds zichtbaar. Ook voor dit schanswerk ligt de opgave van betere herkenning in het landschap.

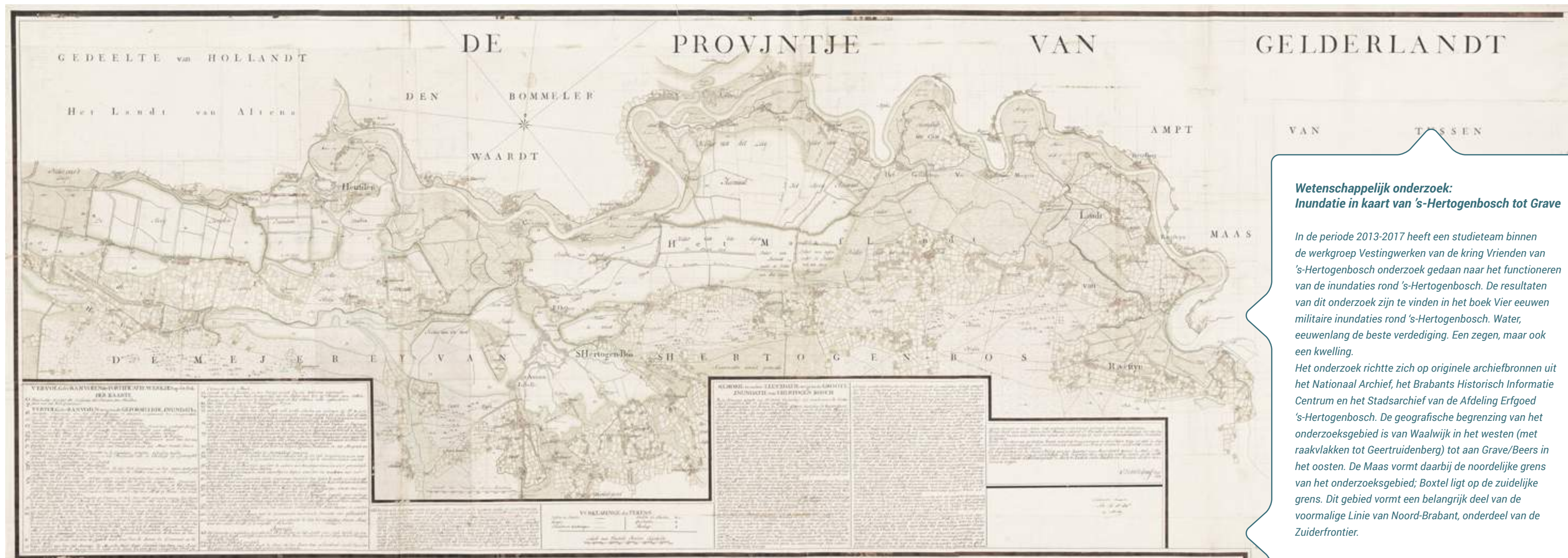
De Elshoutse Zeedijk. Bron: Lieske Meima, 2018.

Een sluis in de Elshoutse Zeedijk. Bron: Lieske Meima, 2018.

Fort Hedikhuizen. Bron: Lieske Meima, 2018.

Inundatiegebieden in 1749 tussen Heusden, 's-Hertogenbosch, Megen, Grave en Ravenstein. Bron: BHC, 4.OSK_B40cl-Oostkant, 2018.

Boottocht in het buitengebied met de Hertogboeren. Bron: www.vestingfietsen.nl, 2018.

Hertogboeren

De Hertogboeren omschrijven zichzelf als 'een club enthousiaste agrariërs onder de rook van 's-Hertogenbosch'. Deze trotse boeren zijn belangrijk voor de Zuiderwaterlinie, omdat ze allerlei activiteiten organiseren om de recreatie in de streek te stimuleren. Zo verbinden ze de stad met het ommeland en brengen ze bezoekers in contact met het erfgoed van de Zuiderwaterlinie.

De Hertogboeren organiseren rondleidingen fietstochten ('Vestingfietsen'), verkopen streekproducten en organiseren lunches, barbecues of sport en spel. Ook een Segway-tocht – waarbij er telkens andere verdedigingswerken opdoemen – is mogelijk. Langs de Dommel zijn er opstapplaatsen voor wie wil Vestingvaren. ■

Wetenschappelijk onderzoek: Inundatie in kaart van 's-Hertogenbosch tot Grave

In de periode 2013-2017 heeft een studieteam binnen de werkgroep Vestingwerken van de kring Vrienden van 's-Hertogenbosch onderzoek gedaan naar het functioneren van de inundaties rond 's-Hertogenbosch. De resultaten van dit onderzoek zijn te vinden in het boek Vier eeuwen militaire inundaties rond 's-Hertogenbosch. Water, eeuwenlang de beste verdediging. Een zegen, maar ook een kwelling.

Het onderzoek richtte zich op originele archiefbronnen uit het Nationaal Archief, het Brabants Historisch Informatie Centrum en het Stadsarchief van de Afdeling Erfgoed 's-Hertogenbosch. De geografische begrenzing van het onderzoeksgebied is van Waalwijk in het westen (met raakvlakken tot Geertruidenberg) tot aan Grave/Beers in het oosten. De Maas vormt daarbij de noordelijke grens van het onderzoeksgebied; Boxtel ligt op de zuidelijke grens. Dit gebied vormt een belangrijk deel van de voormalige Linie van Noord-Brabant, onderdeel van de Zuiderfrontier.

Belangrijke uitkomsten van het onderzoek zijn:

- inzicht in hoe het inundatiesysteem zich gedurende deze vier eeuwen heeft ontwikkeld: van 'op goed geluk onder water zetten' tot systematisch planmatig uitvoeren;
- inzicht dat het inundatiesysteem in nagenoeg al zijn facetten afwijkt van het systeem dat we in Nederland vooral goed kennen, inunderen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW);
- bijvangst: inzicht in de ontwikkeling van de waterstaatkundige huishouding in het onderzoeksgebied gedurende deze vier eeuwen; militair inunderen is hier immers onlosmakelijk mee verbonden;
- meer inzicht in hoe de militairen dachten te vechten gekoppeld aan deze inundaties en wat dat betekende voor de vestingbouw;
- het besef dat er vaker en langer inundaties werden gesteld dan bevroed bij aanvang van het onderzoek, soms vele jaren lang.

Vestingstad 's-Hertogenbosch

's-Hertogenbosch lag strategisch en was één van de sterkste schakels in de Spaanse omsingeling van de Republiek. Het drassige gebied rondom de stad maakte de herovering praktisch onmogelijk. Het roemrijke verleden van 's-Hertogenbosch laat zich nog altijd vertellen door fraai opgeknapte vestingelementen zoals de vestingwal. Die restauratie is in 2010 dan ook beloond met de Europa Nostra Conservation Award.

GRAVIA
 obfesa et expugnata
 ARMIS
 ORDINVM BELGICÆ
 CONFEDERATÆ
 Ab Illustrifimo Principe
MAVRITIO
Araufonensium Principe
Nafaniz Comite, etc.
 Anno 1602.

Beleg en inname van Grave door Maurits in 1602, Scheepsmuseum S.1034 (15), kaart 098.
 Bron: www.geheugenederland.nl, 2015.

STELLING GRAVE - RAVENSTEIN

Strijd met en tegen de Maas

Stichting Monumentenhuis Brabant
Fra Jurgens, beleidsmedewerker erfgoed gemeente Grave
Ferdi Das, beleidsmedewerker recreatie en toerisme gemeente Landerd

Noordoost-Brabant is doorspekt van militair erfgoed, van de tijd van de Romeinen tot de Koude Oorlog. Dat maakt deze regio bijzonder. Grenzend aan een rivier was de regio vanouds een 'versterkt' en daarmee ook een betwist gebied. Natuurlijk zijn ook in andere delen van de Zuiderwaterlinie tal van overblijfselen en sporen uit de krijgsgeschiedenis aanwezig. Maar het speciale aan Noordoost-Brabant is dat hier een opeenvolgend tijdsverhaal rond militair erfgoed is te vertellen. Daarnaast speelt de oer-Hollandse strijd tegen en met het (Maas)water een kenmerkende rol in dit gebied. Deze cultuurhistorie kan een goed uithangbord zijn voor Noordoost-Brabant. Het geeft het gebied extra identiteit. Cultuurhistorie heeft op die manier een versterkende werking en kan een bindmiddel zijn voor gebiedsontwikkeling. Erfgoedtoerisme kan een van de pijlers zijn van die gebiedsontwikkeling.

Julius Caesar

De militaire geschiedenis van Noordoost-Brabant gaat ver terug. Julius Caesar zelf zou in 55 voor Christus in Kessel slag hebben geleverd met twee Germaanse stammen. Dit is nog niet zo lang bekend, het verhaal van het militaire erfgoed in Noordoost-Brabant wordt steeds spannender! De Romeinen bouwden later in Ceuculum (het latere Cuijk) een castellum, een fort. Vervolgens was Noordoost-Brabant eeuwenlang een strijdtoneel: van de Brabants-Gelderse oorlogen, de Tachtigjarige Oorlog, de tijd van de Fransen en de Belgische opstand tot aan de Tweede Wereldoorlog. Tijdens Operatie Market Garden bijvoorbeeld, speelde Grave een belangrijke rol. Zelfs ten tijde van de Koude Oorlog was de regio militair van belang, vanwege de mobilisatiecomplexen. In deze magazijnen lagen voorraden wapens, munitie, medicijnen en voedsel opgeslagen, voor het geval dat mobilisabele eenheden tegen de Sovjets zouden moeten vechten.

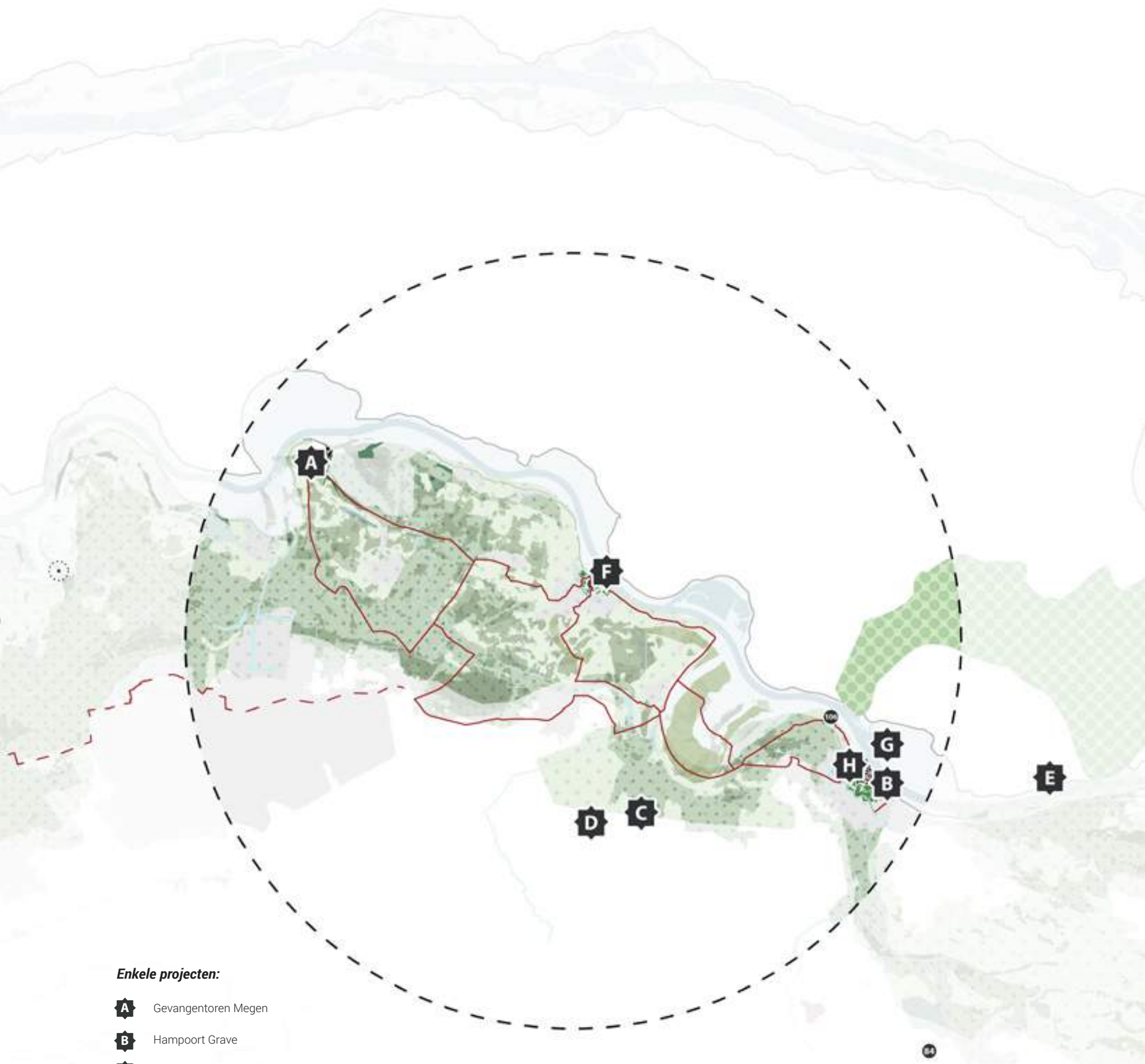
Dit doorlopende tijdsverhaal, in relatie tot de verscheidenheid van het militaire erfgoed in de regio, draagt in belangrijke mate bij aan het bijzondere profiel van de Zuiderwaterlinie in Noordoost-Brabant. Er is al veel bekend over de krijgsgeschiedenis van het gebied en allerlei (militaire) aspecten daaromheen. Maar onder het grote publiek is die kennis niet wijd verbreid. Bovendien is de kennis nog (te) fragmentarisch. Behalve boeiende verhalen biedt kennis van die krijgsgeschiedenis natuurlijk ook kansen voor erfgoedtoerisme.

Maas

Voor het onderscheidende profiel van de Zuiderwaterlinie in dit gebied is naast de krijgsgeschiedenis ook het water zelf belangrijk: de Maas in combinatie met de Beerse Overlaat. De Maas is een kenmerkend element van en boegbeeld voor de Zuiderwaterlinie in Noordoost-Brabant. De rivier was de grens tussen provincies en een scheidslijn tussen culturen en religies. Ook was de Maas diverse malen een frontlinie. Vanwege het strategische belang bouwden ze aan weerszijden van de Maas kastelen en burchten. Sommige zijn nog duidelijk herkenbaar aanwezig, andere zijn ruïnes en soms is er alleen nog een bordje dat aan de geschiedenis herinnert. Enkele van die burchten aan de Maas ontwikkelden zich tot vestingsteden. In de eeuwenlange strijd tussen Brabant en Gelderland waren dat de bastions van waaruit ze een gebied konden beheersen. Letterlijk en figuurlijk. De Maas was eeuwenlang een moeilijk te nemen barrière. Was je daar overheen, dan lag het land open. De vestingsteden waren zo de wachtposten aan de Maas.

Inundaties

Rond 1700 veranderde de militaire strategie door technische ontwikkelingen in de oorlogvoering. Ook veranderde het vijandbeeld. Het gevaar kwam inmiddels uit het zuiden, van Frankrijk. Dus daar richtte de verdediging zich voortaan op. De vijand moest buiten de grens van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden worden gestopt. Daarvoor werd een extra stevige verdedigingslinie ontwikkeld, een waterlinie.

Enkele projecten:

- A** Gevangentoren Megen
- B** Hampoort Grave
- C** Mineursberg en landweer bij Reek
- D** Kampement Frederik Hendrik 1639
- E** Renovatie Polderdijkje
- F** Restauratie waterfront en zichtbaar maken verdwenen vestingwerken Ravenstein
- G** Kroonwerk Coehoorn
- H** Project Historisch Grave

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Door gebieden onder water te zetten, kreeg de regio een extra pantser. In Noordoost-Brabant ontstond zo als het ware een dubbele linie: de Maas met daarvoor nog een waterlinie. Dat pantser was zo sterk, dat de militaire verdedigingswerken in Noordoost-Brabant heel beperkt bleven. In de regio bleef alleen Grave dienst doen als vestingstad. Men vertrouwde voor verdediging van de regio blijkbaar op het water.

Overlaat

Die dubbele linie had ook een waterstaatkundige functie. De Maas kon soms grote hoeveelheden water Brabant in brengen. Het overlaatstelsel was hard nodig om dat water kwijt te kunnen en zo dijkdoorbraken en overstromingen verderop in Brabant te voorkomen. De Beerse Overlaat zorgde op die manier bijna jaarlijks voor een kilometerslange waterstroom. Officieel zijn delen van de Zuiderwaterlinie meer dan 50 jaar geïndeerd geweest, maar in Noordoost-Brabant was dat officieus dus veel meer.

Gebiedskansen

Het verhaal vertellen

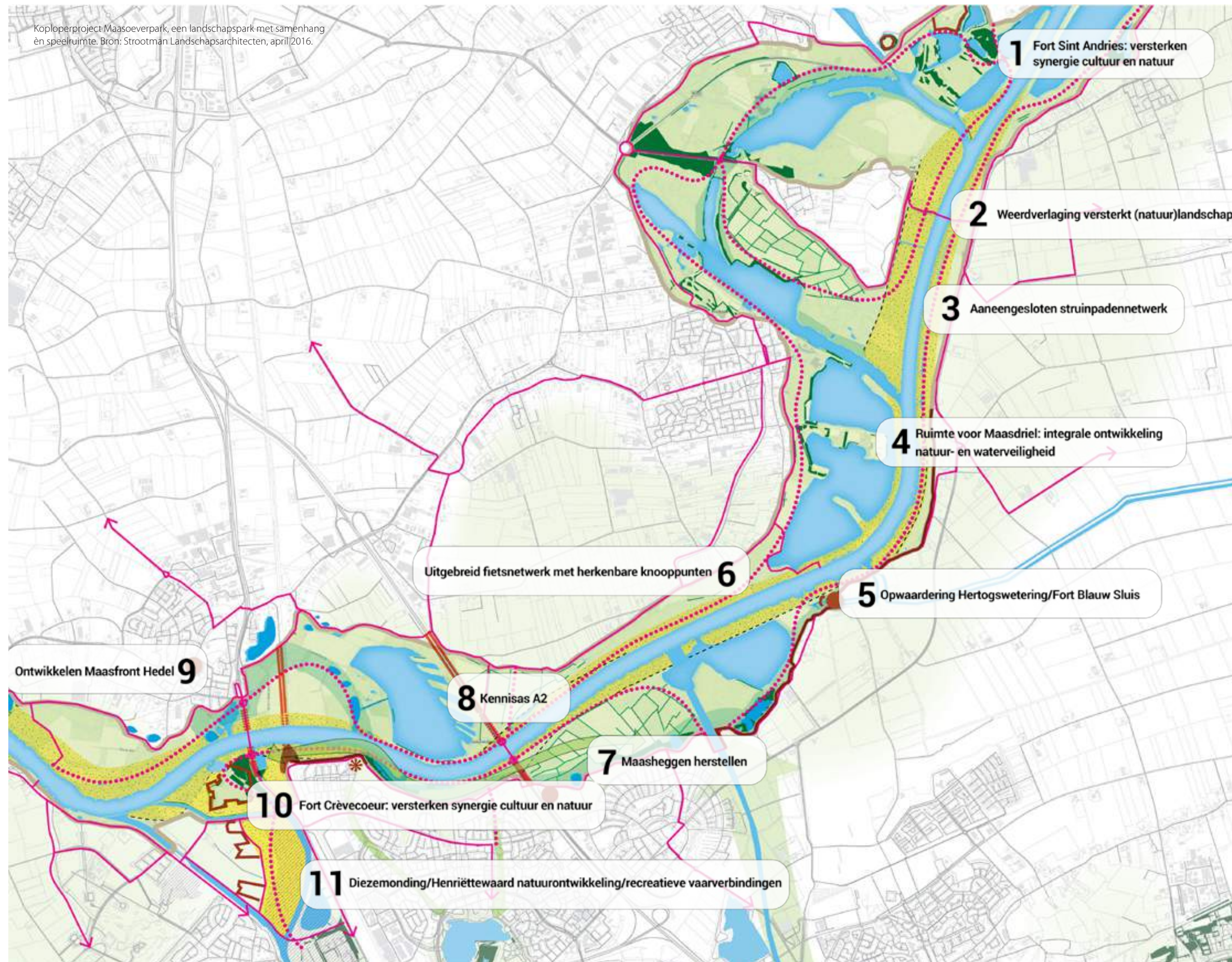
Militair erfgoed biedt diverse kansen en mogelijkheden voor Noordoost-Brabant. De regio kan worden gepositioneerd als één groot erfgoedcomplex. Er is al veel kennis aanwezig bij regionale historici en de plaatselijke heemkundeverenigingen. Denk aan organisaties als Stichting Vestingwerken Ravenstein en Stichting Graeft Voort en de regionale afdeling van de Stichting Menno van Coehoorn. Met gezamenlijke projecten kunnen we de verhaallijn van het militaire erfgoed in Noordoost-Brabant vaker en beter uitdragen. Ook zou het goed zijn als er in Ravenstein en Grave een informatie- en documentatiepunt komt voor het Zuidelijke Frontier en de Zuiderwaterlinie.

Ontwikkelen van ruimtelijke kwaliteit

Via de ruimtelijke ordening kunnen we met ons militair erfgoed de historische eigenheid van de regio versterken en een extra dimensie geven. Neem de landweren. De verdedigingslijnes uit de late Middeleeuwen horen bij het verhaal over de strijd tussen Brabant en Gelre. Gereconstrueerde landweren (maar ook andere relictten van militair erfgoed) kunnen we vaak prima inpassen in het landschap. Bij de aanleg van bijvoorbeeld wegen of andere infrastructuur kunnen we het cultuurhistorische landschap herkenbaar en beleefbaar maken en al bestaande kwaliteiten accentueren.

Militair erfgoed verbeelden

Op diverse plaatsen in Noordoost-Brabant zijn beelden, (herinnerings)monumenten en panelen die verwijzen naar het militaire verleden. Daar hoort zeker ook het verhaal van de Beerse Overlaat en de Beerse Maas bij. Er zijn al diverse kunstobjecten die verwijzen naar de wateroverlast en de strijd tussen de bewoners aan beide kanten van de Groenendijk. Denk ook aan de succesvolle culturele evenementen zoals Kunst aan de Maas en Kunst & Kazematten.

Particuliere passie leidt tot ontdekking van een vestingwerk

Ravenstein is een kleine plaats met een groot aantal schatten. Zichtbaar, in de vorm van mooie stadspoorten en -wallen, én verstopt. Overwoekerd met bomen en struiken. Af en toe geeft het stadje zijn geheimen prijs.

Professor Van Mourik stuitte in 1988 bij graafwerkzaamheden in zijn achtertuin op een oude muur. Dat leidde tot professioneel archeologisch graafwerk in 2012. Onder begeleiding van twee archeologen en andere deskundigen kwam een compleet bouwwerk tevoorschijn: het Philips van Kleefbolwerk uit 1509 naar oud-Italiaans model.

Uniek bolwerk

Philips van Kleef was ten tijde van de aanleg van het vestingwerk de baas in 'de soevereine heerlijkheid Land van Ravenstein'. Hij leefde van 1456 tot 1528 en noemde zich 'Heer van Ravenstein'. Het bolwerk bestaat uit stenen ruimten, overdekt met aarde om de muren te beschermen tegen kanonvuur. Er zijn twee geschutskelders en twee kazematten met in het midden een grote ovale verblijfsruime. De ingang daarvan legde Van Mourik al in 1988 bloot. Het geheel is grotendeels omgeven door een – op deze plek niet meer herkenbare – (stads)gracht.

Herkenbaar en toegankelijk

De opgraving is kortgeleden afgerond. De stichting Vestingwerken Ravenstein werkt aan de ontwikkeling van een project dat het unieke Philips van Kleefbolwerk herkenbaar en toegankelijk houdt voor het publiek.

De Maas in de hoofdrol

De verhaallijn van de intrigerende geschiedenis strekt zich uit langs de hele stelling Grave-Ravenstein. De Maas, die regelmatig buiten haar oevers trad, speelt hier altijd een hoofdrol. Het verhaal is te zien en te beleven in de vestingsteden, bij de (stads)monumenten én in de natuur.

Vestingsteden Megen en Ravenstein

Het pareltje aan de Maas is Megen, de kleinste vestingstad langs de Zuiderwaterlinie. In de zestiende eeuw was het nu zo pittoreske plaatsje het toneel van brand en oorlog. Nu is het mogelijk om letterlijk in de sporen van het verleden te lopen, omdat het stratenpatroon uit de middeleeuwen er nog steeds ligt.

Ravenstein ontstond in de 14e eeuw, toen een leenman van de hertog van Brabant er een kasteel aan de Maas bouwde om tol te heffen van passerende schepen. Daarna wisselde het stadje vaak van eigenaar. 'De soevereine heerlijkheid Land van Ravenstein' heette het onder het Hertogdom van Kleve, waar Philips van Kleef de scepter zwaaide. Hij vernieuwde de fortificatie, nu bekend als het bolwerk Philips van Kleef. Dat bolwerk is nu te zien vanaf de weg. In een stadswandeling door het historische centrum, bereikbaar via de stadspoort, openbaren zich honderden bezienswaardigheden aan de bezoeker.

Gevangentoren Megen

Van de vier stadspoorten die in 1386 werden gebouwd, staat er één al eeuwen overeind: de Gevangenpoort, gevormd door de Gevangentoren en een andere toren. Van die twee torens staat alleen de Gevangentoren nog overeind; die overleefde alle oorlogen. Tegenwoordig huist ernaast restaurant Op de Poort, van waar een middeleeuwse kar vertrekt.

Hampoort Grave

Van de oude Graafse vestingpoorten bleef alleen de Hampoort bewaard. De poort, nu UNESCO-erfgoed, is in 1688 gebouwd als onderdeel van de nieuwe vestingwerken. Als er troepen in Grave legerden, pasten er wel twee bataljons voetvolk in. Steeds opnieuw moest de poort worden opgebouwd, als gevolg van alle oorlogen die er in Grave woedden. Tijdens een van de restauraties stuitte men op een lange tunnel, waarschijnlijk een vluchtroute of riool. Meer verborgen schatten en archeologische vondsten zijn te bewonderen in het Graafs Museum, gevestigd in de vleugels van de Hampoort.

Mineursberg en landweer bij Reek

In de Reekse bossen, in de gemeente Landerd, liggen de Mineursberg en een oude landweer. De Mineursberg dankt zijn naam aan het feit dat in Napoleons tijd de mineurs en sappeurs (de voorlopers van de Genie) hier oefenden. Hun werkzaamheden bestonden uit het graven van mijngangen en het ondergraven (of ondermijnen) van vijandelijke stellingen. Nu bieden de Mineursberg en omgeving maar liefst 80 hectare aan bos- en heidegebied. Hier zijn volop recreatiemogelijkheden, zoals wandelen, spelen en mountainbiken. Op diverse plaatsen in de gemeente Landerd zijn in het landschap – voor de oplettende wandelaar – oude verdedigingswallen zichtbaar. Het zijn restanten van een zogenaamde landweer. Onder andere op de grens van Schaijk en Reek liep zo'n historische linie, bestaande uit aarden wallen versterkt met palissaden en grachten. Het was een strategisch gelegen linie, die tijdens het beleg van Grave (1674) helemaal doorliep tot het plaatsje Zeeland.

Kampement Frederik Hendrik 1639

Dankzij een zeer gedetailleerd kaartje van de kaartenmaker Van Berkenrode weten we nu precies waar het kampement van Frederik Hendrik lag in Reek. De stadhouder verbleef hier met zijn leger in de zomer van 1639, middenin de Tachtigjarige Oorlog. Hij was onderweg van Zeeuws-Vlaanderen naar Rheinberg en wilde de stad Galder veroveren op de Spanjaarden. Op het kaartje zijn onder andere de slaapplek van de stadhouder, de locatie van de artillerie en de Reekse molen (die er nog steeds staat!) goed zichtbaar. Het kaartje stond in een schetsboek dat pas in 1971 werd ontdekt en nu in het British Museum ligt.

Links: Philips van Kleefbolwerk. Ontwerp: maurits cobben architecten, 2016.

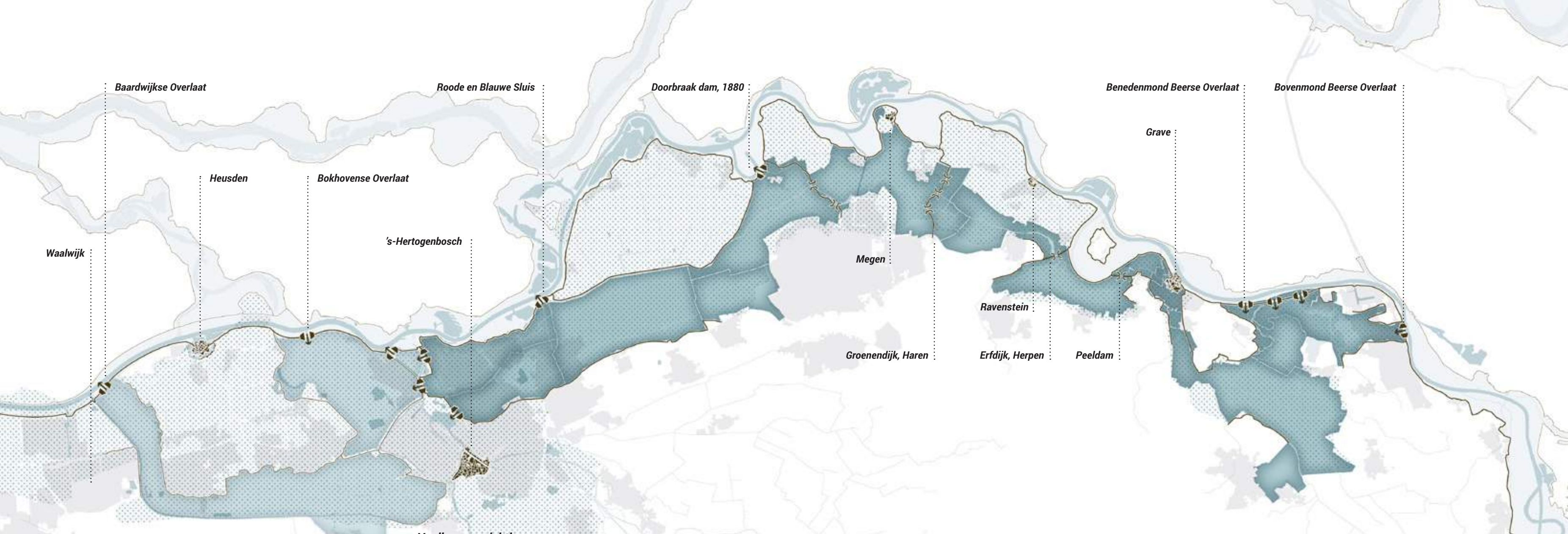
Boven: Terras bij de Gevangentoren in Megen

Midden: De Hampoort in Grave

Onder: De Mineursberg in Reek, Landerd.

Bron: Lieske Meima, 2018.

Voelbaar en zichtbaar

Het verleden weer voelbaar en zichtbaar maken. Dat is het doel van de partners in de regio Noordoost-Brabant. Dit gebeurt op verschillende manieren. Met renovatie en restauratie, maar ook met kunst. Zo markeren twee kunstwerken de oude grens tussen het Graafschap Megen en het Land van Ravenstein. Ook de Beerse Overlaat wordt zichtbaar als onderdeel van de Zuiderwaterlinie. Er staat nog meer op stapel: er zijn plannen voor het Kroonwerk Coehoorn, een Padenplan in Oss en een opknapbeurt voor de Gevangentoren in Megen. In Ravenstein zijn er plannen voor maar liefst tien projecten. Landerd buigt zich over de verschillende mogelijkheden, terwijl Grave zich als vestingstad steeds duidelijker op de kaart zet.

Realisaties

Markering oude grens

De oude grens tussen het Graafschap Megen en het Land van Ravenstein wordt gemarkeerd door twee kunstwerken van Joep van Lieshout. Aan de noordkant staat een rond met een raaf op de rug. Het rond verwijst naar Oss, een raaf stond in het wapen van de voormalige gemeente Ravenstein. Aan de zuidkant staan twee dansende mensfiguren. Dit kunstwerk verwijst naar de strijd bij de Groenendijk.

Die dijk hield de Beerse Maas binnen, en was vaak het toneel van schermutselingen: boeren probeerden meermaals de dijk door te steken.

Beerse Overlaat in beeld en geluid

Het Brabants Kenniscentrum Kunst en Cultuur (bkkc) schakelde kunstenaar Jeroen Doorenweerd en ruimtelijk ontwerper Merel van der Linden in om de zichtbaarheid en herkenbaarheid van de Beerse Overlaat als onderdeel van de Zuiderwaterlinie te vergroten. Merel van der Linden markeert dwarsdijkjes met vlaggen, als een ode aan het harde werk van al die mensen die de dijken hebben aangelegd, verstevigd en verdedigd. Jeroen Doorenweerd maakt een geluidskunstwerk. Met een app kunnen wandelaars en fietsers zich onderdompelen in een soundscape. Geluiden van water en strijd roepen het onzichtbare verleden op.

Renovatie Polderdijkje

In de dam tussen de oude dorpsolders van Heumen en Overasselt zat vroeger een sluisje waarmee Heumen overtollig water kon afvoeren. Het naastgelegen Overasselt zat niet altijd op dat water te wachten! Het historische polderdijkje tussen de oude dorpsolders wordt gerenoveerd en weer zichtbaar gemaakt in het landschap.

- sluis of overlaat
- doorsnijding of overstrooming van een dwarsdijk
- Beerse Overlaat
- Baardwijkse en Bokhovense Overlaat
- inundatiegebied Zuiderwaterlinie
- dijken
- huidige steden
- vestingstad

De Beerse Overlaat in 1876. Gebaseerd op het Paneel Traverse Beersche Maas, 1938. Bron: SMV, 2018.

Rechts: De Beerse Overlaat / Kraaienbergse Plassen. Bron: Lieske Meima, 2018.

De Zuiderwaterlinie in vijf stellingen

Restauratie waterfront Ravenstein

Sinds 2008 is de renovatie van het waterfront aan de gang. De opknapbeurt draagt bij aan de ontwikkeling van het omliggende landschap en het natuurnetwerk, en versterkt het cultuurhistorische karakter van de vestingstad Ravenstein. De nadruk ligt op de historische relatie met de Maas. Het waterfront en omgeving worden een stuk aantrekkelijker voor recreatie en toerisme.

Zichtbaar maken verdwenen vestingwerken Grave

Waterschap Aa en Maas en de gemeente Grave gebruikten noodzakelijke baggerwerkzaamheden als aanleiding om verdwenen vestingwerken weer zichtbaar te maken. Een deel (de punt) van het bastion Oranje en het ravelijn zijn weer zichtbaar gemaakt door het opwerpen van een wal. Er is niet voor gekozen het vestingwerk de oorspronkelijke 17^e-eeuwse maten te geven. Dan had de wal op een 4 meter hoge bakstenen muur gebouwd moeten worden!

Plannen

Heumen en Grave: Kroonwerk Coehoorn

De gemeenten Heumen en Grave spannen zich gezamenlijk in om het Kroonwerk Coehoorn voor het publiek beter zichtbaar te maken.

Het voorlopige plan omhelst het terugbrengen van de gracht aan de buitenzijde van de wallen, het vlechten van de hagen en het accentueren van de contouren van de stenen vesting. Vanuit een te bouwen uitkijktoren is het geheel van de vesting te overzien, én de verbondenheid ervan met de vesting Grave aan de overkant van de Maas.

De gemeente Heumen heeft het grootste deel van de grond waar het Kroonwerk is gelegen, aangekocht en werkt een plan van aanpak uit om te komen tot een definitief ontwerp*.

Stichting Vestingwerken Ravenstein: 10 projecten

De Stichting Vestingwerken Ravenstein stelde in 2016 een uitgebreid beleidsplan op. Daarin staan tien projecten om de herkenbaarheid en de beleefbaarheid van de vestingstad én de zichtbaarheid van de vestingwerken te verbeteren. Sommige projecten zijn al in uitvoering*. De realisatie van andere is afhankelijk van de medewerking van de eigenaren of vergt een forse ingreep.

Een greep uit de projecten:

- herstel van de stadsgracht nabij het kasteelrondeel;
- zichtbaarder maken van de ravelijnen 't Polleke, Halve Maan en Bovenste Bolwerk;
- aanpak Benedenste Hoornwerk (gracht verbreden en kroon terugbrengen);
- beleefbaar maken van voormalig bastion Holland na de sloop van gemeenschapshuis Vidi Reo.

Oss: Padenplan, Gevangentoren Megen en verdedigingswerken Lithoijen

De werkgroep Zuiderwaterlinie deed in opdracht van de gemeente Oss een drietal aanbevelingen om de Zuiderwaterlinie beter herkenbaar te maken in het landschap. Het gaat om de aanleg van een Padenplan door Lith, Lithoijen en Maren-Kessel, het opknappen van de Gevangentoren in Megen en een aanpak voor de verdwenen verdedigingswerken nabij Lithoijen. Er ligt een plan klaar voor de verbetering van de zichtbaarheid van het laatste restant van de aarden schans Luttereind.

De Lithse paden, gelegen op hoge zandruggen, kennen een bijzondere geschiedenis. In Lith, Lithoijen en Maren-Kessel gebruikten boeren ze als uitweg voor hun vee naar een hoger gelegen gebied, zoals de dijk. Tijdens de oorlogsperiode tussen 1795 en 1814 werd dankbaar gebruikgemaakt van de paden om de Fransen te ontvluchten. Uitgangspunt van het Padenplan is de huidige charme ervan te behouden. Doel is de paden zoveel mogelijk met elkaar te verbinden en waar mogelijk verdwenen oude paden in ere te herstellen. De voormalige gemeente Lith kent al een Padenplan, een uitvloeisel van een Erfgoedplan uit 2001, waarop 38 paden in het gebied van Lithoijen tot Maren-Kessel in kaart zijn gebracht.

Landerd: inventarisatie plannen en mogelijkheden

De gemeente Landerd is, samen met diverse lokale partijen en betrokken inwoners, bezig om een wensenlijst en plan van aanpak op te stellen voor de Zuiderwaterlinie. Mogelijke projecten in Reek en omgeving zijn onder andere toneelvoorstellingen over het Wapen van Reek, herstel van de Mineursberg en de Landweren en de realisatie van een uitzichtpunt in de kerktoren van Reek.

* Planning voor 2018.

Locatie van het kampement van Frederik Hendrik.
Bron: Lieske Meima, 2018.

Grave: leesbaarheid en ontwikkeling van de vestingstad

Binnen de studie Visie op de Vesting door bureau West 8, werkt de gemeente Grave aan de leesbaarheid van Grave als vestingstad en aan de eigentijdse ontwikkeling daarvan. Het project Historisch Grave heeft als uitdaging om Grave als aantrekkelijke vestingstad op de recreatief- toeristische kaart te zetten. Deze twee opgaven versterken elkaar en leiden tot veel enthousiasme. Verschillende partijen en individuen houden zich op één of andere manier bezig met het versterken van de Graafse identiteit. Zo werken ze aan de beleefbaarheid van de circumvallatielinie* (de omsingeling van Grave in 1602), de leesbaarheid en zichtbaarheid van de Beerse Overlaat, het gangenproject dat vertelt over de ondergrondse gangenstructuur in Grave en wordt er onderzocht hoe het verdwenen kasteel van Grave weer betekenis kan krijgen. ■

* De circumvallatielinie uit 1602 is te zien op pagina 288-289.

Ontwerp voor het Visioterrein te Grave, 2017. Ontwerp, West 8, 2017.

Kroonwerk Coehoorn Bastion van de Zuiderwaterlinie in Gelderland

De kroon op de vesting Grave, dat is het Kroonwerk Coehoorn gelegen in de uiterwaarden van Nederasselt (gemeente Heumen). Met het kroonwerk werd de ring om Grave gesloten en het kwetsbare Maasfront van de stad beschermd. De plaatselijke benaming 'Verloren cost' verwijst hiernaar; als het kroonwerk was ingenomen dan was de slag (cost) en daarmee de stad verloren. De bouwer van het Kroonwerk, Menno van Coehoorn, wist waar hij het over had. Na het beleg van Grave in 1672, had hij als soldaat de capitulatie van de stad moeten ondergaan.

Het gaat hier om historische grond. In 1574 stak hier een Spaans leger van 6000 man, vanuit Grave de Maas over. Het stond onder bevel van Sancho d'Avila en Bernardino de Mendoza. Na de overnachting op kasteel Heumen, hakten ze in de slag op de Mokerhei het huurlingenleger van de Nassaus in de pan.

Het kroonwerk is begin 20e eeuw grondig gesloopt. Alleen de dikke funderingsmuren bleven in de ondergrond achter. Bij de verbreding van de sluis in de Maas, blies Rijkswaterstaat in 1925 een punt van deze vestingmuren op om ruimte te maken voor de scheepvaart.

Er is nog veel van het verleden zichtbaar. Bijvoorbeeld de brede uiterwaard, ontstaan door teruglegging van de Maasdijk om een vrij schootsveld te creëren. En de Veerstraat; een restant van een verdeckte weg tussen de wallen en de vesting waarover soldaten zich veilig konden verplaatsen. In de vorige eeuw is een viertal wallen beplant met hagen om zo de contouren van de vesting zichtbaar te maken. De gemeenten Heumen en Grave spannen zich gezamenlijk in om het Kroonwerk Coehoorn nóg beter zichtbaar te maken voor een breed publiek (zie ook 'Plannen' op pagina 298).

Willemstad toonde zijn kracht in 1793 door een Frans beleg te doorstaan. Maar na de val van Bergen op Zoom moest Willemstad toch zonder verdere strijd worden opgegeven. Verovering van een Franse batterij bij Willemstad, 1793, Cornelis Bogerts. Bron: Rijksmuseum, 2016.

STORYTELLING VAN DE ZUIDERWATERLINIE

Beleving van verborgen geschiedenis

Moniek Hover, Ondrej Mitas, Juriaan van Waalwijk en Bart Stadhouders, Breda University of Applied Sciences (NHTV)

Breda University of Applied Sciences, vroeger ook de NHTV genoemd, kreeg in 2016 de opdracht van het programmabureau Zuiderwaterlinie om een narratief concept en verhaallijn voor de Zuiderwaterlinie als geheel, en tevens een verhaallijn voor twee stellingen, te ontwikkelen. Onder leiding van Lector Storytelling Moniek Hover heeft een team van onderzoekers diverse Zuiderwaterlinie-locaties geobserveerd, interviews met experts gehouden en is in de historische documenten ingedoken. Daarna is er een aantal creatieve sessies met betrokken stakeholders uitgevoerd. Tenslotte zijn er diverse verhalen geschreven. Eén en ander is samengevoegd in de 'Vertelgids Zuiderwaterlinie'. Dit hoofdstuk presenteert de grote lijnen van deze Vertelgids.

Storytelling en Zuiderwaterlinie

Krachtige verhalen zijn tijdloos en universeel. Verhalen vertellen is meer dan het doorgeven van feiten en informatie. Een goed verteld verhaal kan waarden en emoties overbrengen aan een breed publiek. Verhalen stimuleren de verbeeldingskracht en maken daarmee geschiedenis beleef- en inleefbaar*. Er zijn diverse toe te passen technieken van storytelling die (gezamenlijk) de verhalen van de Zuiderwaterlinie (her)vertellen.

De geschiedenis van de Zuiderwaterlinie is boeiend maar complex, met een onderscheidend karakter doordat de onderdelen van de linie sterk van elkaar verschillen. Ook hedendaagse initiatieven binnen de Zuiderwaterlinie zijn veelal lokaal ontstaan en vormen zo een uniek onderdeel binnen een groter geheel. Daarom is er niet één verhaal te vertellen, maar zijn er honderden regionale en lokale verhalen die een onderscheidende rol hebben gespeeld in de geschiedenis van Noord-Brabant en Nederland.

De kracht van de Zuiderwaterlinie ligt in de verbondenheid met het water. In tijden van conflicten werkten de losse onderdelen van de linie (vestingsteden en forten) samen om de gemeenschappelijke vijand(en) te weerstaan. Maar in tijden van vrede bestonden grote delen van de linie gewoon uit boerenland en waren de verdedigingswerken vaak nauwelijks zichtbaar. Ook nu nog liggen (verbindingen tussen) onderdelen

van de Zuiderwaterlinie deels verborgen. Het is de uitdaging om via verhalen deze bijzondere verborgen geschiedenis tot leven te wekken én verhalend de verbinding te leggen tussen de afzonderlijke onderdelen.

Technieken van storytelling

Een verhaal is een serie van (chrono)logisch verbonden gebeurtenissen die veroorzaakt of beleefd worden door karakters (Hover gebaseerd op Bal, 2012). Deze definitie van een verhaal is toepasbaar op fictieve en op non-fictieve verhalen, en dus ook op fictieve en op non-fictieve (historische) karakters.

In aansprekende verhalen is vaak sprake van een (hoofd) karakter dat op de één of andere manier onze interesse wekt. Juist het feit dat hij of zij een 'scherp randje' heeft, maakt het karakter levensecht en daarmee 'waarachtig'. Zo is Roodkapje niet zomaar een lief meisje, maar tevens nieuwsgierig en ongehoorzaam. Wat er van nature in het karakter zit, komt er in het verhaal onherroepelijk uit. Het brengt hem of haar (verder) in de problemen, maar kan ook voor oplossingen zorgen. Het is dit spanningsveld wat mensen aanspreekt in verhalen: wat gebeurt er als Roodkapje een wolf tegenkomt? Het karakter gaat pas écht voor ons leven als het – onder druk – keuzes moet maken. Hoe groter de druk, hoe meer het karakter ons raakt.

*Zie ook hoofdstuk 2: Plaatsen van herinnering.

Zes scènes uit het beleg en de verovering van Grave door Willem III, 1674, Romeyn de Hooghe, 1674. Bron: Rijksmuseum, 2018.

De wolf nadert Roodkapje. Illustratie door de Britse kunstenaar en schrijver Walter Crane, 1896. Bron: Wikipedia, 2018.

Rondom de Zuiderwaterlinie zijn diverse aansprekende, historische karakters bekend. Denk aan Adriaan van Bergen en Menno van Coehoorn. Juist door hun karaktereigenschappen te benadrukken, kunnen de bijbehorende historische gebeurtenissen nog aansprekender worden verteld.

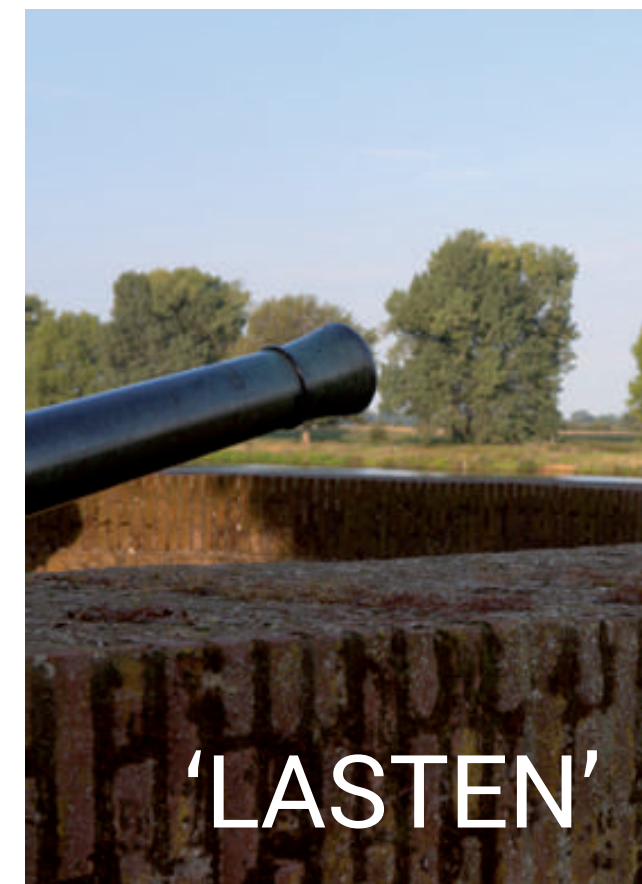
Van veel andere, belangrijke historische gebeurtenissen rondom de Zuiderwaterlinie is echter geen historisch karakter bekend. In dat geval adviseren wij een fictief karakter in de historische context te plaatsen door bijvoorbeeld de vraag te stellen: wat maakt een brutale jongen mee als hij stiekem achter het leger aan reist? Een voorbeeld uit de jeugdliteratuur is het boek *Kruistocht in Spijkerbroek*: het verhaal van Dolf, een jongen uit het hier en nu die via een tijdmachine in een Kinderkruistocht verzeild raakt. Fictie uiteraard, maar via Dolfs belevenissen begrijpen wij niet alleen wat Kinderkruistochten inhielden, we kunnen ons er ook in inleven. De historische context blijft dan intact, maar we maken het inleefbaar via de persoonlijke belevenissen van een karakter.

Verhalen volgen een bepaalde opbouw. Zij beginnen met een uitgangssituatie waarin een bepaalde disbalans te voelen is. Roodkapje heeft een lieve oma, maar zij is ziek. Vervolgens gebeurt er iets dat het karakter in beweging zet: Roodkapje wordt naar grootmoeder gestuurd. Roodkapje komt de wolf tegen en gaat, tegen haar moeders waarschuwing in, van het pad af. Er ontstaat een probleem, want de wolf gaat naar het huisje en eet grootmoeder op. De spanning leidt tot een climax

waarin de wolf ook Roodkapje opeet. Uiteindelijk redt de jager de boel. Er ontstaat een nieuwe balans, want Roodkapje neemt zich voor nooit meer ongehoorzaam te zijn.

Ook bij de talrijke verhalen van de Zuiderwaterlinie is een dergelijke opbouw te herkennen. Allereerst waren er lasten van het (verdedigen met) water. Boeren leden onder inundaties: vee verdrong, oogsten mislukten, belastingen gingen omhoog. Ook de inwoners van de vestingsteden leden onder langdurige belegering en plunderingen. Vaak werden listen ingezet om het probleem op te lossen. Hierbij werd meestal op een handige manier gebruik gemaakt van het water: het opzetten van een sluis, met een turfschip soldaten de stad binnensmokkelen en inundaties omkeren. Allerlei gebeurtenissen en handelingen die uiteindelijk leidden tot de lusten van de nieuwe situatie: leven in vrede en vrijheid, een mooi (water)landschap en prachtige vestingsteden om ook tegenwoordig nog van te genieten.

De verhalen van de Zuiderwaterlinie zijn samen te brengen onder het volgende narratieve concept: **Water*st: Lasten, Listen, Lusten**. Het gaat hierbij niet alleen om listige veroveringen en glorieuze overwinningen van beroemde, historische personages, maar ook om de dramatische omstandigheden waarin de gewone boer, burger of soldaat moest zien te overleven. Want juist persoonlijke verhalen maken geschiedenis inleefbaar.

Veel lasten van de Zuiderwaterlinie hebben met belegeringen te maken. Bron: Lieske Meima, 2018.

Mooie plekken voor recreanten en toeristen: de hedendaagse lusten van de Zuiderwaterlinie. Bron: Lieske Meima, 2018.

Het Turfschip van Breda, een list uit de historie van de Zuiderwaterlinie. Bron: Gemeente Breda, 2018.

Raamvertelling

Er is niet één verhaal te vertellen dat alle locaties en tijdsperiodes van de Zuiderwaterlinie omvat. Om de verbinding tussen de afzonderlijke locaties te versterken, kan je bij bezoekerscentra een verteller gebruiken die het één met het ander verbindt. Er is één iemand onlosmakelijk verbonden met de Zuiderwaterlinie als geheel en dat is Menno van Coehoorn.

Verhalen van de Zuiderwaterlinie zijn onder te brengen in het narratieve concept: **Water*st: Lasten, Listen, Lusten**

Hij was het meesterbrein achter de Zuiderwaterlinie omdat hij de verschillende linies in Brabant met elkaar wist te verbinden en zo de verdediging versterkte. Die verbindende rol krijgt hij in de uitwerking van de verhaallijnen bij dit concept wederom.

Menno van Coehoorn (1634-1704) op een grave van Is. Tirion.
Bron: Rijksmuseum, 2018.

Menno van Coehoorn, raamverteller met een scherp randje

Een raamvertelling is een techniek waarmee een verhaal in een verhaal wordt verteld. Raamvertellingen worden van oudsher gebruikt om een collectie van verhalen als één geheel te presenteren. Een voorbeeld hiervan is het verhaal van Scheherazade die door prins Sjahriaar na één nacht vermoord dreigt te worden zoals hij ook bij zijn eerdere bruiden heeft gedaan. Scheherazade weet de prins echter zo te boeien met een verhaal dat hij haar leven vervolgens nacht na nacht spaart omdat hij steeds weer verhalen van haar wil horen.

Tezamen vormen Scheherazade's verhalen de reeks van Duizend-en-een-nacht.

Het raamverhaal voor de Zuiderwaterlinie draait om Menno van Coehoorn als verteller. Via zijn 'persoonlijke' kijk op de verdediging van de vestingsteden en de (nieuwe) fortificaties krijgen de lokale en regionale verhalen een introductie en een afsluiting. Dit raamverhaal is geïnspireerd op de inspectiereis die Menno van Coehoorn omstreeks 1697 maakte. Hij bezocht toen diverse locaties en ontdekte aandachtspunten en aanknopingspunten voor de linie in wording. In het raamverhaal bezoekt Menno opnieuw de diverse locaties van de Zuiderwaterlinie die er deels wél en deels nog niet waren tijdens zijn reis in 1697. Hij kan terugkijken én vooruitblikken: hij is een alwetende verteller.

Het belang van karakter(eigenschappen) geldt ook voor een raamverteller. Menno van Coehoorn was eigenzinnig en visionair. Waar velen geloofden in de Franse manier van verdedigen, zag Menno de uniciteit van het Brabantse landschap en de kansen voor het verdedigen met water. Hoewel hij goed lag in adellijke kringen, kwamen zijn ideeën lang niet altijd tot uitvoering, wat voor hem als visionair irritant moet zijn geweest. Ook was hij iemand die, als zijn competentie werd betwist, fel uit de hoek kon komen. Scherpzinnigheid en ook een zekere arrogantie maken hem tot een karakter met een scherp randje.

'Waar in de meeste Schrijvers een groote fout begaan de wijle sij op en hoge en lage horisont gelijk bouwen.'

De introductie door de raamverteller is cruciaal voor de herkenbaarheid van de Zuiderwaterlinie-verhalen en voor het creëren van context. Als er een lokaal of regionaal verhaal wordt verteld dat (nagenoeg) op historische feiten gebaseerd is, dan kan Menno het introduceren als iets wat hij zelf heeft meegemaakt. Dit kan een fictief accent krijgen om Menno's karakter meer voor het voetlicht te brengen, bijvoorbeeld: *"Een van de verschrikkelijkste dagen in mijn militaire leven was toen..."* Maar hij kan ook reflecteren op voor hem vroegere geschiedenis, bijvoorbeeld: *"Het was tussen de stoffige tekeningen van kaartenmaker Johannes Blaeu dat ik las over..."* of: *"Och, die zilvervloot... maar wist u dat de Spanjaarden enkele jaren later revanche wilden nemen?"*

Het raamverhaal kan daarnaast een fictief karakter of verhaal als zodanig introduceren door Menno bijvoorbeeld te laten vertellen dat hij altijd fantaseerde over wat er gebeurd kon zijn als er een spion het fort in was geslopen. Dat nodigt mensen uit om mee te gaan in die fantasie.

In de afsluiting van het raamverhaal becommentarieert Menno het thema van het verhaal en maakt hij een koppeling naar andere plekken: *"Wat een slimme zeelieden heeft de Republiek toch gehad! Zo ken ik er nog wel een paar! Mij schiet*

te binnen dat..." In die koppeling is het de uitdaging om verdere nieuwsgierigheid op te wekken. Hier kan hij verwijzen naar iets waargebeurds, naar iets fictiefs, of naar iets wat - vanuit Menno's perspectief - ver in de toekomst heeft plaatsgevonden: *"Toen kon ik nog niet vermoeden dat..."* of: *"Ik kan me de dag al voorstellen dat..."* Bij een bezoek aan een andere locatie gaat het raamverhaal weer verder.

Een voorbeeld: het verhaal van het Turfschip

Eén van de meest iconische verhalen van de Zuiderwaterlinie is het verhaal van het Turfschip van Breda. Het verhaal bevat alle elementen van last, list, en lust - met de nadruk op list. Het past ook goed binnen een raamvertelling door Menno van Coehoorn, ondanks het feit dat het vijftig jaar voor zijn geboorte is gebeurd. Natuurlijk heeft elke vesting zo'n iconisch verhaal dat het verdient om verteld te worden. Het Turfschip is hier slechts als voorbeeld gekozen. In de Vertelgids Zuiderwaterlinie zijn juist weer andere verhalen opgenomen.

In de versie hieronder zijn bepaalde fictieve elementen aan het verhaal toegevoegd om het nog spannender en aansprekender te maken. Zo is ervoor gekozen Adriaan van Bergen zélf de beroemde tocht te laten maken, terwijl volgens de overlevering zijn neven dat deden.

Introductie

Menno van Coehoorn: *"Peinzend over alle bedreigingen voor de Zuidelijke steden zou ik wensen dat we eenzelfde slimme list konden uitvoeren zoals die tijdens de Spaanse bezetting van Breda in 1590. Zo was daar Adriaan van Bergen van wie verteld wordt dat..."*

Lasten

In die tijd was Breda al negen lange jaren in handen van de Spanjaarden. De eerlijke, hulpvaardige Adriaan van Bergen vervoerde destijds turf dat als brandstof diende om het kasteel van Breda te verwarmen. Het daar gelegerde garnizoen had Adriaan inmiddels leren kennen als vriendelijk en betrouwbaar. Zij wisten echter niet dat Adriaan nauwe banden onderhield met de Staatse troepen die op zoek waren naar een kans om de stad terug te veroveren.

Listen

De Staatse eenheden hadden genoeg van de Spanjaarden en Italianen die gelegerd waren in Breda. Daarom stuurden zij de heetgebakerde Franse Edelman Heraguere mee op de boot van Adriaan. Verstoopt onder de turf lukte het vrij eenvoudig Heraguere ongezien te stad binnen te smokkelen en zo ontstond een snood plan.

Op een avond verstopten Staatse soldaten zich onder de turf in Adriaans boot. Door de strenge vorst vroom die nacht het kanaal echter dicht, waardoor Adriaan niet door kon varen. En alsof dat nog niet genoeg was, de volgende ochtend versliep

Adriaan zich, waardoor ze nog meer vertraging opliepen. De kapitein was furieus op Adriaan, want de druk en het risico groeiden alsmaar. Adriaan was echter onvervangbaar omdat de Spanjaarden hem als schipper vertrouwden en dus zou hij het schip besturen.

Toen de dooi inviel, ging Adriaan opnieuw met zijn schip op pad. De Spanjaarden en Italianen waren bijna door de voorraad turf heen, waardoor het heel koud werd in het Kasteel.

'Toen het donker werd kwamen 60 soldaten van onder de turf tevoorschijn'

Snel lieten zij daarom het schip binnenvaren zonder het goed te controleren. Toen het donker werd, kwamen 60 soldaten van onder de turf tevoorschijn. De gelegerde troepen waren zo overrompeld dat zij zich onmiddellijk overgaven zonder gevechten.

Lusten

Breda was nu in Staatse handen en de inwoners zouden gedurende enkele tientallen jaren een betrekkelijk rustige periode kennen waarin zij hun leven weer konden opbouwen. Adriaan van Bergen bleef turf vervoeren met zijn schip en ontving een toelage van de staat voor bewezen diensten. Hij besloot een deel van het geld te delen met de dappere soldaten die onder de turf waren verstopt.

Afsluiting

Menno: *"Tsjja, eenzelfde list laat zich slechts één keer uitvoeren: de vijand let daarna wel beter op! Toch blijken de kanalen waarover turf werd vervoerd op andere manieren zeer bruikbaar. Inundatie kan een vijandelijk leger tegenhouden. Ik voorzie dat dit langs de Zuiderwaterlinie nog vaak zal gebeuren. Wat te denken van het Franse leger, 100 jaar later? Stel je eens voor dat in ..."*

Dit verhaal illustreert hoe er op basis van historische feiten met een fictieve twist een spannend verhaal kan worden geconstrueerd vanuit het narratief concept Water*st, Lasten, Listen en Lusten. Er zit een bepaalde ontwikkeling in van het karakter, in dit geval Adriaan van Bergen: een eerlijke, loyale man, maar ook een beetje lui. Dat brengt het plan in gevaar. Tenslotte wordt ook het principe van de raamvertelling duidelijk, waarbij Menno van Coehoorn kan verwijzen naar andere locaties en tijdperken.

Bij het bezoek aan een andere locatie gaat de raamvertelling verder en ontdekken bezoekers met Menno van Coehoorn als raamverteller steeds nieuwe verhalen. Bezoekerscentra en ondernemers kunnen dit en andere verhalen gebruiken om de Zuiderwaterlinie tot leven te brengen. ■

Het Fortenspel, Pieter Schenk (I), Staten van Holland en West-Friesland, circa 1690 - circa 1710.

Dit historisch bordspel met 52 vakjes laat 17de-eeuwse fortificaties zien zoals die voorkwamen op eigentijdse militaire kaarten. Met instructies en uitgebreide uitleg per kaart. Wanneer de speler alle 52 vakken heeft doorlopen, bezit hij een complete vesting.

Een moderne variant van dit oude bordspel kan een ideaal middel zijn voor de branding van de Zuiderwaterlinie.

Pettelaarse Schans

In de Tachtigjarige oorlog beschermden de Bosschenaren hun stad tegen Maurits van Oranje door het moeras rond de stad onder water te zetten. Ten zuiden van de stad lag echter een hoger en strategisch gelegen punt. De Bosschenaren bouwden hier daarom in 1623 de Pettelaarse Schans met Fort Sint-Michiel. In 1672 werd het fort alweer gesloopt door de Hollanders, die wilden vermijden dat de Fransen het fort in handen konden krijgen.

Bron: Vilda fotografie

9 BOUWEN AAN DE ZUIDERWATERLINIE

Eerste resultaten en toekomstperspectief

René Kwant, regisseur Zuiderwaterlinie

De Linie krijgt vorm. Sinds de verschijning van de eerste druk van deze inspiratieatlas, in mei 2016, is het 'programma Zuiderwaterlinie' in een stroomversnelling terecht gekomen. Alle Brabantse gemeenten langs de linie, de waterschappen en de provincie hebben de Linieplanner, het programma voor de korte termijn, vastgesteld en financiering toegezegd. De alliantie heeft anderhalf jaar na dato dus stevig vorm gekregen en de projectorganisatie met stuurgroep, programmteam en programmabureau draait op volle toeren.

De eerste resultaten van het programma zijn inmiddels zichtbaar en in het Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed 2018 is het overgrote deel van de projecten uit de Linieplanner opgeleverd. Tegelijkertijd werken we aan het programma voor 'de linie vanaf 2019'. Dit hoofdstuk schetst wat we hebben bereikt en hoe we de ontwikkeling voor de komende jaren voor ons zien. Laat de lezer het vooral ook opvatten als een uitnodiging om mee te doen. Het verhaal van de Zuiderwaterlinie is immers rijk aan inhoud en kansen.

Inspirerende resultaten 2018

We hebben in 2017 de basis gelegd voor onze communicatie, naast het werk aan de alliantie en de voorbereiding van de Linieplanner. De nieuwe website die nu online is, is daarvoor heel belangrijk. Ook ligt er inmiddels een visie voor de opzet van informatiepunten en bezoekerscentra langs de linie (zie hoofdstuk 6) plus een 'narratief concept' van de NHTV, dat ons helpt om de verhalen van de linie te vertellen. Het ontwerp voor de markeringen bij de bezienswaardigheden is klaar. En de minifolder die we uitbrachten, geeft het publiek in een notendop alvast de belangrijkste informatie over de linie. Tot slot hebben we het traject voor het langeafstands-wandelpad vastgesteld. We leveren het op in 2018. Ondertussen bruist het in de stellingen. Met steeds meer initiatieven, betrokkenen en onderlinge contacten en inspiratie.

Zuiderwaterlinie Noord-Brabant: het 'verhaal'

Het gegeven dat er in Brabant een parelsnoer van elf vestingsteden binnen één historische linie ligt, spreekt velen tot de verbeelding. Dat is wel gebleken in de afgelopen periode toen we met het thema en de Linieplanner aan de slag zijn gegaan. Ook bij mensen die (nog) geen idee hadden van het bestaan van de linie, blijkt het verhaal al snel te landen. Vaak voelen zij daarbij iets van de 'historische sensatie' die je krijgt als je een belangrijk en bijzonder stuk vergeten geschiedenis ontdekt. Als je over de Zuiderwaterlinie vertelt, merk je in de meeste gevallen dus direct dat je 'beet hebt'. Je gaat anders kijken naar het gebied waarin de linie ligt. Je kijkt als het ware met de ogen van de grote vestingbouwer Menno van Coehoorn toen hij de vestingsteden en hun ommelanden in één linie met elkaar verbond. Zo creëert de Zuiderwaterlinie betekenis en samenhang.

Minifolder de Zuiderwaterlinie. Bron: Connect, 2018.

Samenwerkende partners

Noord-Brabantse Waterschapsbond

Provincie Noord-Brabant

bkkcbr
abants kennis
entrum kunst
en cultuur

VISIT
BRABANT

Gemeente Waalwijk

s-Hertogenbosch

Vught

gemeente Oosterhout

Gemeente Breda

Gemeente Bergen op Zoom

- zichtbare vestingsteden
- verdedigingswerk nog zichtbaar in het landschap
- verdwenen verdedigingswerk
- inundatievlakken
- gemeenten waardoor de Zuiderwaterlinie loopt
- samenwerkende gemeenten

Voor verklaring nummering zie register pagina 332-343.

Met de volgende stakeholders werken wij samen:

EFFORTS

Het verhaal van Nederland en het water...

Het verhaal van de Zuiderwaterlinie sluit direct aan bij dat van Nederland en het water. Het feit dat we leven in een delta, in een land dat voor een groot deel ook nog eens onder de zeespiegel ligt, mag voor Nederlanders vanzelfsprekend zijn. Voor vrijwel ieder ander is het hoogst opmerkelijk. In de loop der eeuwen is in ons land een indrukwekkende hoeveelheid waterbouwkundige werken neergezet om droge voeten te houden. Nederland heeft er internationaal faam mee gemaakt. Deze techniek gebruikten we echter niet alleen om ons land te verdedigen tégen het water, maar diende ook eeuwenlang onze verdediging met behulp van het water. Daarvan getuigt ons nationale stelsel van waterlinies. Met de Zuiderwaterlinie als oudste, langste en meest gebruikte van Nederland. Deze historie van verdedigen met water maakt het verhaal van Nederland en het water completer en sterker. Het onderstreept het unieke karakter van de geschiedenis die land en water hier hebben.

...en van Brabant 'buiten-land'

Historisch gezien is de Zuiderwaterlinie een Hollandse linie. Zij diende immers om het economische hart van de toenmalige Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, met andere woorden Holland, te beschermen. Hoewel Brabant wel direct onder het bestuur van de Republiek viel (de Staten Generaal), had het daar zelf geen stem in. Het hoorde erbij maar toch ook weer niet. Zo kwam het buiten de linie te liggen, als een bufferzone. Die grens tussen Brabant en Holland ervaren we tot op de dag van vandaag. En dat heeft zonder twijfel ook zijn charme, al is het alleen al omdat die grens ook een ontmoetingspunt is. Je zou kunnen zeggen dat er voorbij de Zuiderwaterlinie een andere wereld begint, met Brabant als 'het warme zuiden'.

Het lonkend perspectief

Het is 2030. De Zuiderwaterlinie is niet meer een gearceerde strook op een plattegrond of een projectnaam op papier. Maar een bekend, herkenbaar en gewaardeerd gebied met een eigen verhaal. Zoals Normandië, de Wadden of Hadrian's Wall en de Chinese Muur dat zijn. Veel Brabanders die langs de linie wonen, kennen het verhaal en voelen zich ermee verbonden. Historici schrijven erover en ondernemers benutten de linie om een aantrekkelijk aanbod te kunnen doen. En bezoekers uit binnen- en buitenland weten de linie te vinden, zowel over land als over water, zowel analoog als digitaal. Kortom: de Zuiderwaterlinie staat nationaal en internationaal op de kaart.

Van verhaal naar merk

Ons doel is om een merk te maken van de Zuiderwaterlinie. Een verhaal wordt een merk als we er producten, diensten en promotie aan koppelen. We voegen dus een nieuwe laag aan de historische linie toe. Voor de goede orde: dat betekent niet dat we van kostbare relictten alleen maar commerciële producten willen maken. Of dat we betekenisvolle verhalen willen 'platslaan' tot een slogan. Immers, erfgoed is in de eerste plaats een verzameling van objecten, tradities en verhalen die betekenis geven aan het leven van mensen.

Positionering

Ten opzichte van de andere waterlinies is de Zuiderwaterlinie de oudste, langste en meest gebruikte waterlinie van Nederland. Het vroegste deel stamt immers al uit 1582, de linie is in totaal zo'n 160 kilometer lang en op onderdelen meer dan 50 jaar geïnuundeerd geweest. Dat is in geen andere linie het geval. Qua cultuur-toeristische bestemming onderscheidt de Zuiderwaterlinie zich als een parelsnoer van 11 vestingsteden en hun ommeland die, op de grens van Noord en Zuid-Nederland, zijn verbonden door een gemeenschappelijk verhaal. Hier ontmoet 'Hollands glorie' bourgondisch Brabant.

Ze vertellen ons waar we vandaan komen, verklaren deels hoe we konden worden wie we zijn. Erfgoed is dus méér dan een product, een verhaal is méér dan een slogan en mensen zijn méér dan consumenten. Maar toch: planmatig werken aan het - letterlijk en figuurlijk - verkopen van de linie vergroot het bereik enorm. En daarmee komen we dichterbij het lonkend perspectief.

Doel van het merk

Het merk Zuiderwaterlinie richt zich op het veld van cultuur en toerisme en op het erfgoedveld. Met twee duidelijke doelen:

1. Het merk brengt samenhang tussen (het aanbod van) de afzonderlijke onderdelen van de linie; het laat het grotere geheel zien dat meer is dan de som der delen.
2. Het merk creëert naast verbinding ook onderscheid ten opzichte van andere waterlinies én ten opzichte van andere cultuur-toeristische bestemmingen in Nederland. Zo maakt het de toegevoegde waarde van de Zuiderwaterlinie duidelijk en dat is nodig om aandacht en bezoek te genereren.

Zichtbaar aanbod op korte termijn

Het eerste dat ons nu te doen staat, is het ontwikkelen van zichtbaar en herkenbaar aanbod voor bezoekers en bewoners. De gedachte is dat de zichtbaarheid van dit basisaanbod ook dient als vliegwiel voor de ontwikkeling op langere termijn. Er is overigens al veel bestaand aanbod dat we in feite alleen maar van een Zuiderwaterlinie-label hoeven te voorzien. Het programma voor 2018 concentreert zich op de 'quick wins' waarmee we de basis op orde brengen. Het richt zich op de Zuiderwaterlinie als samenhangend geheel, op activiteiten dus die het grotere geheel versterken.

Tegelijkertijd stimuleren en faciliteren we waar mogelijk en wenselijk de ontwikkeling in de afzonderlijke stellingen en stemmen die zo goed mogelijk op elkaar af. Met hun aanbod laden de stellingen immers het merk Zuiderwaterlinie. De beweging van 'onderop' is sterk en uiteindelijk komt het meeste aanbod op stellingniveau tot stand. Het aanbod dat we op overkoepelend niveau realiseren, verbindt de stellingen met de kracht van het grotere geheel.

De Zuiderwaterlinie Sprong vindt plaats op 23 juni 2018. Bron: Stichting Zuiderwaterlinie Events.

De Linieplanner: projecten 2018-2019

In met name 2018 leveren we onder meer op:

- het lange-afstands-wandelpad;
- fietsroutes in samenwerking met de ANWB;
- Zuiderwaterliniemarkeringen bij de belangrijkste bezienswaardigheden;
- de eerste informatiepunten en bezoekerscentra in de stellingen;
- diverse communicatiemiddelen zoals huis-aan-huis kranten en een toeristische gids;
- een documentaire;
- een wetenschappelijk congres met onder meer de presentatie van een onderzoeksagenda en de uitreiking van de eerste Zuiderwaterlinie-scriptieprijs;
- een kenniscafé voor heemkundekringen en andere inhoudelijk geïnteresseerden.

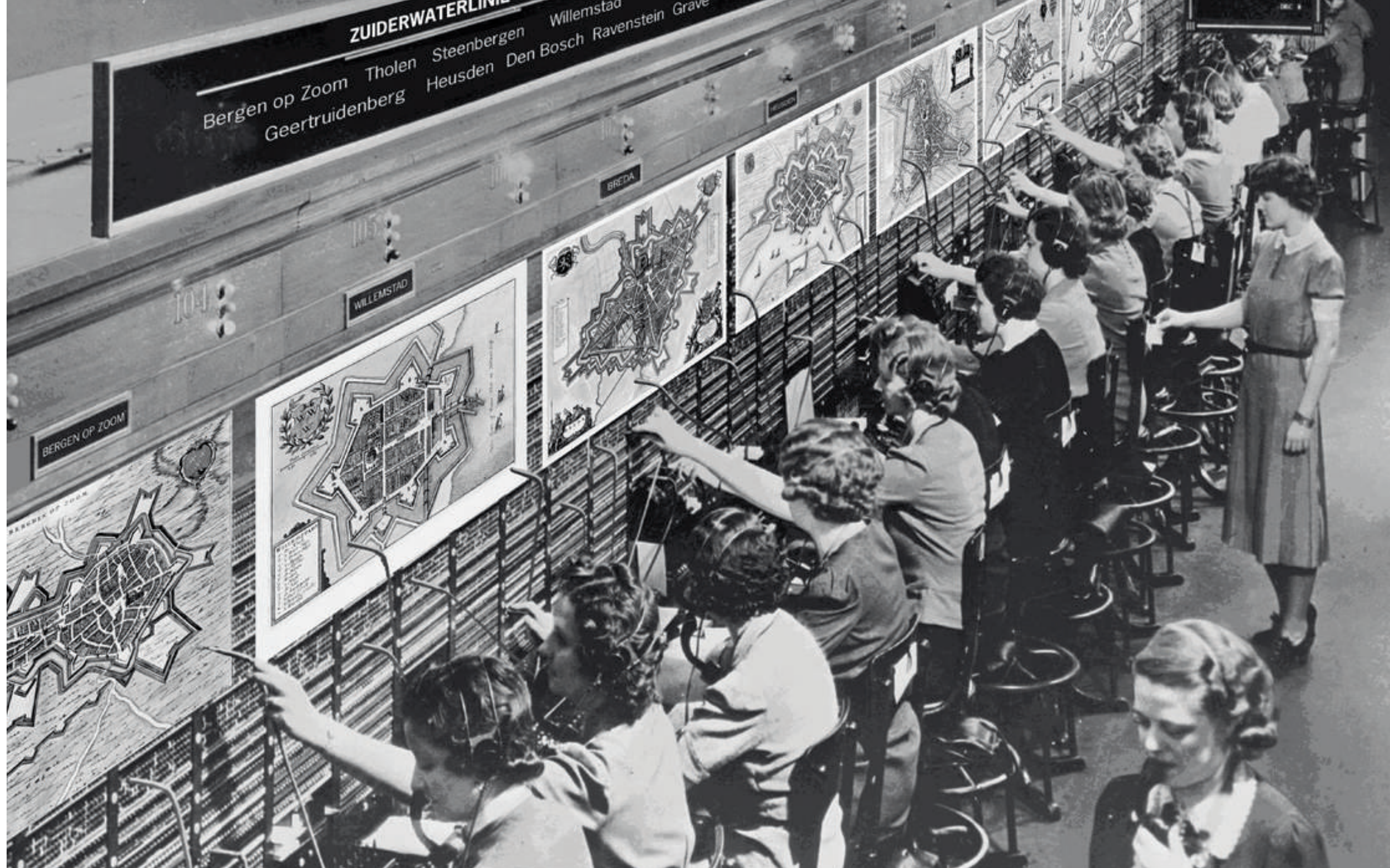
Europees Erfgoedjaar 2018

De oplevering van deze eerste producten valt samen met het Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed. In juni 2018 staat de Zuiderwaterlinie op nationaal niveau centraal

als schijnwerperproject van het Erfgoedjaar. In dat kader vindt ook een groot creatief evenement plaats: een parachutesprong over de hele linie in combinatie met het Zuiderwaterliniefestival. Later in het jaar is er de eerste Zuiderwaterlinie Mars van Grave naar Bergen op Zoom. Van deze groots opgezette evenementen maken we korte films voor op het internet. De organisatie van deze evenementen is ondergebracht in een aparte stichting.

Zuiderwaterlinie inspireert partners

Met de producten en diensten die we onder eigen regie realiseren, willen we andere partijen inspireren ook Zuiderwaterlinie-aanbod te ontwikkelen. Zo houden we ateliers met ondernemers op erfgoedlocaties en elders in de Zuiderwaterlinie. Zij zijn cruciaal bij de ontwikkeling van arrangementen die het verhaal van de Zuiderwaterlinie verder brengen. Maar ook kennisinstellingen, culturele organisaties, natuurbeheerders en anderen zijn van groot belang als ambassadeurs. Zij hebben een enorm publieksbereik dat de linie op eigen kracht nooit kan krijgen.

Verbindingscentrum Zuiderwaterlinie. SMV, 2016.

We zien overigens al dat belangrijke partners de Zuiderwaterlinie verbinden met hun eigen activiteiten. Zo heeft bkcc zijn project Landkunst aan de Zuiderwaterlinie gekoppeld; maakt de ANWB Zuiderwaterlinie-fietsrondjes; en willen wetenschappelijke organisaties verder onderzoek doen naar de Zuiderwaterlinie. Ook organiseerde DokC in 2017 de eerste editie van het Zuiderwaterlinefestival: het bleek een zeer succesvolle pilot. We hebben het afgelopen jaar sowieso gemerkt hoezeer het aantal informatie-aanvragen toenam als ook de belangstelling om iets met de Zuiderwaterlinie te doen. We denken graag met partners mee en bieden hen bijvoorbeeld ook de service van een portaal op onze website. Hierop vinden zij onder meer teksten, logo's en beeldmateriaal.

De Zuiderwaterlinie vanaf 2019

Terwijl we werken aan het programma voor zichtbaar basisaanbod op de korte termijn (de Linieplanner), denken we na over het perspectief voor de ontwikkeling op lange termijn. Naast het uitbouwen van de bestaande activiteiten staat de Zuiderwaterlinie centraal als vector voor gebiedsontwikkeling. We brengen in kaart waar verbindingen wenselijk en mogelijk zijn met grote programma's op het vlak van onder meer waterveiligheid, infra en natuurontwikkeling. Daarvoor scherpen we de visie op de Zuiderwaterlinie als cultuurhistorisch ensemble verder aan. Op het moment van schrijven zetten we in de stellingen en op overkoepelend niveau de eerste stappen richting de ontwikkeling van een

'panorama Coehoorn'¹: één gedeelde, integrale visie op de linie en haar betekenis voor tal van beleidsterreinen. Daarbij benaderen we de linie ook nadrukkelijk als ruimtelijke opgave. Ondertussen neemt de provincie Noord-Brabant de Zuiderwaterlinie al op in de omgevingsvisie. Uiteraard hoort bij het 'panorama Coehoorn' ook een inventarisatie van al die locaties en objecten die vragen om onder meer restauratie, herbestemming en reconstructie, inclusief een visie op behoud, beheer en exploitatie. Aan 'panorama Coehoorn'¹ koppelen we een uitvoeringsprogramma per stelling en één voor het grote geheel.

Corporate logo de Zuiderwaterlinie

ZUIDERWATERLINIE
NOORD-BRABANT

Herkenbaar aanbod: merkcommunicatie

Met de oplevering van de website, de minifolder, de markeringen en informatieborden richt de communicatie van de Zuiderwaterlinie zich steeds meer naar buiten. Wie de Zuiderwaterlinie straks bezoekt, herkent haar dus steeds duidelijker. Het verhaal wordt op steeds meer plaatsen in het gebied (en uiteraard online) verteld, een groot aanbod van producten en diensten wordt duidelijk zichtbaar en het Zuiderwaterlinie-logo prijkt op vele locaties. Uiteraard benutten we alle relevante promotiekanalen: denk aan Visit Brabant, de VVV's, ANWB, NS, Stichting Liniebreed Ondernemen en DagjeWeg.nl.

De Zuiderwaterlinie voert het algemene logo met de merknaam Zuiderwaterlinie Noord-Brabant. Daarnaast maken de stellingen ook gebruik van het logo waaraan de naam van de eigen regio, gemeente en/of dorpskern is toegevoegd. Voor het gebruik hiervan hebben we natuurlijk goede afspraken gemaakt.

Nationaal merk waterlinies

De Zuiderwaterlinie is één van meerdere waterlinies in Nederland en maakt zo onderdeel uit van 'Nederland waterland'. Met alle andere waterlinies heeft zij daarom belang bij een sterk corporate merk 'Nederlandse waterlinies'. Een overkoepelend merk dus voor alle waterlinies in Nederland. Daarmee kunnen we het gezamenlijke verhaal van de waterlinies in Nederland inbedden in het nationale 'waterthema'. Wanneer de bezoeker vervolgens meer inzoomt, komen de afzonderlijke waterlinies met hun eigen, onderscheidende aanbod in beeld. Het is immers, als gezegd, van belang dat alle waterlinies zich ten opzichte van elkaar onderscheiden. Met andere woorden: het corporate merk 'Nederlandse waterlinies' kan de afzonderlijke merken deels wel representeren, maar nooit vervangen. De Zuiderwaterlinie gaat dus over haar eigen promotie.

¹ Vrij naar 'panorama Krayenhoff' dat ten grondslag ligt aan de ontwikkeling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Marketing de Zuiderwaterlinie.

Onderzoeksagenda

In de kern blijft de Zuiderwaterlinie een cultuurhistorisch fenomeen. Bij alle ontwikkelingsperspectieven die we verder schetsen, moeten we het thema vanuit die kern blijven voeden en verrijken. Daarom is inhoudelijk, wetenschappelijk onderzoek belangrijk. Ofwel: het ontwikkelen en delen van kennis: naar zowel de militaire geschiedenis als naar bijvoorbeeld de bouwhistorie, de ontwikkeling van de inundatietechnieken, de geschiedenis van het landschap en niet in de laatste plaats de invloed die de linie op de levens van gewone mensen had. Samen met partners uit het wetenschappelijke veld en heemkundekringen werken we de onderzoeksagenda uit.

Financiering

De provincie Noord-Brabant, de Brabantse partnerngemeenten en de waterschappen financieren samen het programma voor de korte termijn (de Linieplanner). Voor het meerjarenprogramma vanaf 2019 boren we nieuwe bronnen aan. Ook daarom is, naast inhoudelijke overwegingen, de koppeling aan grootschalige programma's in bijvoorbeeld het ruimtelijk domein, van belang. Verder ligt gezien de omvang, de betekenis en de ambitie van de Zuiderwaterlinie het gesprek met het Rijk en Europa over fondsen voor de hand. We onderzoeken ook de mogelijkheid van een eigen Zuiderwaterliniefonds, aangevuld door bijvoorbeeld toeslagen die we op termijn over Zuiderwaterlinieproducten kunnen heffen.

Tot slot

Gezien alles wat er de afgelopen jaren is gebeurd, mogen we wel zeggen dat het verhaal van de Zuiderwaterlinie stáát. Ook de tweede druk van deze inspiratieatlas is evenwel een open boek, om de inleiding op dit boek te parafraseren. Laat iedereen die zich erdoor voelt aangesproken zijn of haar verhaal, visie, idee of plan eraan toevoegen. Zo bouwen we met elkaar voort aan de Zuiderwaterlinie! ■

Informatieborden langs de Zuiderwaterlinie. Van Riet Ontwerpers, 2018.

Website de Zuiderwaterlinie.

Vughtse Lunetten

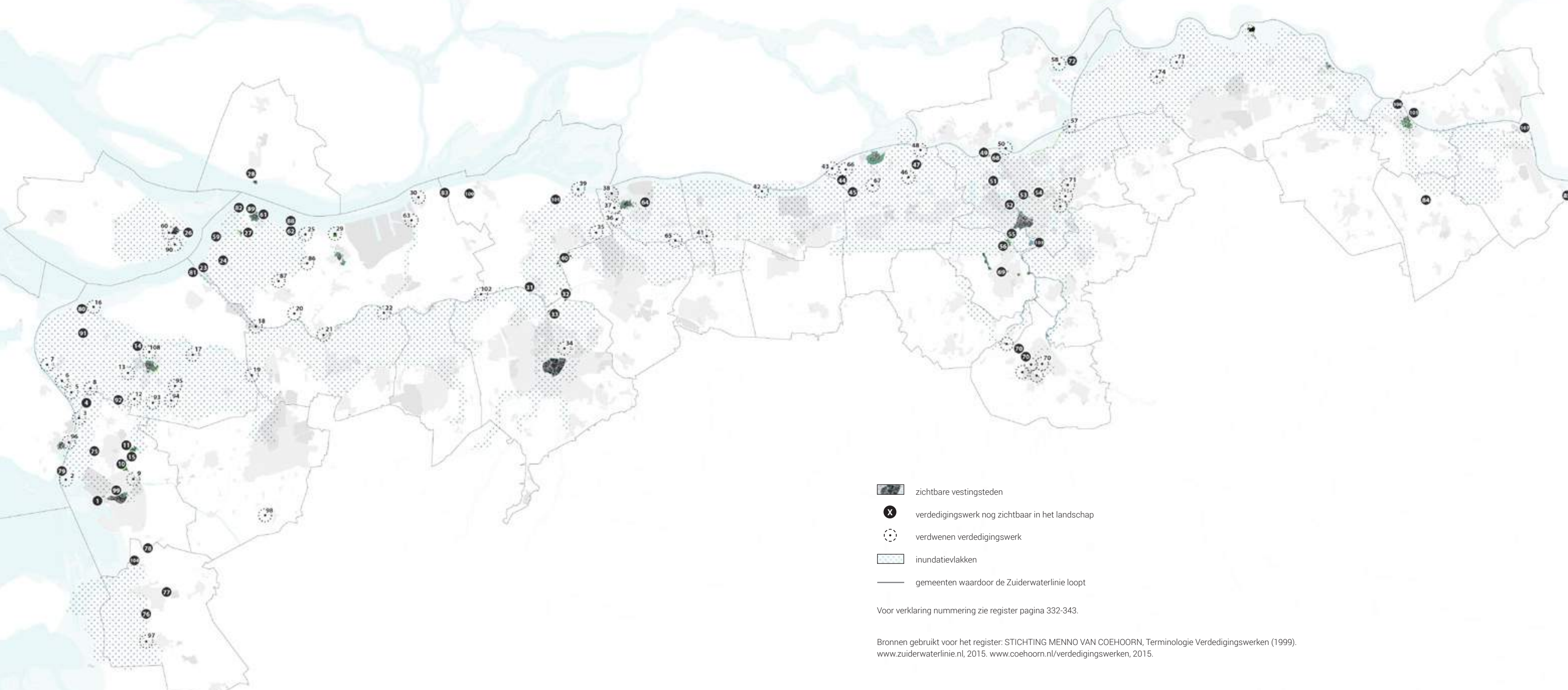
Een lunet heeft van bovenaf de vorm van een halve maan. De term stamt dan ook af van het Franse 'Lune' dat maan betekent. In de 19e eeuw legde koning Willem II rondom 's-Hertogenbosch een ring van verdedigingswerken aan uit vrees voor Belgische en Franse aanvallen vanuit het Zuiden. Rond Vught zijn hier acht lunetten van zichtbaar, waarvan er drie in het prachtige gebied van de Vughtse heide liggen.

Bron: Vilda fotografie

REGISTER

Restanten van verdedigingswerken
buiten de vestingsteden

NAAM	TIJD	TYPE / ELEMENTEN	DOEL	EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT
1 Fort Waterschans	1584-1876	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort Redanvormige voorwal, natte gracht, enveloppe.	Bescherming van de havenmond van Bergen op Zoom.	Gemeente Bergen op Zoom.	Rijksmonument (9252).	Stadsrand, aan het water.	Herkenbaar in het terrein, resteert nog een stuk metselwerk.
2 Fort Nassau	1615-1682	Vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht.	Beveiliging van het scheepvaartverkeer op de Eendracht.	Staatsbosbeheer (beheer).		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
3 Fort Drieuizen	1596-1615	Vierhoekige, schans. Natte gracht.	Bescherming van de Brabantse oever van de Eendracht en de drie sluisen.	Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
4 Fort Zeeland	1615-(1747,1785)-1846	Vierhoekig gebastioneerd (batterij). Natte gracht, later een batterij.	Bescherming van de Brabantse oever van de Eendracht.	Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Herkenbaar aan de loop van een van de dijken.
5 Fort Maurits	1615-1846	Vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, later aan de keelzijde open.	Bescherming van het noordelijk deel van de Brabantse oever van de Eendracht.	Brabantse Delta.		Landelijk.	Herkenbaar aan waterloop.
6 Fort Grotendorst	1596-1615	Vierhoekige schans. Natte gracht.	Bescherming van het noordelijk deel van de Brabantse oever van de Eendracht.	Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
7 Fort Oranje	1615-1857	Vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, later aan de keelzijde open.	Bescherming van het noordelijk deel van de Brabantse oever van de Eendracht.	Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
8 Fort Suikerbrood	1747-(1770)-1846	Batterij, later een vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht.	Afsluiten van het acces gevormd door de Kladse dijk.	Particulier.	Archeologisch monument.	Landelijk.	Herkenbaar aan de terreinafscheiding.
9 Fort Moermont	1628-(1727 liniewal, 1784)-1816	Regelmatig vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, voorzijde voorwal met gracht.	Verdediging van een van de accessen van Bergen op Zoom naar Steenberg.	Particulier.		Stedelijk.	Verdwenen.
10 Fort Pinssen	1628-(1727 liniewal, 1784)-1816	Vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, voorzijde voorwal met gracht.	Verdediging van een van de accessen van Bergen op Zoom naar Steenberg.	Particulier.	Rijksmonument (19997).	Stadsrand.	Fort en de hoofdgracht zijn nog herkenbaar aanwezig.
11 Fort de Roovere	1628-(1727, 1784)-1816	Regelmatig gebastioneerd vierhoekig fort. Onderwal, natte gracht, hoornwerk met ravelijn.	Verdediging van een van de accessen van Bergen op Zoom naar Steenberg.	Gemeente Bergen op Zoom.	Rijksmonument (1997).	Landelijk.	Hersteld.
12 Elders Redoute	1629-1700(?)	Eenvoudige redoute, later een aarden batterij.	Verdediging tegen een aanval over de inundatie.	Gemeente Steenberg.		Landelijk.	Verdwenen.
13 Sint Pieters Redoute	1630(?) -1700(?)	Eenvoudige redoute, later een aarden batterij.	Verdediging tegen een aanval over de inundatie.	Particulier.		Landelijk.	Verdwenen.
14 Fort Henricus	1626-(1630)-1812	Gebastioneerd vijfhoekig fort. Natte gracht.	Verdediging van de monding van de haven van Steenberg.	Gemeente Steenberg, Brabantse Delta, Natuurmonumenten.	Rijksmonument.	Landelijk.	Hersteld.
15 Lignewal BoZ Fort de Roovere	1727-(1758-1784)-1816	Liniewal. Aantal redans (later bastions), natte gracht.	Verdediging van het hoger gelegen gebied ten noorden van Bergen op Zoom.	Gemeente Bergen op Zoom.	Rijksmonument (1997).	Landelijk.	Tussen Pinssen en Roovere hersteld.
16 Batterijen aan het Benedensas	1831-1865	Drie eenvoudige aarden batterijen. Aarden batterijen en sluis.	Verdediging van de aldaar gelegen schutsluis.	Particulier en Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
17 Werk aan de Blauwe Sluis	1628-(1747)-1865	Vierkante schans met halfbastions, later batterij.	Bescherming van de ter plaatse gelegen inundatiesluis.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
18 Fort Willem	1747-(1794)-1812	Vierkante aarden schans. Natte gracht.	Afsluiting van de accessen.	Particulier.		Industrieterrein.	Verdwenen.
19 Werk aan het Lindenbersche Veer	1747-(1794)-1926	Eenvoudig aarden verdedigingswerk.	Afsluiting van het acces en inundatiewerken.	Rijkswaterstaat.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
20 Fort Barlake	1600-1795	Vierhoekige gebastioneerde schans . Natte gracht.	Beveiliging van het veer over de Mark.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
21 Batterijen bij Standdaarbuiten	1776-1795	Eenvoudige rechthoekige batterij.	Dekking van de overgang van de Mark naar Standdaarbuiten.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
22 Batterijen bij het Lamgatse Veer	1747-(1794)-1926	Eenvoudig aarden verdedigingswerk.	Afsluiting van het acces en inundatiewerken.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
23 Batterijen aan het Dintelsas	1831-1926	Vier aarden batterijen, aan weerszijden van sluis.	Bescherming van de aldaar gelegen sluis.	Particulier en Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Een batterij is nog herkenbaar in het landschap aanwezig.
24 Fort Oranje	1746-1795	Vierhoekige gebastioneerde schans. Natte gracht.	Dekking van de zuidwesthoek van het eiland van Ruigenhil.	Particulier.		Landelijk.	Herkenbaar in het terrein.
25 Fort Carolina	1747-1793	Twee haaks op elkaar aansluitende walgedeelten. Getenaillieerd retranchement en natte gracht.	Afsluiting van het accessen gevormd door de Tonsedijk en de Klundertsedijk.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Gracht tussen de dijk en het Hollands Diep nog herkenbaar.
26 Fort Prins Frederik	1793-(1859, 1885)-1920	Vierhoekig gebastioneerd fort met Tour Modèle. Bomvrije kazerne en drie remises.	Hellegat afsluiten.	Particulier.	Rijksmonument.	Landelijk, aan water.	Redelijke staat.

NAAM	TIJD	TYPE / ELEMENTEN	DOEL	EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT
27 Fort de Hel	1747-(1811, 1863, 1884)-1940	Vierhoekige redoute, later Tour Modelle no. 3. Vleugelmuren, remise en nieuw wachthuis.	Verdediging van de dijkaccessen ten zuiden van Willemstad.	Gemeente Moerdijk.	Rijksmonument (38998).	Landelijk.	Gedeeltelijk gerestaureerd.
28 Fort Buitensluis	1793-(1860,1885,1914,1939)-1940	Eenvoudige aarden batterij, later uitgebreid tot fort. Schuilplaats WW1, WW2 groepsschuilplaatsen (pyramides).	Het Hollands Diep afsluiten.	Ministerie van Defensie (waarschijnlijk binnekort de gemeente Cromstrijen).		Landelijk, aan water.	Redelijke staat.
29 Fort Noordschans	1630-(1746)-1795	Vierkante gebastioneerde schans. Voorwal, twee batterijen, aantal retranchementen.	Dekking van de inundatie sluis.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Herkenbaar aan de loop van een van de dijken.
30 Batterijen aan de Moerdijk	1747-1770	Twee eenvoudige aarden batterijen.	Dekking van de scheepvaart op het Hollands Diep en afsluiting accessen.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
31 De Kleine Schans	1590-(1637)-1952	Eenvoudige aarden batterijen. Natte gracht.	Beveiliging van de verbinding tussen Breda en de Moerdijk.	Gemeente Breda.	Rijksmonument (34998).	Stadsrand.	Redelijke staat.
32 De Linie van de Munnikenhof	1701-(1747)-1952	Vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, later 4 lunetten.	Afsluiting van de hoger gelegen gronden tussen de inundaties.	Staatsbosbeheer.	Rijksmonument (34999).	Landelijk.	Herkenbaar in het terrein, gerestaureerd in 2007.
33 De Spinolaschans	1637-1952	Getenaillieerde aarden wal. Natte gracht.	Beveiliging van de verbinding tussen Breda en Herheijden.	Staatsbosbeheer.	Rijksmonument (35000).	Stadsrand.	Duidelijk aanwezig, maar is zwaar begroeid.
34 Linie van de Vucht	1701-1795	Eenvoudige getenaillieerde linie.	Afsluiting van het hoger gelegen terrein aan de noordzijde van Breda.	Gemeente Breda.		Industrieterrein.	Verdwenen.
35 Stelling van Steelhoven	1702-(1744)-1777	Een aarden batterij. Hoornwerk, later twee lunetten.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Particulier.		Industrieterrein.	Verdwenen.
36 Fort Steelhoven	1576-(1703)-1777	Een aarden schans, later een batterij.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Rijkswaterstaat.		Industrieterrein.	Verdwenen.
37 Nassaufort	1576-(1744)-1795	Vierhoekig gebastioneerde schans. Natte gracht, later een getenaillieerd werk met open keel.	Verdediging van een niet te inunderen terreinstrook.	Particulier.		Stadsrand.	Verdwenen.
38 Oranjefort	1576-(1744)-1795	Vierhoekig gebastioneerde schans. Natte gracht.	Verdediging van een niet te inunderen terreinstrook.	Essent.		Stadsrand.	Verdwenen.
39 Batterij bij de Drimmelse Sluis	1747-1770	Eenvoudige aarden batterij.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Particulier.		Stadsrand.	Verdwenen.
40 Linie van Den Hout	1701-(1784)-1952	Eenvoudige getenaillieerde aarden wal. Drie redouten en natte gracht, later twee lunetten.	Afsluiting van het hoger gelegen terrein tussen de inundaties.	Staatsbosbeheer.		Landelijk.	Duidelijk aanwezig, maar is zwaar begroeid.
41 Retrenchement bij Waspik	1701-(1746,1832,1835)-1880	Getenaillieerde aarden wal. Aantal lunetten en redoutes.	Afsluiting van het hoger gelegen terrein tussen de inundaties.	Particulier.		Landelijk.	Alleen een stuk gracht.
42 Batterij aan de Haagorse Sas	1793-1795	Getenaillieerde aarden wal.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Waterschap Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
43 Het Werk achter de Doeverse sluis	1504-(1740,1831,1862)-1886	Gesloten onregelmatig zeshoekig aardwerk. Natte gracht.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Natuurmonumenten.		Landelijk.	Verdwenen.
44 Inundatiesluizen Elshoutse Dijk	1740-1886	Inundatiesluis.	Het inunderen van de nabijgelegen polders.	Natuurmonumenten.	Rijksmonument.	Landelijk.	Slechte staat.
45 Het werk achter de Elshoutse Dijk	1740-1886	Gesloten, nagenoeg rond aardwerk. Natte gracht.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Particulier.		Landelijk.	Slechte staat.
46 Het werk achter de Bernse Hoeven	1860- ...	Vierkant gesloten aardwerk. Twee halve bastions en een natte gracht.	Verdediging van diverse hoger gelegen terreingedeelten.	Particulier.		Landelijk.	Verdwenen.
47 Fort bij Hedikhuizen	1505-(1593,1755,1774,1862)-1886	Onregelmatig gevormd gesloten aardwerk. Natte gracht, versterkt legeringsgebouw met kruitzak.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Particulier.	Rijksmonument (22122).	Landelijk.	Redelijke toestand.
48 Het werk bij de Hedikhuizense Sluis	1747-(1794, 1848)-1886	Lunet met gesloten keel. Natte gracht.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Waterschap Aa en Maas.		Landelijk.	Verdwenen.
49 Fort Crèvecoeur	1589-(1599,1749,1815,1854)-1886	Onregelmatig zevenhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, drie ravelijnen en een gedekte weg.	Bescherming van scheepvaart op de Maas en de Dieze en scheepvaartsluis plus dam.	Ministerie van Defensie.	Rijksmonument (14969/14970).	Landelijk, aan water.	Redelijke toestand.
50 Empelse schans	1529-(1815)-1872	Vierkante gebastioneerde aarden schans. Natte gracht.	Beheersing van de scheepvaart op de Maas.	Waterschap Aa en Maas.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
51 Fort Engelen	1579-(1670, 1701,1799)-1853	Halfronde schans, vanaf 1701 een vierkant gebastioneerd fort Gedekte weg, wapenplaats en glacis.	Dekking van de sluis in de Bossche sloot.	Waterschap Aa en Maas.		Stadsrand, aan het water.	Enkele restanten.
52 De Citadel van 's Herthogenbosch	1639-(1735,1880) - ...	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, tenaille en enveloppe.	Verdediging van 's-Herthogenbosch, acces langs de Diezedijk afsluiten.	De Staat.	Rijksmonument (21941).	Stedelijk.	Gerestaureerd.

NAAM	TIJD	TYPE / ELEMENTEN	DOEL	EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT
53 Fort Orthen	1630-(1748, 1784, 1870)-1886	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd. Vier halfbastions, twee gebroken courtines, bomvrije toren.	Dekking van de sluisen.	Gemeente 's-Hertogenbosch.	Rijksmonument (21951/21952).	Stedelijk.	Redelijke staat.
54 Redoute te Herven	1860-(1870)-1886	Veelhoekig fort (1852 een gebastioneerd torenfort). Natte gracht, bomvrije gebouwen, traverse.	Verdediging van het acces tussen de stelling Hintham en 's-Hertogenbosch.	Gemeente 's-Hertogenbosch.		Stedelijk.	Redelijke staat.
55 Fort Sint Anthonie	1597-(1870)-1887	Vierkant gesloten aardwerk. Gebroken courtine, natte gracht, buitenwerken.	Afsluiten van het Dommel access.	Particulier.		Stadsrand, aan het water.	Enkele restanten.
56 Fort Isabella	1618-(1701,1872)-1915	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort, natte gracht, vier ravelijnen	Het afsluiten van het acces ten zuiden van de vesting 's-Hertogenbosch.	Centraal orgaan opvang Asielzoekers (later waarschijnlijk gemeente Vught).	Rijksmonument (21950).	Stadsrand.	Enkele restanten.
57 Fort Blauwe Sluis	1582-(1749,1852)-1886	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht.	Bescherming van de aldaar gelegen inundatiesluisen.	Waterschap Aa en Maas.		Landelijk, aan water	Verdwenen.
58 Fort oud St. Andries	1582	Twee halfbastions en tussenliggend ravelijn.	Bescherming van de verbinding tussen 's-Hertogenbosch en Zaltbommel.	Staatsbosbeheer.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
59 Fort Sabina	1810-(1835, 1883, 1885)-1940	Vijfhoekige gesloten redoute met verdedigbare toren en wachthuis. Na 1879 een fort van onregelmatige vorm.	Bescherming van de scheepvaart op het Volkerak en de inundatiesluis.	Staatsbosbeheer.		Stadsrand.	Redelijke toestand.
60 Stelling van Ooltgensplaat	1811-(1884)-1920	Dubbele caponnière. Retranchement.	Verdediging van het access.	Particulier.		Landelijk, aan water.	Herkenbaar aan de terreinafscheiding.
61 Batterij Boetzelaar	1793-(1880)-1940	Een aarden batterij, later een meetstation en een Tobruk.	Verdediging van het acces.	Waterschap Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Herkenbaar in het landschap.
62 Fort Bovensluis	1861-(1888, 1916)-1926	Vierhoekig fort. Natte gracht en een bomvrij gebouw.	Afsluiting van het dijkacces naast Willemstad en verdediging inundatiesluis.	Particulier.		Industrieterrein.	Redelijk slechte staat.
63 Batterij aan de Roode Vaart	1747-(1831)-1924	Drie eenvoudige aarden batterijen, later vijf.	Beveiliging van de scheepvaart op het Hollands Diep, en verdediging inundatiesluis.	Waterschap Brabantse Delta.		Stadsrand, aan het water.	Verdwenen.
64 Lunet aan de Donge	1837-1919	Onregelmatig zeshoekig gesloten werk. Natte gracht met bomvrij kruitmagazijn en kanonkelders.	Verdedigen van de penantensluis in de Donge.	Gemeente Geertruidenberg en particulier.	Rijksmonument (32296).	Landelijk.	Redelijke staat.
65 Post Willemspolder aan de Donge	1860-...	Onbekend.	Verdediging van de dijk langs de Donge.	Particulier.		Landelijk.	Verdwenen.
66 Batterij aan de Pruimendijk	1839-1886	Eenvoudige rechthoekige aarden batterij. Open keel en natte gracht.	Flankering van het werk achter de Doeverse Dijk.	Particulier.		Landelijk.	Verdwenen.
67 Het werk op Straatweg van Heusden	1861-1886	Vierhoekige redoute. Natte gracht, later bomvrij legeringsgebouw.	Verdediging van de zuidelijke toegangsweg naar Heusden.	Natuurmonumenten.		Stadsrand, aan het water.	Gedeelte van de gracht aanwezig.
68 Batterijen bij de spoorburg Hedel	1868-1886	Vierhoekige redoute. Natte gracht.	Dekking van de spoorweg en de Maasdijk.	Waterschap Aa en Maas.		Landelijk.	Redelijke toestand.
69 De Stelling bij Vught, Lunet 1 t/m 8	1844-1874	Acht lunetten.	Achtergelegen legerkamp te beschemen.	Ministerie van Defensie en particulier.	Rijksmonument (38168).	Stadsrand.	Redelijke staat.
70 Redoutes van Boxtel, 1 t/m 12	1839-1886	Twaalf aarden redoutes. Natte gracht.	Het afsluiten van de acces over de Kleine Aa.	Redoute II zichtbaar op privé terrein, Redoute III in park Molenvten te Boxtel.		Stadsrand.	Twee redoutes nog zichtbaar.
71 De Stelling bij Hintham	1838-1886	Liniewal. Lunetten, natte gracht.	Het acces naar het Hinthamerfront af te sluiten en om het afsnijden van de route van de vesting 's- Hertogenbosch naar Crèvecoeur te voorkomen	Particulier.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
72 Fort nieuw Sint Andries	1815-1937	Regelmatig vijfhoekig fort. Bomvrije toren, twee lunetten, natte gracht (luchtwachttorenen).	Bescherming van de verbinding tussen 's-Hertogenbosch en Zaltbommel.	Staatsbosbeheer.		Landelijk, aan water.	Redelijke staat.
73 Fort aan het Luttereind	1833-1886	Onregelmatig zeshoekig gesloten werk.	Afsluiting van het acces.	Waterschap Aa en Maas.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
74 Lunet aan de Tiendweg en Lunet aan de Luttergraaf	1833-1886	2 Lunetten.	Afsluiting van het acces.	Particulier.		Landelijk.	Verdwenen.
75 3x WW1 schuilplaats	1918	3 Betonnen schuilplaats 4.5x6.5 meter.	Onderdeel dat de route Tholen - Bergen op Zoom moest verdedigen.	Particulier.	Gemeentelijk monument.	Landelijk.	Redelijke staat.
76 De Geest, WW1 schuilplaatsen	1917	4 Eenvoudige betonnen schuilplaats.	Bescherming aanval vanuit Zeeland door de Britten.	Brabants Landschap.		Landelijk.	Redelijk slechte staat.
77 Verdedigingslinie Hoogerheide	1940-1944	Meerdere Duitse verdedegingswerken. Onder meer een tobruk en een bunker type 612.	Bescherming vliegveld Hoogerheide.	Gemeente Woensdrecht en particulier.		Landelijk.	Redelijk slechte staat.
78 Schuilplaatsen Mattemburg	1942-1944	5x Duitse schuilplaats.	Schuilplaats voor het aldaar gelegen Waldlager.	Brabants Landschap.		Landelijk.	Redelijke staat.

NAAM	TIJD	TYPE / ELEMENTEN	DOEL	EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT	
79	Geschutsopstelling Auvergnepolder	1940-1944	Eenvoudige betonnen geschutsopstellingen. Onder meer tobruk en bunker type 612.	Verdediging aanval over water vanaf de kust.	Waterschap Brabantse Delta.	Gemeentelijk monument.	Landelijk.	Redelijke staat.
80	Geschutsopstellingen Benedensas	1940-1944	Eenvoudige betonnen geschutsopstellingen. Onder meer tobruk en bunker type 612.	Beveiliging van de kust en het sluiscomplex.	Waterschap Brabantse Delta.		Landelijk.	Redelijke staat.
81	Geschutsopstellingen Dintel	1942-1944	Eenvoudige betonnen geschutsopstellingen.	Beveiliging van de kust en het sluiscomplex.	Waterschap Brabantse Delta.		Landelijk.	Redelijke staat.
82	Tobruk bij batterij Boetzelaar	1940-1944	Eenvoudige betonnen Tobruk.	Verdediging van het acces gevormd door de Westdijk en het Hollands Diep.	Waterschap Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Redelijke staat.
83	Geschutsopstellingen Moerdijkbrug	1942-1944	Diversen Tobrukken.	Verdediging van de Moerdijkbruggen.	Waterschap Brabantse Delta.		Landelijk, aan water.	Redelijke staat.
84	Peel-Raam Stelling	1939-1940	Ongeveer 550 Kazematten. Onder meer kazematten van het model B.	Het vertragen van een vijandelijke aanval uit oostelijke richting.	Diverse partijen.		Landelijk.	Redelijke staat.
85	Maaslinie	1939-1940	Ongeveer 50 Kazematten onder meer kazematten van het model S.	Het vertragen van een vijandelijke aanval uit oostelijke richting.	Diverse partijen.		Landelijk.	Redelijke staat.
86	Fort Beaufort	1747-1795	Retranchement.	Verdediging van de kruising Tonsedijk – Drogedijk.	Particulier.		Landelijk.	Verdwenen.
87	Fort Hompesch	1747-1795	Retranchement.	Verdediging van de Oudemolensedijk te Oudemolen.	Particulier.		Landelijk.	Verdwenen.
88	WO I schuilplaats Bovensluis	1914-1918	Eenvoudige dunwandige schuilplaats van gewapend beton.	Bescherming troepen die de batterij aan de dijk bemanden.	Waterschap Brabantse Delta.		Landelijk.	Redelijke staat.
89	Tankmuur Willemstad	1940-1944	Eenvoudige betonnen tankmuur.	Afsluiting van de weg die langs het Kreekrak richting Willemstad loopt.	Gemeente Moerdijk.		Stadsrand.	Redelijke staat.
90	Redoutes bij Ooltgensplaat	1811-1926	Eenvoudige aarden redoutes.	Verdediging van het access gevormd door de dijken.	Diverse partijen.		Stedelijk.	Verdwenen.
91	Bunkers bij de Heense Molen	1940-1944	Vier betonnen geschutsopstelling model 669, twee bunkers met Tobruk.	Onbekend.	Diverse partijen.		Landelijk.	Redelijke staat.
92	Bunkers bij Kladde	1940-1944	Vier betonnen geschutsopstellingen model 612, twee bunkers met Tobruk.	Onbekend.	Diverse partijen.	Gemeentelijk monument.	Landelijk, aan snelweg.	Redelijke staat.
93	Post op de Moerstraatse weg	1747-1795	Eenvoudige aarden redoute.	Verdediging van de accessen naar Steenberg gevormd door de dijken.	Waterschap Brabantse Delta(?).		Landelijk.	Verdwenen.
94	Batterij op de Boomdijk	1747-1795	Eenvoudige aarden redoute.	Verdediging van de accessen naar Steenberg gevormd door de dijken.	Waterschap Brabantse Delta(?).		Landelijk.	Verdwenen.
95	Batterij op de Groenedijk	1747-1795	Eenvoudige aarden redoute.	Verdediging van de accessen naar Steenberg gevormd door de dijken.	Waterschap Brabantse Delta(?).		Landelijk.	Verdwenen.
96	Kroonwerk Slikkenburg	1596-1814	Kroonwerk met natte gracht.	Bescherming van het rivierfront van de vesting Tholen.	Diverse partijen.		Landelijk, aan water.	Verdwenen.
97	Vechtwagenhindernis Ossendrecht	1939-1940	Betonnen en metalen wegversperringen.	Hindernis tegen tanks en andere pantservoertuigen.	Gemeente.		Stedelijk.	Verdwenen.
98	Vechtwagenhindernis Nispen	1939-1940	Betonnen en metalen wegversperringen.	Hindernis tegen tanks en andere pantservoertuigen.	Gemeente.		Stedelijk.	Verdwenen.
99	Tankversperring Bergen op Zoom	1940-1944	Betonnen wegversperringen.	Voorkomen dat tanks en andere voertuigen de Zoom oversteken.	Gemeente Bergen op Zoom.	Gemeentelijk monument.	Stedelijk.	Redelijke staat.
100	Tankversperringen Lage Zwaluwe	1940-1944	Betonnen wegversperringen.	Onderdeel van zuidelijk bruggenhoofd van de Moerdijkbruggen aangelegde tankversperring.	Diverse partijen.		Landelijk.	Redelijke staat.
101	Inundatiesluis bij Oud-Drimmelen	1665-1913	15 Meter lange, met aarde en gras bedekte, in baksteen gemetselde duikersluis.	Inundatiesluis ten baten van de inundatie rond Geertruidenberg.	Gemeente.	Rijksmonument (506190).	Landelijk.	Redelijke staat.
102	Redoute bij het Nieuw Veer	1747-1795	Eenvoudige vierkante aarden redoute.	Ter bescherming van de scheepsbrug die over de rivier de Mark aangelegd waren.	Diverse partijen.		Landelijk.	Verdwenen.
103	Pettelaarse Schans	1623-1672	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort met natte gracht, gedekte weg, wapenplaatsen en glacis.	Verdediging van het acces ten zuiden van de vestings 's-Hertogenbosch.	Gemeente.		Stadsrand.	Contouren zijn herkenbaar gemaakt.
104	Knickebein bunker	1940-1944	Een zender die opgesteld stond op een stenen of betonnen ring met rail met een doorsnee van 31,3 meter.	Straalzender om bommenwerpers te begeleiden.	Onbekend.		Landelijk.	Enkel gebouw resteert nog.

NAAM	TIJD	TYPE / ELEMENTEN	DOEL	EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT
105 Kroonwerk Coehoorn	1602-1874		In eerste aanleg een lunet, later versterkt door middel van een voorgelegen hoornwerk.	Verdediging van het rivierfront van de vesting Grave.	Onbekend.	Landelijk, aan water.	Herkenbaar in het landschap.
106 Brugkazematten Grave	1937-1940	Betonnen rivierkazemat van het type B.	Betonnen rivierkazemat van het type B.	Verdediging van de verkeersbrug over de Maas.	Onbekend.	Landelijk, aan water.	Goede staat.
107 Brugkazemat Katwijk	1937-1940	Betonnen rivierkazemat van het type B.	Betonnen rivierkazemat van het type B.	Het beschermen van de spoorbrug over de Maas.	Onbekend.	Landelijk, aan water.	Goede staat.
108 Retranchement van Steenbergen	1630-1673	Eenvoudige aarden wal met drie bastions en een natte gracht.	Eenvoudige aarden wal met drie bastions en een natte gracht.	Beveiliging van de communicatie tussen het hoornwerk aan de moning van de haven en de vesting Steenbergen.	Diverse partijen.	Landelijk.	Verdwenen.

VESTINGSTEDEN

	TIJD
A Eindhoven	1388-1583
B Helmond	1400-1648
C Oss	1399-1568
D Grave	1293-1874
E Ravenstein	1380-1675
F Megen	1357-1581
G 's-Hertogenbosch	1225-1874
H Geertruidenberg	1213-1919
I Heusden	1322-1854
J Breda	1332-1868
K Bergen op Zoom	1330-1867
L Steenbergen	1340-1812
M Zevenbergen	1400-1625
N Klundert	1581-1809
O Willemstad	1583-1926

Fort Hedikhuizen, Heusden

Fort Hedikhuizen is in 1862 gebouwd ter bescherming van de nabijgelegen inundatiesluis uit hetzelfde jaar. De sluis maakte het mogelijk op een gecontroleerde manier water vanuit de Maas binnendriks te laten stromen. Zo kon een groot gebied onder water worden gezet om de vesting Heusden te beschermen tegen een aanval. Dit kleine verdedigingsfort bestaat uit versterkte legeringsgebouwen, een aarden wal en een natte gracht.

Het fort is tot 1952 gebruikt en nog in vrijwel originele staat. In 1993 belandde de sluis op de lijst van beschermde Rijksmonumenten. Het fort en de sluis zijn in 2002 voor een symbolisch bedrag verkocht aan waterschap Aa en Maas. De sluis is in 2002-2003 gerestaureerd en fungeert nu als 'stapsteen' in de lokale ecologische verbindingzone. Op dit moment is het fort in gebruik als feestlocatie.

Literatuurlijst

Arcadis (2012) *Projectplan Oudland en Halsters Laag.*

Beek & Kooiman (2004) *Het post-militaire landschap 2.0. Een overzicht van linies en stellingen in Nederland.* VROM.

BHIC, Brabants Historisch Informatie Centrum (2015) *www.bhic.nl.*

BrabantKennis (2014) *Het Nieuwste Cahier #01: Metropoolregio BrabantStad. Tilburg/s-Hertogenbosch: BrabantKennis/BrabantStad.*

Bosch & Slabbers (2007) *Watercultuur, gebiedsvisie Zuiderwaterlinie, Heusden - Grave. 's-Hertogenbosch: waterschap Aa en Maas.*

Bosch & Slabbers (2007) *Van defensie tot retentie, gebiedsvisie Zuiderwaterlinie Bergen op Zoom - Waalwijk. Provincie Noord-Brabant: waterschap Brabantse Delta.*

BUITEN, Bureau voor Economie & Omgeving (2010) *Projectenboek Zuiderwaterlinie. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Caalders, J. e.a., (2009) *Projectenboek Zuiderwaterlinie. Provincie Noord-Brabant: Bureau voor Economie & Omgeving.*

Cultural heritage counts for Europe (2015) *Europa Nostra, ENCATC, Heritage Europe, International Cultural Centre Krakow, Raymond Lemaire international centre for conservation at KU Leuven, The Heritage Alliance, uitgave Bertelsmann.*

Duenk, J. (2013) *Cultuuragenda van Brabant voor 2020. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Dommelen, S. van & C.J. Pen (red.) (2013) *Cultureel erfgoed op waarde geschat. Economische waardering, verevening en erfgoedbeleid. Den Haag: Platform31.*

Engen, van. H. (2010) *Elshoutse Zeedijk, ontwikkelvisie. Gemeente Heusden.*

_FABRIC (2013) *De Erfgoedfabriek toont Brabantse sporen. Grote erfgoedcomplexen: Verkenningen en Projecten. Provincie Noord-Brabant.*

Feddes|Olthof Landschapsarchitecten (2014) *Het Linieboek, ontwikkelingsvisie voor de Linie 1629 in Sint-Michielsgestel, Vught, Heusden en 's-Hertogenbosch. Gemeente 's-Hertogenbosch.*

Gemeente Bergen op Zoom (2006) *Archeologische inventarisatie van het zuidelijke deel van de 'West Brabantse Waterlinie'.*

Gemeente Oss (2015) *Kansenkaart Toerisme, Recreatie en Cultuurhistorie Noord-Oost Brabant.*

Groen, P. e.a. (2013) *Reeks Militaire Geschiedenis van Nederland: Deel 1 De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) Van Opstand naar geregelde oorlog. Amsterdam: Boom.*

Grontmij (2005) *Het zuidelijke deel van de Linie boven water.*

Hoof van J., (2004) *Menno van Coehoorn; Vestingbouwer, belegeraar, infanterist. Utrecht: uitgever Matrijs.*

Janssen, J. & R. Beunen (2012) *De burger als erfgenaam: over de vermaatschappelijking van stedelijk erfgoed. Uit: Meijdam, H. Mr, Reijndorp, A., Reijckenberg, A.M.J (red.), Essays. Toekomst van de Stad. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, pagina 26 - 31.*

Janssen, J., E. Luiten, H. Renes, J. Rouwendal i.s.m. O. Faber, C. Pen & E. Stegmeijer (2014) *Karakterschetsen. Nationale onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte; deel 1 Kennisagenda. Amersfoort: Netwerk Erfgoed en Ruimte/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.*

Kwant, R. (2013) *Van Alva Tot Bond, Masterplan voor toegankelijk militair erfgoed in Brabant. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Kwant, R. (2014) *De troepen in beweging! Actieplan 2014 - 2015: Programma en organisatie. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Nationale Bibliotheek van Nederland (2015) *www.geheugenvannederland.nl*

Maas, H. (2015) *Inspirerend Militair Erfgoed, De Zuiderwaterlinie in Noord-Oost Brabant. Geertruidenberg: Stichting Behoud Monumenten Brabant.*

Meurs, P. (2011) *Beschermde stads- en dorpsgezichten. Vijftig jaar erfgoed en ruimte: van reconstructie tot stadsvernieuwing. Uit: College voor Rijksadviseurs, Toekomst Beschermd Gezicht. Stads en dorpsgezichten, archeologie en cultuurlandschap. Den Haag: CRA, pagina 14-39.*

Morh, A.H., Van Kerkum, P.C. (1999) *Terminologie verdedigingswerken, inrichting, aanval en verdediging. Een herziene en uitgebreide bewerking van vestingbouwkundige termen.*

Mourik, M.J.A. (2013) *Stichting vestingwerken Ravenstein. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

OCW (1999) *Belvedere. Beleidsnota over de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.*

OCW (2009) *Beleidsbrief Modernisering van de Monumentenzorg. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.*

OCW (2011) *Kiezen voor Karakter. Visie Erfgoed en Ruimte. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.*

Roosjakkers, G. (2005) *De musealisering van het dagelijks leven. Cultureel erfgoed tussen bewaren en vergeten, Uit: R. van der Laarse (red.), Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering. Amsterdam: Het Spinhuis, pagina 207-217.*

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2015) *Energieelinië. Duurzame stroom uit waterlinies. Uit: Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nummer 2, pagina 20-21.*

Rijksmuseum Digitaal Archief (2015)

Rijksuniversiteit van Groningen (2015) *www.leestekensvanhetlandschap.nl*

Sijmons, D. (2014) *Landschap en energie. Ontwerpen voor de transitie. Rotterdam: 010NAI Uitgevers.*

Sneep, J. e.a. (1996) *Atlas Historische vestingwerken in Nederland, Noord-Brabant. Zutphen: Stichting Menno van Coehoorn.*

Stegmeijer, E. & J. Janssen (2015) *Erfgoedzorg in de nieuwe realiteit, uit: Rooilijn, tijdschrift voor wetenschap en beleid in de ruimtelijke ordening, Jg 48, Nr. 3, pagina 380-389.*

Stuurgroep Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie (2004) *Panorama Krayenhoff Linieperspectief. Utrecht.*

Strootman Landschapsarchitecten (2014) *Over de Maas. Verkenning en advies voor meer recreatie en toeristme. Gemeente Oss: Agro as de Peel.*

Taverne, E. (2008) *Vechten om een fort. Uit: L. Jans & E. Luermans, Fort Altena en de A27: 10 ontwerpen. Breda: NBKS, pagina 9-13.*

Timmermans, P. (2006) *Over de hele linie, verleden, heden en toekomst van de Zuiderwaterlinie. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Tordoir, P. (2014) *Brabantse netwerken. Kartering van verplaatsingsstromen en motieven. 's-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant.*

Twist, M. e.a. (2015) *Sterke stedelijke netwerken. Een langetermijnperspectief voor verbonden steden. Den Haag: NSOB.*

Colofon

Opdrachtgever en uitgever

provincie Noord-Brabant

Concept, ontwerpend onderzoek, kaarten, visualisaties en grafisch ontwerp

Studio Marco Vermeulen (SMV), Marco Vermeulen en Bram Willemse

Projectleiding

bureauKwant, René Kwant

Auteurs essays

Arnoud-Jan Bijsterveld (Tilburg University), Wim Haarmann (Telos), Moniek Hover (NHTV), Joks Janssen (BrabantKennis), René Kwant (bureauKwant), Ondrej Mitas (NHTV), Bart Stadhouders (NHTV), Patrick Timmermans (Erfgoed Brabant), Marco Vermeulen (Studio Marco Vermeulen), Juriaan van Waalwijk (NHTV), Kristel Zegers (Telos)

Auteurs stellingvisies

West Brabantse Waterlinie:

Marco Vermeulen (Studio Marco Vermeulen)

Tom van Eekelen (gemeente Bergen op Zoom)

Henk-Jan Keur (gemeente Steenbergen)

Saskia Brouwer-van 't Westeinde (gemeente Steenbergen)

Paul van de Sande (gemeente Steenbergen)

John Nijssen (gemeente Steenbergen)

Willemstad:

Marco Vermeulen (Studio Marco Vermeulen)

Kim van den Berg - van Amersfoort (gemeente Moerdijk)

Breda-Geertruidenberg:

Diewert Berben (gemeente Breda)

Marc Berends (gemeente Breda)

Hans van Engen (provincie Noord-Brabant)

Saskia de Kock (gemeente Waalwijk)

Ineke de Jongh (gemeente Waalwijk)

Marjolijn van Oosterhout (gemeente Geertruidenberg)

Dolly van Dijk (gemeente Oosterhout)

Robert Holmes (gemeente Drimmelen)

Heusden-'s-Hertogenbosch:

Feddes/Olthof landschapsarchitecten

Marco van de Woestijne (gemeente Heusden)

Huibert Crijns (gemeente 's-Hertogenbosch)

Grave-Ravenstein:

Stichting Monumentenhuis Brabant

Fra Jurgens (gemeente Grave)

Ferdí Das (gemeente Landerd)

Overige teksten en eindredactie

Joost Findhammer (provincie Noord-Brabant)

René Kwant (bureauKwant)

Janine Reichgelt, Lisette Blankestijn en Leonie Soemers (Fijnland tekstproducties)

Nicole Kooij, Lara Rogiers en Eveline Vrolix (Connect)

Dank aan

Graafs Museum, Gouverneurshuis Heusden, Jos van Bruggen (Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch), Jeroen Akkermans (Beneden Sas), Brenda Arends (waterschap Aa en Maas), Ans van den Berg (Kring Vrienden West Brabantse Waterlinie), Henk Buijks (gemeente Bergen op Zoom), Henk Hellegers (Brabants Heem), Janique Huijbregts (ANWB), Jan Janse (Staatsbosbeheer), Henk-Jan Keur (gemeente Steenbergen), Wim Klinkert, Sjoerd Koenraad (Brabantse Delta), Frank Petter (gemeente Bergen op Zoom), Joost van Rijckevoorsel (Fort Sabina), David Ross, Ingrid Simons, Rob Smouter (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), Huib van Olden (gemeente 's-Hertogenbosch), Lambert Verheijen (waterschap Aa en Maas)

Druk

die Keure, Brugge, België

2^e geactualiseerde druk, mei 2018

oplage: 3000

ISBN

978-90-828470-0-0

Copyright

Alle rechten voorbehouden.

Beeldmateriaal: copyright Studio Marco Vermeulen (SMV) 2018, tenzij anders aangegeven. Niets in deze uitgave (tekst en beeld) mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande toestemming van de betreffende auteur. Pas na toestemming van de auteur kunnen tekst en beelden gebruikt worden onder voorwaarde van naamvermelding. Tekst en beelden mogen niet voor commerciële doeleinden worden gebruikt. Tekst en beelden mogen niet worden aangepast of gebruikt worden in andere teksten of beelden. Niet alle rechthebbenden van de gebruikte illustraties konden worden achterhaald. Belanghebbenden worden verzocht contact op te nemen met de provincie Noord-Brabant, Postbus 90151, 5200 MC 's-Hertogenbosch.

Disclaimer

Dit boek dient als visiedocument; er kunnen geen rechten aan ontleend worden. De uitgever en makers aanvaarden geen aansprakelijkheid voor schade als gevolg van onjuistheden en/of gedateerde informatie.

Binnen dit document zijn zoveel mogelijk informatiebronnen vernoemd. De uitgever en makers zijn niet verantwoordelijk voor de inhoud van de bronnen waarnaar wordt verwezen.

Hebt u aanvullingen of opmerkingen bij deze inspiratieatlas?

We zijn benieuwd. Geef ze door via info@zuiderwaterlinie.nl.

Voor meer informatie kijk op www.zuiderwaterlinie.nl

Provincie Noord-Brabant

STUDIOMARCOVERMEULEN
architectuur stedenbouw landschap onderzoek

bureauKwant
cultuur x vrijetijdseconomie x regiomarketing

Provincie Noord-Brabant

ISBN 978-90-828470-0-0

9 789082 847000